

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЌЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

ТДУ: 809.155.0

Ба ҳуқуқи дастнавис

ЮСУПОВ ШОҶИН РАҶИМБЕРДИЕВИЧ

ХУСУСИЯТҶОИ МОРФОЛОГИИ “ҶОМЕЪ-УТ-ТАВОРИХ”

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯи
ихтисос, аз рӯи ихтисоси 6D020500 – Филология
(6D020502 – забони тоҷикӣ)

**Роҳбари илмӣ:
номзади илмҳои филологӣ,
дотсент Мирбобоев А.**

ДУШАНБЕ - 2020

МУНДАРИЧА

Мукаддима 5-12

БОБИ I. ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ ҲИССАҲОИ НОМИИ

НУТҚ

1.1. Хусусиятҳои морфологии исм 13

1.1.1. Категорияи грамматикии муайяниву номуайяни 13-21

1.1.2. Категорияи шумора ва хусусиятҳои ифодаи шумораи ҷамъи исм ... 22-31

1.1.3. Роҳҳои ифодаи шакли ҷамъи арабӣ 31-34

1.1.4. Шумораи дугонаи исм 34-36

1.2. Хусусиятҳои морфологии сифат 36-40

1.3. Хусусиятҳои морфологии шумора 40

1.3.1.1. Шумораҳои микдорӣ 40

1.3.1.1. Шумораҳои асли 40

1.3.1.2. Шумораҳои касрӣ 41

1.3.1.3. Шумораҳои таҳминӣ 41-44

1.3.2. Шумораҳои тартибӣ 44-47

1.4. Хусусиятҳои морфологии ҷонишин 47-48

1.4.1. Ҷонишинҳои шахсӣ 48-53

1.4.2. Шаклҳои энклитикии ҷонишинҳои шахсӣ 53-57

1.4.3. Ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ 57-59

1.4.4. Ҷонишинҳои ишоратӣ 59-62

1.4.5. Ҷонишинҳои таъйинӣ 62-67

1.4.6. Ҷонишинҳои номуайяни 67-69

1.4.7. Ҷонишинҳои саволӣ 69-71

1.4.8. Ҷонишинҳои манфӣ 71

1.4.9. Ҷонишинҳои муштарак 71-72

Хулосаи боби I 72-73

БОБИ II. ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ ФЕЪЛ ВА ЗАРФ

2.1. Хусусиятҳои морфологии феъл 74-76

2.1.1. Шаклҳои тасрифшавандаи феъл	77
2.1.2. Шаклҳои синтетикӣ	77-78
2.1.3. Сиға	78
2.1.3.1. Сиғаи хабарӣ	78-79
2.1.3.2. Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ	79-81
2.1.3.3. Сиғаи амрӣ	81
2.1.3.4. Сиғаи эҳтимолӣ	81
2.1.4. Асосҳои феъл	82
2.1.5. Хусусиятҳои корбурди навъҳои сохтори феъл дар асар	82-83
2.1.5.1. Феълҳои сода	83-84
2.1.5.2. Феълҳои сохта	84-87
2.1.5.3. Феълҳои таркибӣ	87-90
2.1.6. Тасрифи феъл	90
2.1.6.1. Масдар	90-91
2.1.6.2. Сифати феълӣ	91-93
2.1.6.3. Феъли ҳол	93-94
2.2. Хусусиятҳои морфологии зарф	94-97
2.2.1. Зарфи миқдору дараҷа	97-99
2.2.2. Зарфи тарзи амал	99-100
2.2.3. Зарфи замон	100-101
2.2.4. Зарфи макон	101-102
2.2.5. Зарфи мақсад	102
Хулосаи боби II	102-103
БОБИ III. ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ ҲИССАҲОИ ЁВАР	
3.1. Хусусиятҳои морфологии пешоянду пасоянд	104-105
3.1.1.1. Пешоянди аз	105-106
3.1.1.2. Пешоянди аслии ба	106-109
3.1.1.3. Пешоянди бар	109
3.1.1.4. Пешоянди бо	109

3.1.1.5. Пешоянди <i>дар</i>	110
3.1.1.6. Пешоянди <i>то</i>	111-113
3.1.1.7. Пешоянди <i>аз рӯи</i>	113
3.1.2. Пасояндҳо	114
3.1.2.1. Пасоянди <i>-ро</i>	115-116
3.2. Хусусиятҳои морфологии пайвандак	116-117
3.2.1. Пайвандаки пайваस्तкунанда	117-118
3.2.1.1. Пайвандаки пайваस्तкунандаи <i>ва</i>	118-119
3.2.1.2. Пайвандаки пайваस्तкунандаи пайиҳами <i>у</i>	119
3.2.2. Пайвандакҳои тобеъкунанда	119-120
3.2.2.1. Пайвандаки тобеъкунандаи <i>ки</i>	120
3.2.2.2. Пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибӣ	120-122
3.3. Хусусиятҳои морфологии ҳиссача	122-125
3.4. Хусусиятҳои морфологии нидо	125-126
Хулосаи боби III	126-127
Хулоса	128-130
Адабиёт	131-143
Рӯйхати мақолот	144-145

МУҚАДДИМА

Мубрамӣ ва зарурати баргузории таҳқиқот. Забон ҳамчун муҳимтарин василаи равобити миёни инсонҳо дар баробари гӯйишварони худ арзи ҳастӣ карда, дар шароит ва муҳити гуногуни таърихӣ, ки соҳибони забон сипарӣ кардаанд, ба тағйиру таҳаввулот дучор омада, то ба сурати кунунии худ инкишоф ва такмил ёфтааст. Аз ин рӯ, ҳар муҳити таърихӣ, ки забон дар он инкишоф ёфтааст, на танҳо ба низоми луғавӣ, балки ҳатто ба сохтори дастурӣ (сарфӣ ва наҳвӣ)-и он таъсири мустақиму ғайримустақим бар ҷой гузоштааст. Аз он ҷое, ки гузаштаи тағйиру таҳаввули ҳар забонро танҳо ба воситаи таҳқиқи осори хаттии барҷоймондаи он метавон муайян намуд, баррасии осори китобии мансуб ба ин ё он давраи мушаххаси инкишофи забон барои пажӯҳиши дақику амиқтари хусусиёти он забон мусоидат менамояд, зеро “манбае, ки муҳаққиқони забон аз он дар бораи таърихи забони адабӣ маводу маълумот пайдо мекунанд, осори хаттии давраҳои мухталиф ба шумор меравад” [26, с. 3].

Дар ҳар даври замон дар таърихи адабу фарҳангу илми халқи тоҷик асарҳои гуногуне эҷод шудаанд, ки чи аз лиҳози дараҷаи фарогирии масоили даврони худ ва чи аз лиҳози шакл, мазмун ва сабки нигоришашон дар сатҳи мухталиф қарор доранд. Аз байни ин осор интиҳоб кардани китобҳои арзишманду маъруф, ки дар онҳо хусусиёти типии забонҳоро ҳамзамонаш бештару густардатар инъикос ёфтаанд, яке аз масъалаҳои мубрами пажӯҳиши забоншиносии муосир маҳсуб мегардад, зеро “дар асоси маълумоти таърихи забон дарки проблемаҳои муҳими забон, аз ҷумла, ҳолати имрӯзаи онро фаҳмидан мумкин аст” [26, с. 5].

Асрҳои XIII-XIV дар таърихи инкишофи забони адабии тоҷик яке аз давраҳои муҳим арзёбӣ мегардад, зеро “инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XII ва ибтидои асри XIII ба омилҳои зиёде алоқаманд аст ва он

проблемаҳои зиёдеро дар бар мегирад, ки он то ҳол ба дурустӣ омӯхта нашудааст” [80, с. 3].

То ҷое ки ба мо маълум аст, забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XII аллакай дорои сохти грамматикӣ мавзуну мукамал, таркиби луғавӣ бо системаи инкишофёфтаи воситаҳои услубӣ гардида [80, с. 14], минбаъд барои ташаккули “меъёрҳои миллии забонӣ” [26, с. 5] заминаи мусоид фароҳам меорад.

Ба ақидаи муҳаққиқони таърихи забони адабии тоҷикӣ “маводи забонии аз осори хаттӣ ҳамоно вақт ҳолати забони адабии давраи муайянро инъикос карда метавонад, ки он мавод аз нуқтаи назари илмӣ ҳамчун забони адабӣ омӯхта маънидод карда шавад. Барои омӯختан, таҳлилу тадқиқи забони адабӣ ва характеристикаи он номбар кардани фактҳои забонии ба давраи муайян хос (ба мисли системаи овозҳо, луғат, шаклҳои грамматикӣ, воситаҳои алоқаи синтаксисӣ, воҳидҳои синтаксисӣ ва амсоли ин) кифоя нест: лозим аст, ки муносибати ин гуна фактҳои забонӣ нисбат ба забони гуфтугӯии давраи тадқиқшаванда ва нисбат ба равиҳои гуногуни китобӣ ва услубии он нишон дода шавад” [26, с. 5].

Рисолае, ки аз ҷониби Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ таҳти унвони “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” таълиф гардидааст, оид ба таърихи пайдоишу ташаккули ақвоми муғул ва мардуми бо онҳо иртиботдошта бахшида шуда “азимтарин шоҳкори таърихӣ дар асри муғул ба риштаи таълиф дар омада ва бузургтарин осори адабии ин замон ба ҳисоб меравад” [151, с. 4].

Бо назардошти ҷанбаҳои забонии асар таҳқиқи хусусиятҳои забонии онро мубрам ҳисобида, аз намудем, то онро мавриди баррасӣ қарор диҳем ва ба ҳамин восита то андозае ҳолати густариши забони адабии тоҷикӣ-форсиро дар ин марҳилаи таърихӣ (асрҳои XIII-XIV) нишон диҳем.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Пажӯҳиши таърихи забони тоҷикӣ дар асоси осори хаттӣ мансуб ба давраҳои гуногуни инкишофи забон ҳанӯз аз солҳои 50-уми садаи XX оғоз ёфтааст.

Дар бораи масъалаҳои умумӣ ва хусусии таърихи забони адабии тоҷикӣ асару мақолоти гуногун навишта шудаанд, ки ба қалами забоншиносони хориҷию ватанӣ, Л. П. Смирнова, Ю. А. Рубинчик, В. С. Расторгуева, Р. Султонов, Б. Ниёзмуҳаммадов, Р. Чӯраев, Б. Сиёев, Х. Ҳусейнов, Ш. Рустамов, А. А. Керимова, А. Халилов, И. Исмоилов, Г. Камолова, Б. Шарифов, Н. Бозидов, М. Н. Қосимова, С. Ҳалимов, З. Мухторов, Х. Я. Муҳаммад, Х. Р. Раупов, О. Ш. Сулаймонов тааллуқ дошта, барои густариши пажӯҳиши масъалаҳои мухталифи низоми грамматикӣ забони тоҷикӣ заминаи мусоид фароҳам овардаанд.

Дар забоншиносии тоҷик асарҳои Р. Султонов [132], Л. П. Смирнова [130] аз зумраи нахустин пажӯҳишоте мебошанд, ки ба тадқиқи хусусиятҳои забонии асари ҷудогонае бахшида шудаанд.

Муҳаққиқ Б. Шарипов хусусиятҳои морфологии “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-ро (1969) таҳқиқ намуда, оид ба умумият ва тафовути забони асар аз забони адабии муосири тоҷикӣ ва забони адабии классикӣ ибрази андеша намудааст [85].

Диссертатсияи Г. Камолова, ки “Хусусиятҳои грамматикӣ забони насри асри XIV” (1973) унвон гирифтааст, масъалаи хусусиятҳои морфологӣ-синтаксисии “Мачмаъ-ут-таворих”-ро ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Диссертатсияи Г. Камолова аз чор боб иборат буда, хусусиятҳои морфологии ҳиссаҳои номӣ ва зарф, феъл, пешоянду пайвандакҳо ва паҳлуҳои сарфии асарро мавриди таҳқиқ қарор додааст [22].

Ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади асосии тадқиқоти мазкур таҳлил ва баррасии хусусиятҳои морфологии “Ҷомеъ-ут-таворих”-и

Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ ва нақши он дар инкишофи низоми сарфии забони тоҷикӣ мебошад. Нуктаҳои зерин ба сифати вазифаҳои аслии пажӯҳиши диссертатсионӣ қарор дода шудаанд:

-гирдоварии маводи забонӣ доир ба хусусиятҳои сарфии асари таҳқиқшаванда;

- тасниф ва ҳамгунсозии маводи забони гирдоваришуда;
- нишон додани нақши муҳити таълифи асар дар шаклгирии сохтори сарфии он;
- возеҳ сохтани хусусиятҳои сарфӣ ва категорияҳои грамматикӣ исм дар асар;
- шарҳу тавзеҳи хусусияти дастурии сифат ва доираи қорбурди он дар асар;
- аён намудани хусусияти дастурии шумора дар асар;
- муайян сохтани қорбурди хусусиятҳои семантикӣ грамматикӣ қонишинҳо дар асар;
- таҳқиқи хусусиятҳои сарфӣ ва категориалии феъл ва зарф дар асар;
- муайян намудани хусусиятҳои морфологӣ ҳиссаҳои ёвар дар китоби таҳқиқшаванда;
- таъйини қойгоҳи “Қомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ дар инкишофи низоми сарфии забони адабии тоҷикӣ;

Объекти таҳқиқот. Хусусиятҳои сарфии “Қомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ объекти пажӯҳиши диссертатсионии мо қарор дода шуд.

Масъалаҳои таҳқиқот. Масъалаҳои асосии таҳқиқот ба баррасии хусусиятҳои морфологӣ “Қомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ ва амалқарди забони адабии тоҷикӣ-форсӣ дар ин марҳилаи таърихӣ марбут аст.

Усулҳои таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионӣ бар пояи усули синхронӣ, тасвирӣ анҷом дода шуда, дар мавридҳои зарурӣ аз методҳои диахронӣ, муқоисавӣ-таърихӣ ва таҳлили грамматикӣ ба қор гирифта шудааст.

Соҳаи таҳқиқот. Пажӯҳиш дар заминаи омӯзиши маводи таърихи забон сурат гирифта, тавсияҳои методӣ ва амалии дар диссертатсия асоснокшуда дар раванди таълим дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории

Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ бо фанҳои “Таърихи забон”, “Таърихи забони адабии тоҷик”, “Забони адабии тоҷик” (бахши сарф) мувофиқат мекунад.

Марҳилаҳои таҳқиқот. Таҳқиқот дар се марҳила гузаронида шуд:

Дар марҳилаи якум (солҳои 2015-2016) омӯзиши сабки асар ва баррасии хусусиятҳои сарфии ҳиссаҳои номӣ мансуб аст, ки барои ташаккули назароти бунёдии таҳқиқоти мазкур ва идомаи он замина гузошт.

Марҳилаи дуюм (солҳои 2016-2017) ба таҳлили мухтассоти сарфии зарф ва феъл дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” бахшида шуд.

Марҳилаи сеюм (солҳои 2017-2018) ба баррасии хусусиятҳои сарфии ҳиссаҳои ёвар, дараҷаи истеъмол ва муқоисаи онҳо бо забони адабии муосири тоҷикӣ бахшида шуд.

Пойгоҳи асосии иттилоотӣ ва озмоишии таҳқиқот. Дар диссертатсия ба ғайр аз асари мавриди таҳқиқ осори муаллифони дигари даврони мухталиф истифода бурда шуданд.

Ҳамчунин хулосаву пешниҳодоти диссертатсияи мазкур дар конференсияҳои илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ ироа гардидаанд.

Этимоднокии натиҷаҳои диссертатсионӣ бо таҳлилу баррасии амиқи назариявии масъалаи мавриди назар таъмин гардида, ба нуқтаҳои мушаххаси методологиву маводи гуногунҷанбаи таҳлилӣ дар мувофиқат бо сохтору мақсад ва вазифаи таҳқиқ асос ёфта, барои таҳқиқи хусусиятҳои сарфии забони асари баррасишаванда боис мегардад.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот. Навоварии илмӣ дар он зухур меёбад, ки ҳарчанд дар илми забоншиносии тоҷик аз оғози солҳои 50-уми асри гузашта як силсила китобу мақолот доир ба хусусияти забони осори хаттӣ бахшида шуда бошанд ҳам, то ҳол “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҷамадонӣ, ки яке аз рисолаи муҳими таърихии мансуб ба асри XIV мебошад, мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтааст ва ин диссертатсия нахустин иқдومه дар баррасии вижагӣҳои дастурии асари мазкур мебошад.

Аҳамияти назариявии таҳқиқот. Корбурди имконоти морфологии забони адабии тоҷик дар асари таҳқиқшаванда ва муайян намудани хусусиятҳои сохтори сарфии забони адабии тоҷикӣ ин асар аз муҳимтарин ҳулосаҳои назариявие мебошад, ки ҷойгоҳи осори мансури асрҳои XII-XIV-ро дар инкишофи системаи морфологии забони тоҷикӣ муайян менамояд. Нуктаҳои назариявие, ки аз ҳулосаҳои пажӯҳиш дар асоси он ҳосил шудаанд, метавонанд, дар таҳқиқи хусусиятҳои грамматикӣ асарҳои мансури мансуб ба дигар давраҳои таърихи забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор гиранд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои диссертатсияро дар раванди таълими дарсҳои назариявӣ амалии таърихи забони адабии тоҷик ва грамматикаи таълимии ин забон, ҳамчунин зимни таҳияи китобҳои дарсии грамматикаи забони адабии тоҷик ва дастуру васоити таълимӣ метавон истифода намуд.

Нуктаҳои ҷимояшавандаи диссертатсия:

1. Фарқияти хусусиятҳои сарфии рисолаи Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ аз осори дигари таърихӣ, ки бо забони тоҷикӣ-форсӣ таълиф шудаанд, нишон дода мешавад.

2. Таҳқиқот дар ин замина ба исбот мерасонад, ки баррасии хусусиятҳои забонии осори алоҳидаи марҳилаҳои гуногуни инкишофи забони тоҷикӣ барои муайян намудани раванди ташаккул ва таҳаввули забон муфид ба ҳисоб меравад.

3. Пажӯҳиши хусусиятҳои сарфии асар барои таҳқиқоти минбаъдаи омӯзиши хусусиятҳои забонии осори таърихӣ замина мегузорад.

4. Бар асоси далелҳои забонӣ вазъияти забони адабии тоҷикро дар яке аз марҳилаҳои инкишофи забони тоҷикӣ (садаҳои XIII-XIV) муайян намуда, устувории хусусиятҳои грамматикӣ забони тоҷикро исбот менамояд.

5. Зикр мегардад, ки муаллифи “Ҷомеъ-ут-таворих” Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ барои пешрафти илму адаби тоҷикӣ-форсӣ дар

садаҳои XIII-XIV саҳми арзишманд дорад, зеро ӯ тавонист анъанаҳои таърихнигории тоҷикиро дар муҳити дузабонӣ (билингвизм) давом диҳад.

Саҳми шахсии муҳаққиқ дар он зоҳир мешавад, ки мавзӯи мазкур бори нахуст дар забоншиносии тоҷик мавриди таҳқиқу баррасии илмӣ қарор дода шуд ва хусусиятҳои морфологӣ (сарфӣ)-и забони тоҷикӣ дар ин марҳилаи таърихӣ равшан гардид.

Манбаи назариявӣ ва методологияи таҳқиқот. Ҳангоми таҳияи кори диссертатсионӣ аз пажӯҳишҳои олимони ватаниву хориҷӣ аз ҷумла асару мақолоти Р. С. Султонов, Л. П. Смирнова, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Р. Ҷӯраев, Б. Сиёев, Х. Ҳусейнов, Ш. Рустамов, В. С. Расторгуева, А. А. Керимова, А. Халилов, И. Исмоилов, Ю. А. Рубинчик, Г. Камолова, Б. Шарифов, Н. Бозидов, М. Н. Қосимова, С. Ҳалимов, А. Мирбобоев, З. Мухторов, Х. Я. Мӯҳаммад, С. Раҳматуллозода, Х. Р. Раупов, О. Ш. Сулаймонов ҳамчун манбаҳои назариявӣ методологӣ истифода карда шудааст.

Манбаи таҳқиқот. Ба сифати сарчашмаи забоншиносӣ нусхае, ки он бо заҳмати дуктур Баҳман Каримӣ соли 1338 дар интишороти “Иқбол”-и шаҳри Техрон дар се ҷилд ба ҷоп расидааст, истифода гардидааст.

Тасвиби таҳқиқоти диссертатсионӣ. Нуктаҳои асосии диссертатсия дар конференсияҳои илмию амалие, ки дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ ва Донишгоҳи миллии Тоҷикистон баргузор гардиданд (2016, 2017, 2018 ва 2019), ба сурати маърузаю гузоришҳои илмӣ ироа гардидаанд. Моҳияти асосии рисола дар 9 мақолаи илмӣ роҷеъ ба мавзӯи рисолаи илмӣ инъикос ёфтаанд, ки 5-тои он ба КОА ФР ва КОА назди Президенти ҶТ мансуб буда, рӯйхати онҳо дар охири автореферат оварда шудааст.

Диссертатсия дар маҷлиси кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ (суратчаласаи № 13 аз 27.09.2018) муҳокима шуда, ҳамчунин аз муҳокимаи сексияи забоншиносии назди Шӯрои

диссертационии ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ (суратчаласаи № 10, 30 апрели соли 2020) гузашта ва ба ҳимоя тавсия шудааст.

Ҳаҷм ва сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи адабиёт иборат аст.

БОБИ I. ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ ҲИССАҲОИ НОМИИ НУТҚ

1.1. Хусусиятҳои морфологии исм. Дар забон гурӯҳбандии ҳиссаҳои нутқ бо назардошти категорияҳои грамматикӣ сурат мегирад. Исми ҳамчун ҳиссаи нутқ предметро мефаҳмонад ва ин маънои грамматикӣ дар категорияҳои грамматикӣ ифода меёбад [61, с. 51]. Аслан категорияи грамматикӣ гуфта маънои грамматикӣ фаҳмида мешавад, ки бо аломатҳои шаклӣ ифода гардида, ба тамоми вожаҳои ин гурӯҳи ҳиссаи нутқ мансуб аст [61, с. 51]. “Мафҳумҳои умумии грамматикӣ, ки дар тағйир ёфтани калимаҳо ва ба ҳам пайвастании онҳо дар ҷумла ифода ёфта, характер ва типии сохти забонро муайян мекунад, категорияҳои грамматикӣ номида мешавад” [61, с. 9].

Категорияҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқи забони тоҷикӣ дар ҳар даври марҳилаҳои инкишоф дорой хусусиятҳои хосе буд, пас аз давраи қадими инкишоф забонҳои тоҷикӣ-форсӣ аз категорияҳои ҳолат ва ҷинсиати грамматикӣ маҳрум гардиданд [125], ҳол он ки то ибтидои давраи миёнаи инкишоф забони тоҷикӣ дорой ҳолат, ҷинсиат ва шумораи ҷуфт буд.

Дар низоми ҳиссаҳои нутқ исми калонтарин ҳиссаи нутқ ба ҳисоб рафта, тафовути он аз дигар ҳиссаҳои номӣ дар он аст, ки он дорой категорияҳои хоси лексикӣ-грамматикӣ мебошад [58, с. 10]. Аз рӯи хусусиятҳои морфологӣ ва вазифаи синтаксисияш исми молик ба категорияҳои шумора ва номуайянии (ягонагӣ ва ишоратӣ) мебошад. Категорияи муайяниву номуайянии дорой маънои грамматикӣ ва шакли махсуси морфологиянд, ки бо маънову шаклашон аз дигар исмҳо тафовут доранд.

1.1.1. Категорияи грамматикӣ муайяниву номуайянии. Мафҳуми муайянии ва номуайянии маънои басо фарох дошта, дар забони адабии муосири тоҷикӣ бо роҳи усулҳои гуногун, аз ҷумла бо роҳҳои морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикӣ-грамматикӣ ифода меёбад. Дар “Грамматикаи забони адабии

хозираи тоҷик” (чилди 1), артикли **-е** воситаи асосии ифодаи номуайяни эътироф гардидааст [7, с. 94].

Ин аст, ки артикли **-е** аломати грамматикӣ ва шохиси исм ҳамчун ҳиссаи нутқ ба шумор меравад. Ҳар як ҳиссаи нутқ, ки дар ҷумла ба вазифаи исм меояд, баробари дигар категорияҳои исм артикли **-е-ро** низ қабул мекунад [7, с. 94].

Ифодаи номуайяни дар исмҳо бо воситаи артикли **-е** дар забони тоҷикӣ ходисаи нав набуда, аз давраҳои пешин сарчашма мегирад: “Дар забони порсии миёна артикли номуайяни мустаъмал буд, ки дар охири калима меомад: **-ē/v < ēv < порсии қадим aiva 'як'**. Артикли номуайяни барои ҷудо кардани як мафҳум аз байни кулл ва ё далолат кардан ба номуайяни предмет истифода мешавад: **ut pat 10 mart nanē ka x^uarend ser nand** (Менуи хирад, сатри 53) – Ҳар гоҳ, ки мард як **нон (-е)** хӯранд, серанд; **gōr- ē andar dašt bē vitart**. (Корномаи Ардашери Бобакон) – дар **гӯр андар** даште медавид [34, с. 75].

Чуноне ки забоншинос З. Мухторов ибраз медорад: “Дар забони парфияни ё худ портӣ бошад, артикли номуайяни –**ēv** ба шакли **(-yw)** ва дар умумиэронӣ **aiva-** як, касе, инчунин маънои ягонагиро низ доро буд. Ба сифати артикли муайяни ҷонишини ишоратии **ho** (дар шумораи ҷамъ-**havīn**), **im** (шумораи ҷамъ-**imin**) ҳангоми такроршавӣ **ud** истифода мешавад [34, с. 84].

Аз матнҳои паҳлавиӣ бозмонда метавон ба хулосае омад, ки артикли номуайяни **-ē(v)** ба ғайр аз он ки номуайяни исмро ифода кунад, боз шумораи як (якум)-ро низ далолат мекард: **Pābag šab- ē(v) pad x^uamn dīd...** Бобак шабе дар хоб дид... [24, с. 15].

Баъд аз баррасии ҷумлаҳои: **didīkar šab ēdōn dīd ...** Шаби дувум чунин дид... **ān sidīgar šab hamgonak ēdōn dīd...** Дар шаби сеюм ҳамчунон дид [24, с. 15], метавон гуфт, ки калимаи **šab- ē(v)** дар ҷумлаи аввал маънои “шаби якум”-ро ифода намудааст ва ин ҳолат хоси давраи миёнаи инкишофи

забонҳои эронӣ буда, дар давраҳои баъдӣ, хусусан дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба мушоҳида намерасад. Матнҳои бозмонда нишон медиҳанд, ки артикли номуайянии **-ē(v)**-и забони порсии миёна аз артикли **-e**-и забони адабии муосири тоҷикӣ тафовут дорад.

Қобили зикр аст, ки бар пояи мисоли боло метавон раванди трансформатсия (тағйиру табдил)-и артикли номуайянии **-e**-ро бозсозӣ намуд. Дар ҷумлаи мазкур, ба эҳтимоли зиёд, вожаи **šab-ē(v)** дар натиҷаи ҷаҳли изофат аз ибораи **šab-i ēv** пайдо шуда, дар ин ибора вожаи **ēv** ба ҳамон маънии луғавӣ ва вазифаи грамматикӣ худ, яъне ҳамчун шумора ба кор рафта бошад. Маҳз ҳамин ҷаҳли изофат сабаб гаштааст, ки он ба калимаи пешин пайваста, ҳамчун нишонаи категорияи муайянии исми **šab** (шаб) пасон дар забон роиҷ гардад. Дар давраи минбаъда вобаста ба семантикаи матн он ҳамчун шохиси номуайяний бо исмҳо ба кор рафтааст: **šabēv goft** > **شبی گفت** > **шабе гуфт**. Ҳамин тариқ, дар ибтидо “**ēv**” чун шохиси шумора, пасон чун шохиси номуайяний ба кор рафтааст, ки гувоҳи полисемантизми таърихӣ он мебошад.

Муаллифи “Таърихи забони форсӣ” Муҳсин Абулқосимӣ зимни баррасии хусусиятҳои исм дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи забони порсӣ ибраз медорад, ки: “Исм дар эронии миёнаи ғарбӣ бо сифатҳои ишора муъаррафа ва бо **ēw** нақара мешудааст. **Ēw** бозмондаи **aiwa**-и эронии бостон аст, ки ба маънии “**як**” будааст. **Ēw**, ки дар форсии миёнаи зардуштӣ ба сурати **-ē** ҳам меомада дар форсии дарӣ “**-e**”-и нақара шудааст” [138, с. 173].

Баъд аз баррасии мавод метавон гуфт, ки артикли **-e** ҳамчун воситаи ифодаи номуайяний дар давраҳои гуногуни инкишофи забони адабӣ марҳилаҳои мухталифро тай намуда, аз замони пайдоиш то давраи эҷоди “Ҷомеъ-ут-таворих” ба баъзе тағйирот дучор гардидааст. Аз маводи бозмондаи таърихи забон бармеояд, ки истеъмол гардидани вожаи “**як**” ҳамчун муродифи артикли **-e** низ маҳз дар давраҳои баъдӣ рӯи кор омадааст.

Оид ба ҳамин масъала дар грамматикаи академӣ чунин ибрози андеша шудааст: “Калимаи **як** ҳамчун муроди артикли **-е** истифода мешавад, яъне исмхое, ки бо **як** меоянд, на танҳо ягонагии предмет, балки номуайянии онро ҳам ифода мекунад” [7, с. 96]. *Як навбат дар размгоҳ ногоҳ аз асб афтода ва ёғӣ бар ӯ давонида, то ӯро бидушад* [151, с. 134]. *Як навбат ақвоми бисёр аз ҳар навъ муғул чамъ шудаанд ва ӯро ба подшоҳӣ баргирифта* [151, 154].

Чӣ хеле ки аз матнҳои ҷавуззикр маълум гашт, артикли номуайянии $\bar{e}(v)$ дар забони порсии миёна дорои вазифаву имкониятҳои нисбатан васеъ буда, ба ғайр аз ифодаи номуайяниву ягонагии исм, инчунин барои зикри шумораи тартибии якум низ истифода шудааст. Бо гузашти вақт ин артикл ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор гардид. “Дар забони осори асрҳои IX-X артикли **-е** бо исмҳо омада **ягонагӣ** ва **номуайяниро** ифода менамояд”. *Ва гӯянд, ки аз байтулмол мушоҳараи қозие, ки қарор карда буд, падид кард “Таърихи Табарӣ”* [26, с. 155]. *Лекин дар қадимулайём ҳар якро исме ва лақабе буда ва сарваре ва амире доштаанд* [151, с. 14].

Пас ифодаи категорияи номуайяни, ягонагӣ ва муайянии исм дар даврони мухталифи инкишофи забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ гуногун буда, барои ифодаи ин категорияҳои грамматикӣ исм дар забони адабии муосири тоҷикӣ “воситаи асосии морфологии ифодаи категорияи номуайяни, ягонагӣ ва муайяни артикли **-е** ва пасоянди **-ро** мебошад” [61, с. 81].

Баъд аз омӯзишу баррасии категорияи муайяниву номуайянии исм, муҳаққиқон мавҷудияти ду артикли **-е** ($-e_1$ $-e_2$)-ро тасдиқ намудаанд [61, с. 81].

Дар матни “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” категорияи муайяни ва номуайянии исм мисли забони адабии муосири тоҷикӣ буда, воситаи асосии ифодакунандаи номуайянии исмҳо артикли **-е** ба ҳисоб меравад.

Зимни баррасии мавод маълум гашт, ки артикли номуайянии **-е** ҳамчун воситаи ифодаи номуайяни дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” мавридҳои зерини қорбурд дорад:

Артикли –е дар асар, пеш аз ҳама, номуайянии исмро мефаҳмонад: *Ва писаре бузург дошта, ки қоиммақоми ӯ шуда [151, с. 190]. Баъд аз он рӯзе сармаст буд, дастзанон ва пойкубон дар пеши Алтонхон рафт ва риши ӯ бигрифт ва бо вай музлат кард [151, с. 191].*

Маҳз ҳамин тарзи ифодаи номуайянии исмҳо аз давраҳои гузаштаи инкишофи забон боқӣ монда имрӯз низ фаровон истифода мешавад.

Хусусияти забонии “Чомеъ-ут-таворих” дар он аст, ки артикли номуайянии –е ҳолатҳои тобиши семантикии изофатро дар бар гирифта, на ин ки ба вазифаи бандаки изофӣ меояд, балки вазифаи асосии худро адо намуда ва дар як навбат тобиши изофиро ҳам адо мекунад: *Бахтёре шахсавор, ... динпарваре шахриёри мамолик... [151, с. 4].*

Ибораҳои *бахтёре шахсавор, динпарваре шахриёри мамолик* бе артикли –е сохт ва маънои худро гум мекунанд. Ибораҳои, ки бо иштироки артикли –е сохта шудаанд, аз рӯи қолаб ба ибораҳои исмии изофӣ монандӣ доранд. Ин қолиби иборасозӣ хоси даврони классикист ва ба ҳамин маънӣ дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” чунин омадааст: “Дар забони адабиёти классикӣ вазифаи иборасозии артикли –е ба вазифаи иборасозии бандаки изофӣ дар бисёр мавридҳо монанд аст” [7, с. 27].

Дар замони таълифи асар аллақай ин вазифа ба зиммаи бандаки изофӣ меафтад ва то як андоза вазифаи артикли -е маҳдуд мешавад. Дар ибораҳои ғайриизофагии муайянкунандагӣ, ки ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ сохта мешаванд, артикли –е одатан ба сифати шохиси муайянӣ ба кор рафта, дар айни замон вазифаи бандаки изофиро низ ба назар тобиш медиҳад: *Ва амуре бузург дар аҳди Чингизхон буда [151, с. 138]. Алоҳида амуре ва сарваре буда [152, с., 178].*

Дар забони классикӣ исми номуайян бо муайянкунандаи худ омада бошад ҳам, тарзи ифода асосан тағйир намеёбад, яъне артикли –е бо исм (муайяншаванда) меояд ва ба муайянкунанда намегузарад [26, с. 178].

Дар мавриди истифодаи артикли **–е** бо чузъи исмии пайвандакҳои таркибӣ дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” чунин оварда шудааст: “Артикли **–е** бо исми пайвандакҳои таркибӣ низ меояд” [7, с. 98], ки ин шакли истифодаи артикл низ дар осори ин давр роиҷ буд: *Ба муҷибе ки, маишрӯҳ дар хутбаи он хоҳад омад... [152, с. 155]. Дар ҳоле ки ўро ба сиёсатгоҳ мебурданд ... аз навкарони худ пеши Алтонхон фиристода ва пайғом дода, ки маро ба мардӣ ва ҳунари худ нагирифтаи ва дигарон маро гирифта ва пеши ту овардаанд [151, с. 195].*

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ пайвандакҳои таркибие ба шакли **ба мӯҷибе ки** ба назар намерасад ва аз ҳамин лиҳоз хостем шарҳи вожаи **мӯҷиб-ро** аз фарҳангҳо бубинем. Вожаи **мӯҷиб** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” чунин шарҳ ёфтааст: мӯҷиб//мӯҷиб 1. Сабаб, боис. 2. Тарз, равиш [148, с. 405]. Инчунин дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” чунин ташреҳ ёфтааст: сабаб, боис; ба мӯҷибе, бо сабабе; бо баҳонае; ба мӯҷибӣ... ба асоси...; [149, с. 872].

Бар мабнои ин далелҳо метавон ба хулосае омад, ки пайвандакҳои таркибии **ба сабабе ки** дар гузашта ба шакли **ба мӯҷибе ки-ро** доро будааст. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ пайвандакҳои таркибии **ба сабабе ки** ҳамчун пайвандакҳои таркибӣ барои ташкили ҷумлаҳои мураккаби тобеъ истифода мешавад.

Дар забони адабии имрӯз “агар исм бо артикли **–е** омада бошад, сифатҳои дараҷаи олий ва ҷонишини таъйинии **ҳар** дар аксар маврид пеш аз он меоянд” [9, с. 98], ки ҳолати мазкур зимни баррасии мавод дар забони “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” низ ба чашм расид. *Дар ҳар инқилобе чӣ мояи изтироб ва иттифоқ меуфтод [152, с. 10].*

Муҳаққиқон дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” оид ба ҷонишини таъйинии **ҳар** чунин ибрози андеша намудаанд: “Маънои луғавӣ ва грамматикӣ **ҳар** дар алоҳидагӣ он қадар равшан нест. Ҷонишини **ҳар** одатан пеш аз исмҳо омада, ягон ашёи алоҳидаро нишон медиҳад” [16, с.

219]. Агар чонишини **ҳар** дорои чунин хусусиятҳо бошад, пас дар шакли “**ҳар инқилобе**” аз байни исмҳои ҳамчинс исми **инқилоб**-ро равшану возех инъикос намудааст. Агар артикли –е дар маҷмӯъ бо чонишини таъйинии ҳар ояд, семантикаи муайяниву таъйиниро молик мегардад.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ҳодисаи бо як исм омадани артикли –е ва чонишинҳои ишоратӣ маъмул буда, ин ҳодиса дар “Ҷомеъ-ут-таворих” низ ба чашм мерасад: ... *ва дар он шабоҳате ... ки қарнҳои пеш буданд [152, с. 18]. Баъд аз он рӯзе Куркуз ба сари пиле мегузафта [152, с. 102]. Баъд аз он рӯзе сармаст буд, дастзанон ва пойкубон дар пеши Алтонхон рафт [152, с. 191].*

Дар ибораҳои изофӣ артикли –е бештар бо калимаи охири он меояд: *То аз мез қаҳри даҳр қатраи хуне бар замин рехт [151, с. 11].*

Дар ифодаи номуайяни категорияи дигари морфологии исм, категорияи шумора низ таъсир мерасонад. Таркиби **ҳар як** пеш аз исмҳо омада ба онҳо маънои номуайяни ва тахминӣ бахшад, таркиби **яке аз** бошад, қабл аз исмҳо омада маънои чузъеро аз кул ифода менамояд: *Ва ин асомӣ дар асл номи се бародар буда ва аз ҳар як шаъбае надид омада ва уруғи эшон ҳар як бисёр шуда ва алоҳида қавме гафтаанд [151, с. 127]. Ҳар як номе ва лақабе муайян ёфтанд ва тамомат туркманоне, ки дар оламанд аз насли ин қавманд [151, с. 35]. Ва яке аз пешвоён ўст [151, с. 179]. ... чун лутфи инояти раббонӣ ва назари отифати яздонӣ дар ҳаққи яке аз бандагони ба қадр буд [152, с. 184].*

Чонишини номуайянии **чанд** пеш аз исмҳо омада, ба онҳо маънии номуайяни ва тобишҳои тахминиву номаълумии микдорро нишон медиҳад: ... *чанд торихе муайян нест, тахминан ва тақрибан қариб чаҳор сад сол бошад [151, с. 166]. Баҳри чанд рӯзе фармудӣ, то галаҳоро гирд кунанд ва асбу чаҳорпойро аз бисёре битавонистандӣ шумурд [151, с. 174].*

Ҳамчунин артикли –е бо чонишини номуайянии **якчанд** якҷоя омада ба шумораи ҷамъи номуайянии исмҳо далолат намудааст. Дар ҷумлаи зайл

калимаи **якчанд** бо артикл замони номуайяро ифода кардааст: *Ва Султоншоҳ, ки гурехта буд, ба Шодбох омад пеши Тагоншоҳ писари Малик Муайяд ки ба ҷои падар нишаста буд, ва якчанде он ҷо буда ба салотини Ғур пайваст ва эшон ӯро азиз доштанд [151, с. 254].*

Ҷонишини манфии **ҳеч** /дар асар ба шакли **ҳеч** омадааст/ пеш аз исмҳое, ки артикли номуайяни қабул кардаанд, омада ба онҳо маънии тахмин, инкор ва умумӣ буданро мебахшад: *Мамолики дуру наздик, ки дар ҳеч аҳде подшоҳони қоҳир ва хонони ҷаббор бар он қодир набуда бошанд [151, 19]. Агар муаррих андеша кунад, ки чизе нависад, ки муҳаққиқ ва моли калом бошад, қотееан **ҳеч ҳикояте** эрод нагӯнад кард [151, с. 8].*

Артикли номуайянии **–е** дар забони адабӣ нишокаи асосии сохти ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад, ки ҳамчун воситаи алоқаи ин ҷумлаи пайрав бо сарҷумла хидмат менамояд: *Эй додгустаре, ки дар айёми адли ту муқовимат мекарданд [152, с. 3].*

Чунки ҳам артикл ва ҳам ҷумлаи пайрав вазифаи ҷудокунӣ дошта, барои ҷудо намудани исми муайяншаванда аз гурӯҳи ҳамчинсон ва мушаххас намудани он хизмат мекунад. Ин вазифаи артикли номуайяни аз ибтидои давраи нави инкишофи забон то имрӯз роиҷ аст [7]. Агар артикли **–е** дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо исмҳои эзоҳшавандаи сарҷумла ояд, ҷумлаи пайрави муайянкунанда барои эзоҳи онҳо омада, дар ин сурат исми бо артикланҷомёбанда муайян мешавад.

Дар баъзе аз осор артикли **–е**, **як** ва **яке** ба таври мувозӣ корбаст шудаанд, аз ҷумла истеъмоли шаклҳои грамматикӣ мазкур дар осори асрҳои IX-X ба мушоҳида расидааст, аммо чунонки аз баррасии мавод маълум гардид, ба таври мувозӣ корбаст шудани воситаҳои мазкури номуайяни ба “Ҷомеъ-ут-таворих” хос нест. Муҳаққиқон бар он назаранд, ки чунин шакли баён дар осори забони адабии муосири тоҷикӣ корбаст нагардидаанд [85, с. 35].

Артикли –е дар баробари номуайяни ягонагии исро ҳам ифода мекунад: *Он иқбол бар шакле андохта буд [152, с. 3]. Бӯе расида бошад [152, с. 20].*

Артикли –е бо исмҳои чомеъ низ ба кор рафтааст: *Ўзӯз зурӯҳе анбӯҳ бо ӯ мутаффақ шуда буданд [151, с. 32].*

Баъд аз таҳлилу баррасии забони асар маълум гардид, ки ифодаи номуайяни ва роҳу воситаҳои ифодаёбии он дар асар асосан бо забони классикӣ ва забони адабии муосири тоҷикӣ мувофиқат дошта, тафовут дар он аст, ки баъзе аз шаклҳои классикӣ /яке одаме, яке зулфе/ ва баъзе воситаҳои ёрирасон /фалон/, ки барои ифодаи мантиқии номуайяни истифода мешаванд, истеъмоли нагардидаанд.

Баъд аз баррасии маводи “Чомеъ-ут-таворих” метавон ба хулосае омад, ки хусусияти артикли –е дар тараққиёти минбаъдаи ин забон аз асри XIV то имрӯз боз ҳам қавитар гашта, артикли –е дар баробари вазифаҳои дигар, асосан вазифаҳои муайяни ва номуайяниро иҷро намудааст. Ин морфема аз замони пайдоиш то имрӯз баъзе вазифаву имкониятҳояшро аз даст додааст.

1.1.2. Категорияи шумора ва хусусиятҳои ифодаи шумораи чамъи исм. Категорияи шумора яке аз аломатҳои барҷастаи грамматикӣ исм буда, исм бо он аз ҳиссаҳои дигари нутқ фарқ мекунад. Ин категорияи исм дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба монанди забонҳои дигари гурӯҳи эронӣ ҳамчун универсалия (муштаракот)-и муҳими грамматикӣ ба шумор рафта, солҳост диққати муҳаққиқони забоншиносони тоҷикӣ форсро ба худ ҷалб намуда ва дар ин самт як қатор асару мақолаҳои аз ҷониби забоншиносони О. Ҷалолов [84], Х. Ҳусейнов [82], Б. Сиёев [65], Ш. Рустамов [61], С. Раҳматуллозода [135] таълиф гардидааст.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ нишондиҳандаи морфологияи категорияи чамъи исмҳои суффиксҳои –**ҳо**, –**он** (-ён, -гон, -вон), –**ино** ба ҳисоб мераванд [58, с. 15].

Қобили таъкид аст, ки тарзи ифодаи категорияи шумораи грамматикӣ дар марҳилаҳои мухталифи таърихи забони тоҷикӣ гуногун будааст. Дар забони форсии бостон, ки забони типӣ флективӣ буд, шумораи исмҳо ба воситаи анчома (флексия) баён мегардид [60], аммо ҳамчунон бо инкирози флективизм дар забони форсӣ-тоҷикӣ ва тадричан ба забони типӣ аналитикӣ табдил ёфтани он, пасвандҳои шумораи чамъ (-он, -ҳо) ба ҷои онҳо рӯи қор омадаанд.

Тарзи морфологӣ чамъбандии исмҳо дар забонҳои тоҷикиву форсӣ маҳсули давраи нави инкишофи ин забонҳо набуда, балки таърихи дуру дарозе дорад. Ин тарзи чамъбандии исмҳо метавон аз осори боқимондаи забони форсии қадим пайдо намуд. “Дар забони қадими форсу тоҷик дар исмҳо се шумора: танҳо, чамъ ва дугона (двойственное число) мавҷуд буд” [60, с. 33].

Чуноне ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ шумораи танҳои исм нишондиҳандаи муайяни морфологӣ надорад, дар забонҳои қадими эронӣ низ (аз ҷумла форсӣ) шумораи танҳо дар исм ба асоси калимаҳо баробар буд. Забоншинос Мирбобоев А. дар бораи забони авестой сухан ронда чунин қайд мекунад, ки “забони авестой дорои се шумора: танҳо, чамъ ва ҷуфт (дугона) буд” [31, с. 130].

Нишондиҳандаи грамматикӣ шумораи чамъи исм дар забони адабии муосири тоҷикӣ пасвандҳои чамъбандӣ ба шумор мераванд, ки ин тарзи чамъбандӣ собиқаи дуру дарози таърихӣ дорад. Барои ифодаи шакли чамъи исмҳо асосан пасвандҳои **-ҳо** ва **-он** (*-гон*, *-ён*, *-вон*) истифода мешаванд.

Дар забони форсии муосир низ ду пасванди чамъбандӣ мавҷуд аст, ки онро муаллифи “Дастури ҷомеи забони форсӣ” чунин қайд намудааст: “чамъ дар форсӣ ду гуна аст, яке бо “-ҳо” ва дигаре бо “-он” [17, с. 200].

Дар мавриди таърихи пасванди **-ҳо** забоншинос Сиев Б. чунин навишта, ки “шакли нахустини суффикси **-ҳо** – **ihā**, буда, ба он танҳо дар матнҳои паҳлавӣ дучор омадан мумкин аст. Дар матнҳои меҳӣ (яъне дар

забони қадим) на танҳо шакли **–ihā**, балки ягон воҳиде барои ифодаи шакли мазкур истеъмол намешавад” [65, с. 41]. Б. Сиёев пайдоиши пасванди *–ihā*–ро ба решаи ҳиндуаврупоии **thwā** алоқаманд медонад.

Забоншинос З. Мухторов оид ба таърихи пасванди **–ҳо** дар давраи миёнаи инкишофи забони порсӣ чунин ибрази андеша намудааст: “Дар забони порсии миёна пасванди **–ihā** ба нудрат истифода шудааст ва он ҳам бошад, дар даврони хеле дертари навиштаҳои паҳлавӣ ба мушоҳида мерасад. Чунончи: **evaciha-суханҳо**” [34, с. 75].

Пасванди **–ҳо**-и забони адабии муосири тоҷикӣ дар давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор дорад. “Суффикси **–ҳо** (тоҷикии имрӯза) дар ибтидои давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ дар шакли **–ҳо hā** истеъмол шудааст” [65, с. 41].

Баъд аз баррасии мавод маълум гашт, ки дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” пасванди **–ҳо** мавридҳои зерини истифода дорад:

1. Бо исмҳои макон: **шаҳрҳо, деҳаҳо, кӯҳҳо, пуштаҳо, иқлимҳо, бешаҳо, юртҳо, хонаҳо, саҳроҳо, қасабаҳо, қалъаҳо, рудхонаҳо, роҳҳо, ғорҳо, сарҳадҳо, бутхонаҳо, вартаҳо, ёрғуҳо**; *Ва баъзе шаҳрҳои ироқ арабу аҷам гирифтанд [151, с. 158]. Чун маҷмӯи он лашкар аз деҳаҳо берун оварда буданд, ин ном, ки аз он маънӣ муштақ аст, ба рӯ ниҳоданд [151, с. 155]. Ҳамчунин ақвоме, ки аз қадимулайём то кунун эшонро турк гуфтаанд ва мегӯянд, дар дар саҳрову кӯҳҳо ва бешаҳои вилоёти қибчоқ ... ва ҳудуди вилоёте, ки ба туркистон ва ӯйуристон маъруф аст ва саҳроҳо ва рудхонаи ардеш ва қароқурум ва кӯҳҳои бузури Олтой ва рудхонаи ургон [152, с. 23]. Ҳар як иқлимҳо мусаххар карда [152, с. 53]. Чун бешаҳо дар вилоёте дур аз якдигар буда қавму қабила ва шаъбаи эшон ба ҳам тааллуқ надошта [152, с. 199]. Ва мақому юртҳои эшон ба ҳамдигар наздик ва муттаасил буд [152, с. 220]. Ва ҳафт рӯз масоф буд ва аз ҷонибайн халқе ба қатл омаданд ва хонаҳо хароб карданд [152, 240]. Дар саҳроҳо мегаштанд [152, с. 129]. Мулке бисёрест аз шаҳрҳо ва қасабаҳо ва қалъаҳо ва кӯҳҳои бисёр аз*

ҷавониб дорад ва ҷумлаи он вилоят ба кӯҳе бузург қоим аст, ки дар пеши он афтода ва дар он афтода ва онро Анкишон хонанд [152, с. 102]. ...бисёре мардум ва чаҳорпой аз **кӯҳҳо** ва **пуштаҳо** галтидаанд ва ҳалок шудаанд [152, с. 279]. Берун аз ин ақвом, ки дар ин **рудхонаҳо** нишастаанд, саду бисту ду қавм буданд [151, с. 106]. Сари **роҳҳои** эшон бигрифтан ва аз эшон ҳашит писарро бидуштанд [151, с. 176]. **Ҷ** **зорҳоро** аз пой берун карда [151, с. 196]. Аз муъондон ва муҳолифон пок гашта буд ва ба **сарҳадҳои** найман пайваста ва баъзе душманони Чингизхон аз хешони **ӯ** ва ақвоми муғул пеши эшон рафта ва бо вай душманӣ ва адоват оғоз ниҳода [151, с. 220]. ... **бутхонаҳо** ва маъбади номашируро ба кулӣ барандохт ва рӯйи замин аз муширон ва муҳолифони дин бипардохт [151, с. 215]. Ҳақтаъолло **ӯро** аз он **вартаҳо** халос дода [151, с. 219]. ... **ёрғуҳо** ба муҷиби ростӣ пурсидӣ ва мурут ва муосоти кинакорон бисёр кардӣ [152, с. 63].

2. Бо номи олот ва дастгоҳи хунармандӣ: **дамҳо, оташдонҳо, теғҳо**; Ва мегӯянд, он **дамҳоро** шаъбаи асли бақӣён мансубанд медамиданд [151, с. 114]. Бебок оташу **оташдонҳои** эшон дар зери пой кардаанд, фуру гирифтаанд [151, с. 114]. Ба тахсис шаш писари мазкурро ки дар мамолик гирифта бо падар ба ҳам буданд ва **саъйҳо** карда **теғҳо** зада ба зиёдати отифату навозиши махсус фармуд [151, с. 36].

3. Бо исмҳои ченаки вақт омада мафҳуми такрорро мефаҳмонад: **қарнҳо, солҳо, муддатҳо, шабҳо, рӯзҳо, борҳо**; ... ба вучуди пайгамбарон ва подшоҳон ва мардумони машҳур, ки дар **қарнҳо** пеш буданд [152, с. 7]. Ва **муддатҳои** мадид ва **солҳои** бисёр баъд аз **Ҷ** фарзандони **ӯ** аз он қавм **подшоҳони** бисёр буданд [151, с. 44]. **Шабҳои** зимистон **дарахтҳоро** бар оташ ниҳодӣ ва бараҳна бар канори он бихуфтӣ ва аз он оташ, ки месӯхтӣ, **аҳгарҳо** бар андоми **ӯ** афтодӣ ва сӯхтӣ [151, с. 194]. Ва дар он **рӯзҳо** хабар расида буд [151, с. 257]. **Борҳо** он паширо ба сик бизаданд [151, с. 133].

4. Бо исмҳои касбу кор, мансаб: **хунарҳо**; ... **хунарҳое** гуногун ва маърифоти ансоби ақвоми атроқ ва таворихи аҳволи эшон ба тахсис аз он

музул назир надорад [151, с. 14]. Ва одобу русуми **хунарҳо** омӯхта [151, с. 51].

5. Бо исмҳои узви бадан: **дилҳо, синаҳо, панчаҳо**; *Чаҳонро як рӯй ва дилҳоро як рой ...* [151, с. 60]. **Кинаҳо** дар **синаҳо** мустаҳкам шуд [151, с. 220]. Ва **панчаҳои** *ӯ* мушобеҳ ба **панчаҳои** хирс ... [151, с. 194].

6. Бо исмҳои ҷомеи **лашкар, гала, ӯрду, шаъб**; *Лашкарнамо он бошад, ки бар лашкарҳо тахсис карда аз ҳазора ва сада берун кунанд* [151, с. 54]. Ва ба **лашкарҳо** *мерафт* ва *кӯчҳо* *неку медод* [151, с. 157]. *Баҳри чанд рӯзе фармудӣ, то галаҳоро гирд кунанд ва асбу чаҳорпойр о аз бисёре битавонистандӣ шумурд* [152, с. 174]. **Шаъбҳои** *аснофи атрок он чи дар ин аҳд машҳуранд ва ба якдигар нисбате доранд* [152, с. 24].

7. Бо исмҳои моддӣ: **таомҳо, шаробҳо, марворидҳо, кӯчҳо, ахгарҳо, косаҳо**; ... **таъомҳои** *лазизи гуногун ва шаробҳои хушгувори беандоза ҳозир гардонид* [152, с. 191]. **Марворидҳо** *ҳар як ба ҷое ба кор ояд* [152, с. 170]. Дар замони Чингизхон **кӯчҳои** *писандида додаанд* [151, с. 172]. ... **ахгарҳо** *бар андоми ӯ афтодӣ ва сӯхтӣ ва ӯ бад-он илтифот накардӣ* [151, с. 194]. Он **косаҳоро** *баргирифта ба бандагии Чингизхон омада ва зону зада ва онро намуда ва арза дошта, ки ман гунаҳкорам* [151, с. 272].

8. Бо исмҳои ифодагари номи қавм: **ҳазораҳо**; *Ва он ҳазораҳо ба дигар амир ҳавола кард* [151, с. 55].

9. Бо исмҳои амал ва маънӣ: **бозиҳо, хидматҳо, чаҳдҳо, ҳарбҳо, таачҷубҳо, суҳанҳо, муҳолифатҳо, чангҳо, фитнаҳо, дostonҳо, саъйҳо, хуррамиҳо, фатҳҳо, ҳикматҳо, баҳодуриҳо, кинаҳо, ғоратҳо, умедҳо, корҳо, балоҳо, борҳо, фармонҳо, сафҳо, нусхаҳо, пайғомҳо**; *Ва маънии Ҷусур мунофиқ ва бешарм – ва қавми боринро одат он бошад, ки бозиҳое сахт ва сифоҳат бисёр кунанд ва шарму бок надоранд* [151, с. 149]. Дар он қазия **хидматҳо** *кард ва чаҳдҳо* *намуд* [151, с. 159]. *Ҷро бо ақвоми тойҷуйют масофҳо ва ҳарбҳо афтода* [151, с. 240]. Чингизхон **таачҷубҳо** *намуда ва гуфта яке ки аз асб бияфтад чӣ гуна тоқати бархостан ва чанг*

кардан дошта бошад [151, с. 135]. **Суханҳое** накӯ эрод мекард [151, с. 137]. Ва дар замони Чингизхон бо ӯ **муҳолифатҳо** намудаанд [151, с. 139]. **Чангҳо** ва **фитнаҳо** афтод, чунон ки шарҳи он дар **достонҳои** вай биёяд [152, с. 179]. Ва ӯ дар он чанг **сабъҳо** карда ва **чадҳо** намуда [151, с. 204]. Ҷумла шодмон ва хандон гашианд ва **хуррамиҳо** карданд [151, с. 197]. ... ӯ ва сурати тахту хавотини ва шаҳзодагон ва умаро дар ҳолати ҷалуси ӯ бар сарири хонӣ ва насаби умаро ва зикри **масофҳо**, ки дар ҳар вақт карда ва **фатҳҳо**, ки даст дода ва миқдори муддати подшоҳии ӯ [151, с. 215]. Ва зикри он ҳикоят ва дигар **баҳодуриҳо**, ки эшон кардаанд, муттаоқиб меояд [151, с. 193]. **Кинаҳо** дар **синаҳо** мустаҳкам шуд [151, с. 220]. Бисёр вилоят мусаххар карда ва **горатҳо** оварда [151, с. 66]. Бисёр кас аз мардум **умедҳои** бузург дошта бошанд [152, с. 177]. Ҷро азиму муҳтарам доштаанд ва дар **корҳои** бузург бо вай машварат карда [151, с. 207]. Баъзеро дар авои ҳоли мабдаъ ... ба **балоҳои** гуногун мубтало гардиданд [152, с. 177]. **Борҳо** он пашмо ба сик бизаданд [151, с. 133]. Ҳар якро нишонӣ ва тамғое бошад, ки **фармонҳо** ва хазоин тамғои махсус гардонанд [151, с. 37]. Умум ва хешон ба қасди ӯ барнишастанд ва аз ҷонибайн **сафҳо** бар оростанд ва чанг карданд ва дар чанг Қарохонро шамшере расид ва бад-он захм намонд [151, с. 32]. Ва дар баъзе **нусхаҳои** таърихи муғул чунон овардаанд [151, с. 142]. Ва одати муғул дар қадимулайём чунон буда, ки аксар **пайғомҳо** ба сухани масҷуъ мансуъ ва ибороти муғлақ фиристодандӣ [151, с. 272].

10. Номи растаниву ҳайвонот: **аждарҳо**, **дарахтҳо**; **Бигуррад** ҳамчу **аждарҳо** чу бар олам биёшӯбад [152, с. 120]. **Шабҳои** зимистон **дарахтҳоро** бар отаи ниҳодӣ ва бараҳна бар канори он бихуфтӣ [151, с. 194].

11. Бо ҷонишинҳо: **инҳо**, **онҳо**; **Инҳо** ваъдаи бузурге мекунанд ва ҳаваси подшоҳӣ доранд [151, с. 138]. Ва **онҳо** ҷумла ба сухан ҷагоннуёнро бар сар тамомати лашкарҳо, ки ба сарҳади Хитой мебурданд, насб фармуд [151, с. 104].

12. Гурӯҳе аз анбуҳ: **сафҳо**; *Аз ҷонибайн сафҳо биоростанд [151, с. 101].*

Чунончи аз мутолиаи “Ҷомеъ-ут-таворих” бармеояд, доираи истеъмоли пасванди **-ҳо** дар ин рисола нисбат ба забони адабии муосири тоҷикӣ, ки ин пасванд ҳоло бо таъсири забони гуфтугӯӣ хусусияти универсалӣ пайдо карда, бо исмҳои бечону ҷондор ба таври фаровон истифода мешавад, маҳдудтар мебошад [7, с. 68].

Забоншинос Б. Шарифов низ зимни таҳқиқоти хусусиятҳои морфологии “Бадоеъ-ул-вақоеъ” доираи маҳдуди истеъмоли пасванди **-ҳо**-ро нисбат ба пасванди **-он** зикр намудааст [84, с. 24].

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ доираи истеъмоли пасванди **-ҳо** нисбат ба пасванди **-он** васеъ гардида, бо пасванди **-ҳо** ҳамагуна исмҳои ҷондору бечон ҷамъ бафта мешаванд. Чуноне ки аз маводи ғирдоварда маълум гардид пасванди **-ҳо** дар асари мавриди таҳқиқ танҳо бо исмҳои бечон омадааст. Ин далел гувоҳи он аст, ки пасванди **-ҳо** дар асрҳои XIII-XIV танҳо барои ифодаи шумораи ҷамъи исмҳои бечон истифода шудааст.

Пасванди **-он** (*-ān*) дар забони тоҷикӣ таърихи тӯлонӣ дошта, бозмонда аз шумораи ҷамъи **-ānām**-и анҷомаи падежи генетиви давраи қадим мебошад. Дар забони порсии миёна он маънии падежияшро аз даст дода, ба нишондиҳандаи шумора табдил меёбад [121, с. 51]. Ин пасванд дар аввали пайдоиш бо шакли **-ān** асосан аз давраи миёнаи инкишофи забони форсӣ хеле маъмул ва мустаъмал буд [34, с. 74]. “Суффикси **-он**, ки дар забони форсии миёна дар ибтидо ҳамчун пасванди ягона барои ҷамъ сохтани ҳам исмҳои ҷондор ва ҳам исмҳои бечон истифода мешуд, таърихан аз шакли ҷамъи изофии қадим – аз шакли **-ānām** ба вучуд омадааст” [65, с. 44].

Пасванди **-он** се гуна (вариант)-и худро дорад (*-гон*, *-ён*, *-вон*), ки ҳар як мавриди истифодаи худашонро доранд. Масалан, агар калима бо садонокҳои **ӯ**, **и**, **о** ба охир расида бошад, шакли ҷамъи он бо пасванди **-ён** ва агар бо садоноки **а** ба анҷом расад, шакли ҷамъи он бо пасванди **-гон** ифода

мегардад: *Ки ҷуз дар зулфи махрӯён наёбад кас парешонӣ [152, с. 6]. Гурчиён аз ақибӣ ӯ омаданд [151, с. 158]. Аз доноён ва ҳукамои Хитояю Ҳинд ва Ҷйгуру Қибчоқ ва дигар ақвом ва аъёнӣ чун ҳамаи аснофи тавоифи мардум дар бандагии ҳазрати олий мулозиманд [151, с. 19]. Баъзе аз ақобири аср ва афозили даҳр шаммаи хилофи воқеъ ва муътақиди **шоҳзодагон** ва умури муғул эрод кардаанд [152, с. 18]. Баъзе аз **бародарзодагон**, ки бо ӯ мутаффақ набуданд, ба ҷониби машириқ мақом сохтанд ва назди эшон чунон муқаррар аст, ки маҷмӯи **муғулон** аз насли эшонанд [151, с. 32].*

Дар забони “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” пасванди **-он** барои ифодаи шакли ҷамъӣ исмҳои ҷондор ва хусусан исмҳои шахс мавриди истифода қарор гирифтааст, ки онро метавон чунин гурӯҳбандӣ кард:

1. Бо исмҳои номи халқҳо ва қабилаҳо: **муғулон, қибчоқиён//қибчоқон, туркон, туркманон, ҳиндувон; Маҷмӯи муғулон** аз насли эшонанд [152, с. 101]. Тамомати шабъи **қибчоқиён** аз насли эшонанд [151, с. 104]. Муқаддам **қибчоқон** дар он замон дар замони Чингизхон амире аз қавми қибчоқ ... **меҳтар** буда [151, с. 110]. ... **турконе**, ки бо Ҷргӯз ба ҳам буданд [151, с. 109]. Аз фарзандони Ҷгӯзанд ва ҷамоати **туркманон** муайян донанд [152, с. 126]. Аксари **ҳиндувон**, ки ин ҷо дар деҳаҳои инҷу мебошанд, аз он ҷумлаанд [73, с. 66].

2. Бо исмҳои ҳешутаборӣ ва оила: **фарзандон, писарон, фарзандзодагон, падарон, бародарон, зодагон, духтарон, арӯсон; Иброҳими Халил /а/ фарзандони худро васият кард [151, с. 49]. ... ва тавлиди фарзандони Халил [151, с. 49]. Аз ӯрӯғи бофурӯғ фарзандони подшоҳ [151, с. 53]. Аз фарзандзодагони ӯ ва баъзе бародарон ва умми зодагонаш, ки бо ӯ мутаффиқ буданд ва аз эшон ақвоми ӯйгуру қибчоқ ... пайдо шуданд [151, с. 88]. ... ба ҳар яке аз фарзандони худ дод [151, с. 89]. Мавзее, ки фарзандони ӯ менишинанд, наздик аст [151, с. 91]. Аз фарзандони Ҷгӯзанд ва ҷамоати туркманон муайян донанд [151, с. 126]. Бузургони ҳар қавм бар мочарои аҳволи падарон ва зикри асомӣ ва аносими эшон воқиф ва мутталеъ**

набошанд [151, с. 68]. **Бародарон** ва умми зодагони хеш масоф меод ва вилоётро горату тороҷ мекард [151, с. 104]. **Бародарон** ва умми зодагон, ки бо вай мутаффиқ шуданд [151, с. 79]. Аз **духтарони** амом дуру ситодам [151, с. 96]. Рӯзе Қарохон **арӯсонро** тӯй кард [151, с. 98]. ... ба дигар **арӯсон** илтифот наменамояд [151, с. 98].

3. Бо исмҳои ифодакунандаи пайравони равияву ақидаи динӣ: **мусалмонон, исломиён, исмоилиён**; Ва агарчи **мусалмонон** муътабартар аз ҳама бошад [151, с. 9]. Дар **таворихи исломиён** мазкур аст [151, с. 89]. ...халифаи исмоилиён заиф шуда буд [151, с. 265]. Қилиҷ **расулон** фиристод ва шафоат кард [151, с. 259].

4. Бо исмҳои ҷомеъ: **лашқариён**; **Ҳама лашқариёнро** бинвохт [151, с. 102].

5. Бо исмҳои касбу ҳунар, машғулият: **муфассирон, муаррихон, ровиён, ноқилон, канизагон, саворон, дуздон, мустафидон, ғаввосон**; **Муфассирон** ин маъниро, ки Ҳақ таъолло ибтило ва озмоиши Иброҳим /а/ бино бар чи фармуд [151, с. 47]. ... **доноён** ва ҳукамо ва **муаррихон** ҳазрати олиро кашф ва баёни он маънӣ муяссар гашта [151, с. 69]. Аз ҳукамои давлат, ки **мулозимони** ҳазратанд ва **доноён** ва **муаррихон** ҳар синфе иқтибос намуда [151, с. 70]. **Ровиён** ва **ноқилон** аз муътабарони ҳар қавм нақл карда тақрир кардаанд [151, с. 78]. ... тамошои **канизагон** мекард [151, с. 96]. Ҷамъе **саворон** фиристод, то он оҳуонро оварданд [151, с. 64]. Рӯзе аз ақвоми муғул **дуздон** омаданд ва асбони ўро дуздидаанд [151, с. 130]. Нафъи онро ба ҷомеи **мустафидон** ва **нозирон** дар он гардонд [151, с. 11]. **Ғаввосон** фитрати раббонии онро ба туфайли он дар нафси мазкур аз қаъри баҳр ибдоъ ва эҷод бароваранд [151, с. 170].

6. Бо исмҳои ифодакунандаи мансаб: **подшоҳон, мулозимон, навқарон, нозирон, хонон**; Шаҳаншоҳии Эронзамин, ки мағбути ҳама **подшоҳони** ҷаҳон аст [151, с. 64]. Дар ин диёр **подшоҳону** умарои бузурги бисёр маъруфи машҳури муътабар ҳастанд [151, с. 126]. ... **доноён** ва

ҳукамо ва **муаррихон** ҳазрати олиро кашф ва баёни он маънӣ муяссар гашта [151, с. 69]. Аз ҳукамои давлат ки **мулозимони** ҳазратанд ва **доноён** ва **муаррихон** ҳар синфе иқтибос намуда [151, с. 70]. Бо **навкарон** ва баъзе дӯстони худ ба шикор буд [151, с. 99]. Дар ҳазонаи **хонон** ҳамвора ба дасти **умарои бузург** маҳфуз буда [151, с. 142].

7. Бо исмҳои ифодакунандаи муносибат ва ҳолати инсон: **чавонон**, **наврасидагон**; ... ба тӯли рӯзгор **чавонон** ва **наврасидагон** абнои умур аз асомӣ ва ансоби обо ва аҷдод ва умум ... бошанд [151, с. 68].

8. Бо исмҳои ифодакунандаи муносибат байни одамон: **дӯстон**, **душманон**, **ҳамсоягон**, **ошиқон**, **равандагон**, **муштоқон**, **муқимон**, **заифон**, **ятимон**; Бо **навкарон** ва баъзе **дӯстони** худ ба шикор буд [151, с. 99]. Баъзе бо мухолифону **душманон** яке гашта ва оқибатуламу сазои худ ёфта [151, с. 188]. Аз **ҳамсоягон**, ки бар вай эътимод доштанд, пеши Ёргӯз **фиристод** [151, с. 100]. ... аммо ҳоли **ошиқони** ҷамоли қудс ва **муштоқони** залоли васли инс, ки **сокинони** роҳи талабу **равандагони** бодияи нагабанд монанди ташна тавонад буд [151, с. 21]. Ва замини он ҷул аст, беоб ва **муқимони** он ҷо ба барф қаноат кунанд [151, с. 279]. **Заифон** ва **ятимон** наку медорад [151, с. 160].

9. Бо шумора: **ҳазорон**; Бо **ҳазорон** дида ҳаргиз надида [151, с. 53].

10. Бо ҷонишини **дигар**: Ба нақли аз **дигарон** шунида ё аз кутуби **муттақаддимон** мутолиа карда [151, с. 8].

11. Бо номи ҳайвонот: **оҳу**; ... гуфт бар ақби **оҳувон** бирафт [151, с. 64].

Агар миқдори исм муайян набошад, шумораҳои миқдорӣ дар шакли ҷамъ меоянд, ки бо ин роҳ бисёри ашё таъкид меёбад. Дар ин гуна мавридҳо исм дар шакли танҳо истифода мешавад. Чунки вазифаи номуайянии онро шумора иҷро мекунад [7, с. 105].

Дар асар гоҳо як исмро бо ду роҳ ҷамъ бастаанд, ки ба ин метавон шакли ҷамъи калимаи **туркро** мисол овард: **туркон–атрок**. ... **турконе**, ки бо

*Ўргўз ба ҳам буданд [151, с. 109]. Муғул синфе аз **атрок** буда ва тафовути ихтилофи бисёр дар миёни эшон ҳаст [151, с. 63].*

Дар забони адабии тоҷикӣ исмҳои ҷомеъ бидуни шохис (грамматикии) ҷамъ нағрифта, аз рӯи маъно маҷмӯи воҳидҳои ҳамчинс ва аз ҳам ҷудонашавандаи номуайяно ифода менамоянд, лекин дар асар исми ҷомеи **мардум** пасванди **-он** ва **гала** пасванди **-ҳо** қабул намудаанд. Дар ин ҳолат пасвандҳои ҷамъбандӣ ба онҳо тобиши нав бахшидааст: *ба вучуди пайгамбарон ва подшоҳон ва **мардумони** машҳур ки дар қарнҳо пеш буданд [151, с. 7]. ... бунаро гурезонда, хештан дар миёни асбон ва **галаҳо** хуфта буданд [151, с. 242].*

Ҳолати мазкурро муҳаққиқ Р. Набиева зимни баррасии забони “Таърихи салотини манғития”-и Сомӣ ба ду омил вобаста медонад: “1. Аз рӯи анъана; 2. Ба вазифаи муайянкунанда омадани ҷонишини номуайянии баъзе, ки ҳамеша бо исмҳои ҷамъ меояд” [113, с. 111].

Пасванди **-он** дар шеваву лаҳҷаҳои имрӯзаи тоҷикӣ вазифаи дигареро касб намуда, ба исмҳои мураккаб, ки ҷузъи дуҷуми онро асоси замони ҳозираи феъл ташкил додааст, омада аз онҳо исми маънӣ (амал) сохтааст. Калимоти дар натиҷаи аз рӯи ин қолиб ҳосилшуда номи ҷашну маросимро ифода мекунанд, ки ҳолати мазкур асосан ҳоси шеваҳои забони тоҷикӣ мебошад: рӯйбинон, гаҳворабандон, домодталбон; [21].

Дар аксар маврид бо пасванди **-он** исмҳои ҷондор, махсусан исмҳои ифодакунандаи шахс ҷамъ бафта шудаанд, дар баъзе маврид бо пасванди **-он** исмҳои бечон низ ҷамъ бафта шудаанд. *Ба қасди Чингизхон бархоста ва муддатҳо бо ӯ хусумат ва низоъ карданд ... бунаро гурезонда хештан дар миёни **асбон** ва **галаҳо** хуфта [151, с. 242].*

1.1.3. Роҳҳои ифодаи шакли ҷамъи арабӣ. Дар забони “Ҷомеъ-уттаворих” ба ҷуз роҳу воситаҳои ҷамъбандии тоҷикӣ, ҳамчунин, тарзҳои ҷамъбандии арабӣ низ мавқеи хоса доранд. Чунончи Бердиева Т. таъкид доштааст иқтибоси луғавӣ заминаи иқтибоси сарфӣ ба шумор меравад [1, с.

52], аз ин рӯ, калимаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ қаблан ба таркиби луғавӣ ворид гашта, сипас дар сохти морфологӣ таъсир расонидаанд.

Агар воридшавии иқтибосоти забони арабиро ба забони тоҷикӣ фақат бо омилҳои иҷтимоӣ маънидод кунем, ҷиҳатҳои муҳими ин ҳодиса аз назар дур хоҳад монд. Билингвизми (дузабонии) тоҷикӣ-арабии ҳазор сол пеш ҷой доштара бояд дар хотир дошт, ки “кӯшиш ва сиёсати барои фишор дода маҳв кардани забони дарӣ равон кардани арабҳо, якчанд вақт ба забони арабӣ ғап задани аристократияи маҳаллӣ ва аз нуқтаи назари супоришот ва эҳтиёҷоти динӣ-давлатӣ дар байни омма паҳн шудани калима ва ибораҳои арабӣ забони умумихалқии тоҷикро дар давоми асрҳои X-XIII маҳв карда аз истеъмол бароварда натавонист” [29, с. 84]. Муҳаққиқон ин омилро ба он вобаста медонанд, ки “решаи забони тоҷикӣ хеле пурқувват буд. Дар рақобати “хунин” бо забони арабӣ ғолиб омад” [1, с. 52].

Ва ин таъсири забони арабӣ маҳз дар истифодаи роҳу воситаҳои ҷамъбандии арабӣ зимни ифодаи мафҳуми ҷамъ дар осори классикӣ ба мушоҳида мерасад. Муаллифи асар аз қолибҳои ҷамъбандии арабӣ бо риояи меъёрҳои сарфии забони тоҷикӣ-форсӣ ба таври васеъ ва бамаврид истифода намудааст. Ҳамаи вожаҳои, ки дар асар бо қавоиди сарфии забони ҷамъбандии арабӣ шакли ҷамъ гирифтаанд, асосан бо ду роҳ ҷамъ бафта шудаанд:

1. Ҷамъбандии дуруст ё “ҷамъбандии солим”. Шакли солими ҷамъи арабӣ, ки ба забони тоҷикӣ дохил шудааст, ба воситаи пасвандҳои **–от, –ёт, –ин, –ун** ва шакли шикаста бо ёрии флексияи дохилӣ сурат гирифтааст.

Профессор С. Раҳматуллозода оид ба калимасозии исми шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ ибрози андеша намуда, дар мавриди вазифаҳои пасванди **–от** чунин таъкид намуда, ки “чун унсури грамматикӣ иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ истифода мешавад” [51, с. 115].

Дар забони асари таҳқиқшаванда аз пасвандҳои арабие, ки шакли чамъ месозанд (пасвандҳои **–от, –ёт**), мақоми хосса дошта, аз рӯи вазифа ва маъноӣ корбурдашон мавридҳои зерини истифода доранд:

Қобили зикр аст, ки дар ин маврид пасванди **–от; –ёт** ду вазифаи семантикӣ сарфино иҷро намудааст:

а) ифодаи шумораи чамъ: **истилоҳот, муаззамот, маҳалот, ҳаёлот, масофот, ҳайвонот, малбусот**; *Аз китоби таворих, ки бад-он истилоҳот доранд, иқтибос кунанд [151, с. 67]. Аҳвол ва муаззамоти воқеъ ва ҳаводис, ки дар замони зуҳури давлати муғул иттифоқ афтада [151, с. 67]. Чунонки аксари маҳалот хароб шуд [151, с. 239]. Ва дар он мамолик ин шеваи ҳаёлот бисёр аст [151, с. 118]. Туҳаф ва ҳадоё фиристод ва аз ҷонибайн машираъ масофот мусофӣ гашт [151, с. 257]. То гоҳе, ки шири эшон меҷӯшида ва қимиз мекарда ва бар дигар ҳайвонот ва ваҳш ҳамчунин баъд аз он умарои наймон гуфтаанд, ки ин маънӣ буза бошад ва монӣ шудаанд [151, с. 268]. ҳам аз барои он абрешим, ки нафистарин малбусот аст, ҳосил шавад [151, с. 184].*

б) ифодаи мансубияти маҷмуи мафҳумҳои ҳамгун ба чизе: **маҳлуқот, мукавванот, коинот, мавҷудот**; *Маҳлуқот ва мукавваноти олами улвӣ ва сифлӣ аз моҳ то моҳӣ ва аз ариш то фарш ... ботинан ва зоҳиран ба ҳамду ситоиши Офаридгор ва Парвардгори ҳеш қоилю зокиранд [151, с. 21]. Ҳочаи коинот ва ҳулосаи мавҷудот [151, с. 22].*

Пасванди арабии **–ин** дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ба чашм нарасид, вақте ба ҳолати имрӯза истеъмоли ин пасванд назар кардем, маълум гашт, ки доираи истеъмолаш маҳдуд аст. Дар Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик оид ба пасванди **–ин** чунин ибрози андеша шудааст: “Суффикси арабии **–ин** танҳо дар як-ду калима (мусофирин, ҳозирин) вомехӯрад, ки хоси услуби поэтикӣ ва архаистист” [7, с. 102]. Пас, метавон ҳулоса кард, ки маҳз маҳдуд будани доираи истеъмоли ин пасванд боиси дар асар дучор наомадани он гардидааст.

2. Чамъбандии нодуруст ё чамъбандии шикаста. Чамъи шикастаи забони арабӣ дар он зоҳир мегардад, ки шакли муфради калима тағйир дода мешавад. Дар таркиби калима ягон ҳичо ва ё овоз аз талаффуз меафтад ва ё зиёд мешавад. Чамъи шикаста аз худи исмҳои танҳо дар вазнҳои гуногун сохта мешавад. Дар забони “Ҷомеъ-ут-таворих” тарзи чамъбандии арабӣ, аз ҷумла чамъи шикаста мақоми хоса дорад. Зимни мутолиаи асар тавонистем шаклҳои зерини чамъи арабиро пайдо намоем.

1) Шакли афъол: **хабар–ахбор, навъ–анвоъ, сифат–сифот, ҳукм–аҳком;** *Ба ҳақиқати ҳол ахбору осор ва ҳикоёти эшон ба шарҳу ба сабт ёд кунанд [151, с. 63]. Кибриёи сифоти лоязолӣ на чунон ва чандон аст [151, с. 20].*

2) Шакли фуъало: **ҳукм-ҳукамо, шеър–шуаро, илм–уламо, халифа–хулафо;** *Ҳукамо ва уламоро мафҳум ва маълум шуда, агар бо авому ҷиҳол тақрир кунанд [151, с. 23].*

3) Шакли фаъл: **малик–мулук, китоб–кутуб; кутуби таворих,** *ки ба –дон ислоҳот иқтибос кунанд, чунонки ... хосу омро мафҳуму маълум гардад [151, с. 19]. Чаҳор ҳазор сол бошад тамомати анбиё ва мулук ва хоси аҳли адён [151, с. 50].*

4) Шакли мафъил: **тоифа-тавоиф, қабила–қабил, фазл–фазил, мамлакат–мамолик;** *Як фарзанд чандин қабил ва шаъб аз наслу асли ӯ зоҳир гардад [151, с. 48]. Мамолик рубъи маскун аз Чину Мочин ва Хитую Ҳинд ... дар савобиқ айём аз аҳволи ҷаҳонگیرӣ ва қалъакушоии муғул эрод кардаанд [151, с. 64].*

Таъсири чамъбандии арабӣ ба забони тоҷикиву форсӣ аз замони истилои араб ибтидо ёфта, “то охири асри XIX дар насри бадеии адабиёти тоҷик дар истеъмол буд” [64, с. 92] ва аз ин рӯ дар забони “Ҷомеъ-ут-таворих” низ мавқеи махсус дорад.

1.1.4. Шумораи дугонаи исм (мусанно). Нишона ё худ аломатҳои ифодаи чамъи дугона, ки забонҳои қадим аз қабилҳои форсии бостон, авесто,

санскрит ва ведӣ доштанд, дар забони тоҷикӣ боқӣ намондааст. Масалан, калимаи “гӯш” дар форсии бостон *gauṣa* ва дар санскрит *ghoṣa* ду гӯш, яъне шумораи дугонро ифода мекард.

Чуноне ки муҳаққикон иттилоъ додаанд, “шумораи дугона дар забонҳои қадим дар қатори ду шумораи номбаршуда (чамъ, танҳо) мисли забонҳои ҳозираи сомӣ, аз ҷумла мисли забони арабӣ, шумораи дугона низ мавҷуд буд” [65, с. 34].

Гарчанде дар забони адабии муосири тоҷикӣ воситаҳои сарфи (морфологӣ)-и ифодаи шакли чамъи дугона аз байн рафтаанд, бо вучуди ин семантикаи шумораи дугонаи исмҳои ҷойдоранд, ки табиатан мафҳумҳои ҷуфтро ифода мекунанд: *чаши, гӯш, по, даст, лаб, мӯза, маҳсӣ*;

Маъмулан ин исмҳо, агар шумораи ҷуфтро ифода наkunанд, ба сурати танҳо, вале ҳангоми баёни мафҳумҳои ҷуфт ба сурати чамъ ба кор мераванд: **гӯшҳо, чашмон, дастон, лабҳо**;

Чунин ифода гардидани мафҳумҳои ҷуфт дар баъзе забонҳои дигари ҳиндуаврупоӣ низ ба назар мерасанд, ки забони русӣ дар шумули онҳо қарор дорад: очки, ножницы, брюки, щипцы; [126, с. 575].

Дар давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ шумораи дугона асосан ба воситаи калимаҳои арабӣ, ки бо пасванди **-айн** ифода мешаванд, вориди низоми сарфии забони тоҷикӣ гардидааст.

Нишондиҳандаҳои грамматикӣ дар забони адабии муосир барои ифодаи шумораи дугона адади ду ва пасвандҳои чамъбандӣ ба ҳисоб мераванд. Бояд зикр кард, ки сарфи назар аз корбурди шакли арабии шумораи ҷуфт дар забони тоҷикӣ “шакли зулфҳо, зулфон, қафсҳо, наҳрҳо, тарафҳо маънии шаклҳои ҷуфти арабии зулфайн, қавсайн, наҳрайн, тарафайнро ифода мекунад” [7, с. 102].

Муҳаққикон дар забони форсии нав мавҷуд набудани аломати ҳосе барои ифодаи шумораи дугонро ба инобат гирифта, ба хулосае омадаанд, ки шумораи дугона ва чамъ муштараканд.

Ифодаи шумораи чуфти исмҳо дар асар асосан бо роҳҳои калимаҳои арабии ифодакунандаи мафҳумҳои чуфт сураат гирифтааст: *Умум ва хешон ба қасди ӯ барнишастанд ва аз **ҷонибайн** сафҳо бар оростанд ва ҷанг карданд... [151, с. 32]. Се рӯз ҳисор дод ва аз **ҷонибайн** ҷанг карданд, ӯро бигирифт ва бо элчиён супурд [151, с. 102]. Ба мақоми қоби **қавсайн** расид [151, с. 22].*

Чӣ тавре ки аз матолиби асари таҳқиқшаванда бармеояд, издиёди мафҳумҳои баёншаванда гарчанд шохиси шумораи чамъро дар забони тоҷикӣ надошта бошад ҳам, аммо бо роҳи такрори шумораҳо бо иловаи пасванди –он ба адади аввал семантикаи зиёд будани мафҳумҳо ба назар мерасад: **ҳазорон ҳазор**; *Ва овардаанд, ки бо он подшоҳ ҳафтсад пили ҷангӣ буд ва **ҳазорон ҳазор** мард [151, с. 259].*

Аз таҳқиқи роҳҳои ифодаи чамъбандии исмҳо дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ва муқоисаи он бо забони адабии муосири тоҷикӣ аён гашт, ки дар асар роҳҳои ифодаи шумораи чамъ гуногун буда, ҳолатҳои ба назар мерасад, ки аз забони адабии муосир фарқ мекунад:

-бартарияти доираи истеъмоли пасванди **-он** нисбат ба пасванди **ҳо**.

-истифодаи ду шакли чамъбандӣ дар баъзе калимаҳо (туркон - атрок).

1.2. Хусусиятҳои морфологии сифат. Сифат ҳамчун ҳиссаи номии нутқ аз ҳиссаҳои дигари ин гурӯҳ бо он фарқ мекунад, ки категорияи морфологии шумора ба он хос нест. Сифатҳо аз рӯи маъно ба асли ва нисбӣ чудо мешаванд. Сифатҳои асли дорои се дараҷаанд, ки барои ифодаи дараҷаи муқоисавӣ аломати морфологӣ пасванди –**тар** ва барои дараҷаи олий пасванди –**тарин** истифода гардида, дараҷаи одии сифат ба шакли калима баробар аст [7, с. 132].

Дар байни ҳиссаҳои дигари нутқ ғайр аз сифат зарф низ дорои дараҷа мебошад. Ин ҳолат қаробат ва наздикии ин ду ҳиссаи нутқро нишон медиҳад, ки аломатро ифода мекунанд, аммо, азбаски, яке асосан аломати мафҳумҳои ашёиро ва дигаре аломати амал ё аломати аломатро мефаҳмонад, ифодаҳои дараҷа низ дар онҳо аз ҳам тафовут дорад.

Фарқи байни дараҷаи зарф аз сифат дар он аст, ки пасванди дараҷасози –**тарин** хоси сифат буда, ифодаи дараҷаи олии сифат хоси он аст.

Сифат ҳамчун ҳиссаи мустақил ва номии нутқ аломат ва чигунагии ашӯро мефаҳмонад [7, с. 132]. Яке аз муҳимтарин категорияҳои грамматикӣ сифат дараҷа буда, моҳияташ аз он иборат аст, ки як шохиси ҷаҳони моддӣ ба дигараш, як ашӯ ба ашӯи дигар аз ягон ҷиҳат муқоиса карда мешавад [7, с. 132]. Маҳз тавассути қиёс инсоният дар байни ашӯву ҳодисаҳо тафовут мегузоранд.

Аслан дараҷа хоси сифатҳои асли буда, сифатҳои нисбӣ аз ин нишонаи грамматикӣ маҳруманд. Зимни таҳлилу баррасии маводи забони асари таҳқиқшаванда маълум гашт, ки дар забони “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” дараҷаҳои одӣ, қиёсӣ /муқоисавӣ/ ва олии сифат бо истифодаи роҳу воситаҳои гуногун баён гардидаанд.

Дараҷаи одии сифат, ки қиёсро ифода намекунад, дар матни асар аломат ё нишонаи сарфӣ надошта, ба асли калима баробар аст: ... аз он ҷиҳат, ки ба гоҷати камол **хубҷеҳра** ва **покиза** буд [151, с. 188]. Балиқҳо ва суҳанҳо ва ҳикматҳои **неку**, ки гуфта ва фармуда... [151, с. 215]. Ин замон кори **бад** пеш гирифта ва аз дини мо баргаишта, ўро зинда нагирон гузошт [151, с. 32].

Хусусияти асосии семантикӣ дараҷаи қиёсӣ он аст, ки ба воситаи он бартарӣ доштани яке аз аломатҳо дар байни ду аломати муқоисашаванда нишон дода мешавад. Чуноне ки аз мушоҳидаҳо маълум гашт, дар асар барои ифодаи дараҷаи муқоисавӣ аломати морфологӣ - пасванди –**тар** ва барои ифодаи дараҷаи олий - пасванди –**тарин** истифода гардидааст. Ва дар он боб **ихтилоф** бисёр аст, лекин **маишхуртар** ва ба қиёс наздиктар ин ваҷҳи дувум аст [151, с. 168]. Аксар ҷангҳо ва масофҳои Ясукой баҳодур бо ақвоми тотор буда, ки дар он аҳд **маишхуртарин** ақвоми атроқ буданд ва лашкар аз дигарон зиёдат [151, с. 210].

Гарчанд дар осори илмӣ бо роҳи луғавӣ ифода намудани дараҷаи қиёсии сифат дар дигар асарҳои наздик ба замони таълифи “Ҷомеъ-ут-таворих” низ ба мушоҳида расидааст, аз ин рӯ маълум мегардад, ки ин ходиса умумист [85].

То ҷое маълум гашт, дар асар ифодаи гунаҳои сарфию луғавии як дараҷаи қиёсии сифат ба қор нарафтааст.

Доираи қорбурди калимаҳои ифодакунандаи дараҷаи қиёсии сифат дар давраҳои гуногуни инкишофи забон фарқ мекунад Масалан, агар дар “Маҷмаъ-ут-таворих” барои ифодаи дараҷаи қиёсии сифат калимаҳои **ҷудо** ва **хеле** [22, с. 23] истифода гардида бошад, истеъмоли калимаҳои мазкур дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ҳамчун воситаи ифодакунандаи дараҷаи қиёсии сифат ба назар намерасад.

Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” барои нишондиҳандаи хусусияту хислати ашё ва шахс, бартар ё заъфи он ва бо ин роҳ зоҳир намудани муносибати худ ба онҳо, муаллифи асар аз тарзи алоқаи ҳамроҳӣ истифода кардааст: баландтарин баланд, палидтарин палид [85, с. 46]. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” чунин тарзи баён ба қор нарафтааст.

Дараҷаи ғайриқиёсии сифатҳо барои ифодаи камӣю зиёдии аломатҳо, бидуни муқоиса намудани ду ва зиёда аломат ба қор меравад. Сифатҳои асли бе пасванди –**тарин** баъд аз калимаҳои зарфии **бағоят**, **бисёр** омада бартарияти умумии як ашёро дар миёни ашёҳои мушобех, хусусияти ба назар намоёни ин ё он ашёро ба тариқи таъкид нишон медиҳанд: ***Бағоят шодмон гаштанд ва хуррамӣ фаровон карданд ва аз сухани Тулӯйхон бағоят муттааҷиб монданд ва он қазия дар хидмати Чингизхон боз ронданд ва садақоту назр бавафо расониданд*** [151, с. 134]. *Рӯйе бузурги гушода **бағоят гирд** ва забгабе тамом дошт* [151, с. 188]. *Ва дар ин диёр подшоҳон ва умарои бузурги **бисёр маъруфу маишӯр** ва муътабар ҳастанд, лекин ҳар касеро маълум на ки аз фарзандон – Ҷӯзанд* [151, с. 44].

Аз ин восита дар асар ба таври васеъ истифода шудааст. Роҳҳои омехтаи ифодаи дараҷаи сифат ҳам бо роҳи қиёси аломатҳо ва ҳам роҳҳои ғайриқиёсӣ баён мегардад.

Муаллиф дар баробари бо пасванди –**тарин** ифода намудани дараҷаи олии сифат боз аз роҳу воситаҳои дигари грамматикӣ низ истифода намуда, ки аз ҷумлаи онҳо таркиби **аз ҳама** ва вожаҳои **бағоят**, **бисёр** ба ҳисоб рафта, аз рӯи вазифа ва ифодаи маъно аз ҳам тафовут доранд: *Ва дар ин диёр подшоҳон ва умарои бузурги бисёр маъруфу машҳур ва муътабар ҳастанд, лекин ҳар касеро маълум на ки аз фарзандон – Ўғӯзанд [151, с. 44]. Чун яксола шуд, бағоят покиза ва хубсурат буд [151, с. 30]. Дар роҳ сангеро дида, ки мегардид, бе он ки ўро муҳаррике бошад ва баробари ў меомад ва ба худ андешид, ки маънии бағоят гариб ва аҷиб аст [151, с. 133].*

Дараҷаи олии сифат бартарӣ доштани яке аз аломатҳоро дар байни тамоми аломатҳои муқоисашаванда нишон медиҳад [7, с. 138].

Дар мавриди ба василаи таркиби **аз ҳама** ифодаёбии дараҷаи олии сифат ҳаминро метавон қайд намуд, ки сифат дар қолиби дараҷаи қиёсӣ омада баъд аз он таркиб меояд: *Ва агарчи мусалмонон муътабартар аз ҳама бошад [151, с. 9]. Ва ин писар бештар аз ҳама писарон вафот карда ва номи модараш маълум нест [151, с. 227].*

Таркиби **аз ҳама** дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ҳамчун василае барои ифодаи дараҷаи олии сифат–нишон додани хусусияти барҷастаи ин ё он ашё, бартарияти умумии як исмро аз исмҳои ҳамчунин, хусусияти ба назар намоёни ин ё он ашёро ба тариқи таъкид истифода гардидааст.

Дар “Бадоеъ-ул-вақоъ” калимаҳои **бех**, **фузун**, **авло** низ мисли калимоти фавқуззикр барои ифодаи дараҷаи муқоисавӣ сифат истифода шуда бошанд ҳам [85, с. 46], дар рисолаи Рашидӣ ба мушоҳида нарасиданд.

Баъд аз баррасии хусусиятҳои сарфӣ сифат метавон гуфт, ки забони “Ҷомеъ-ут-таворих” дар қиёс бо забони осори намоёндагои дигари ин марҳила аз лиҳози корбурди сифатҳо ба забони адабӣ наздик буда, зимни

ифодаи матлаб талаботи дастурии забон то чое риоя гардидаанд. Роҳи морфологӣ василаи асосии ифодаи дараҷаи сифат ба ҳисоб рафта, ҳолатҳои бо роҳи луғавӣ нишон додани дараҷа низ ба назар мерасад. Сабаби аз истеъмом дурмони пасвандҳои ифодагари дараҷаро дар забони “Мачмаъ-ут-таворих” муҳаққиқ Г. Камолова дар он мебинад, ки “асар ба таъсири забони гуфтугӯӣ навишта шудааст” [22, с. 35].

1.3. Хусусиятҳои морфологии шумора. Шумора ба гурӯҳи ҳиссаҳои номии нутқ мансуб буда, миқдор ва тартиби ашро фаҳмонида ададҳои номбар мекунад [7, с. 150; 26, с. 192]. Таърихи пайдоиш ва тақомули шумора дар забони тоҷикӣ гузаштаи дури таърихӣ дошта, ханӯз аз забони порсии қадим, ки “аз қадимтарин забони соҳибхат ба шумор меравад” [34, с. 22], оғоз меёбад. Дар забони порсии қадим барои ифодаи шумораҳо аломатҳои махсуси меҳӣ истифода мегардиданд [34, с. 40].

Ҳарчанд оид ба хусусиятҳои сарфии осори бадеӣ асару мақолоти зиёде таълиф шуда бошанд ҳам, шумора мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ шумораҳо ба ду гурӯҳи калон тақсим мекунанд, ки инҳо шумораҳои миқдорӣ ва шумораҳои тартибӣ мебошанд. Чунин тақсимот аз гузаштаи дури таърихӣ маъмул буд. “Дар забони авестой шумораҳо маъмулан миқдорӣ ва тартибӣ буда, шаклگیری онҳо ба таври зайл аст: 1-/aiiva/ - як, 2-/dva/ - ду, 3-/tri/ - се, 4-/catur/ - чаҳор” [34, с. 59].

Калимаҳои шумораро фарогиранда ҳама мустақиланд, лекин дар забони форсии дарӣ мафҳум (абстракт) шудаанд ва танҳо ҳамроҳ бо номи ашё (дах рӯз, сад қадам) маънии мушаххасро соҳиб мешаванд.

1.3.1. Шумораҳои миқдорӣ. Ин навъи шумораҳо миқдори ашёр ва ададҳои мафҳумро мефаҳмонад, ки онҳо ба се гурӯҳ чудо намудаанд: аслий, таҳминӣ ва касрӣ.

1.3.1. Шумораҳои аслий. Аз баррасии мавод ва муқоисаи он бо забонҳои гузаштаву муосир ба мушоҳида расид, дар вазифа ва маънои ин гурӯҳи шумораҳо тафовути ҷиддие рух надодааст. Чуноне ки муҳаққиқон

иброз намудаанд, “шумораҳои асли дар таърихи тараққиёти забони тоҷикӣ нисбат ба дигар воҳидҳои лексикӣ-морфологӣ хеле кам тағйир ёфтаанд” [23, с. 25].

Шумораҳои асли аз рӯи вазифа ва мавқеи корбурдашон дар асар асосан барои шумурдани ашё истифода гардидаанд: *Як муҷаллади дигар дар баёни сури иқолим ва масоили мамолик заминаи он карда зайли ин торихи муборак сохта шуд [151, с. 7]. Дигар ду кӯдак буданд, ҳарду бародарони якдигар [151, с. 64]. Ин шаъба аз писари нуҳумин ..., ки кӯчақтарини ҳамаи бародарон буд, пайдо шудаанд ва аз эшон умаро ва бузургони бисёр буданд ва дар авоили ҳол бо Чингизхон муҳолифатҳо карда ва баъд аз он баъзе мутеъ шуда ва куч дода [151, с. 157].*

1.3.2. Шумораҳои касрӣ. Дар забон як гурӯҳ шумораҳои мавҷуданд, ки миқдори ашёи нопурраро мефаҳмонанд [7, с. 154]. Шумораҳои касрӣ ададеро мефаҳмонанд, ки як қисми воҳиди пурра, яъне камтар аз воҳиди томро дар бар мегирад [26, с. 192].

Дар забони асари мавриди назар ҳамчунин шумораҳои касрии бо шумораи **як** ва **ним** сохташуда низ истеъмол гардидаанд: *Ва ин бисту чаҳор шаъби фарзандони Ўғӯз як нима ба дасти ростии лашкар тааллуқ медорад, як нима ба дасти чап [151, с. 36]. Дар мадди се сол он кор тамои кунанд ва ба ду солу ним ба кифоят расид [151, с. 158]. Фармуд то ўро бар дарборгоҳ ба ду ним карданд [151, с. 253].*

Чунин тарзи ифодаи шумораҳои касрӣ дар забони осори қарнҳои IX-X низ роиҷ будааст. *Як солу ним буд [26, с. 194].*

1.3.3. Шумораҳои тахминӣ дар забони асар мисли забони адабии муосири тоҷикӣ адади тақрибӣ ва тахминиро мефаҳмонанд. Ин навъи шумораҳо дар асар бо роҳҳои зерин ифода гардидаанд:

1. Аз такрори шумораҳои аслии кам ба зиёд: *Ўро ду-се пой зада ва аз урду берун андохта ва кушта ва падараш ба ҷойи худ нишаста ва қулоҳи ў баргирифта [151, с. 128]. Ва аз гуноҳони Ҷуҷӣ қосор яке ин аст – ва як-ду*

гуноҳи дигар дошта [151, с. 62]. Писаре **ҳаши-нуҳсола** дошт, *ӯро ба ҷои падар биншонданд* [151, с. 236].

2. Бо калимаи қариб ва шумораҳои асли: *...ва дар соли валодати Чингизхон ин Курхон сиву чаҳор сола буда ва қариб бисту панҷ сол аз подшоҳии ӯ* [151, с. 236]. *Қариб ҳафтоду панҷ сол бо якдигар ҷанг мекарданд* [151, с. 32].

Калимаи **маъдуд**, ки мафҳуми шуморӣ дошта, теъдоди кам ва маҳдудро мефаҳмонад, дар асар бо ҷонишини номуайянии **чанд** якҷоя омада, ба шумораи ками ашхос далолат намудааст: *Ва ӯ бо маъдуде чанд гурехта ва дар оҳ мурдор хӯрда ва бо Чингизхон пайваста* [151, с. 155].

Ҳар чанд дар забони адабии тоҷик барои ифодаи шумораи тахминӣ калимаи *анд* низ истифода гардида он ададҳои номуайяноро ифода кунад ҳам, аммо дар забони “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” ба мушоҳида нарасид.

Дар асари таҳқиқшаванда калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми шумориро аз рӯи вазифа ва мавқеи корбурдашон ба ду гурӯҳ ҷудо намудем:

- 1) калимаҳои ифодакунандаи шумор;
- 2) ифодаи шумора бо ададҳо;

Аз мисолҳои гирдоварда ду калимаеро пайдо намудем, ки аслан шумора набуда, аммо, дар асар барои ифодаи мафҳуми шумор истифода гардидаанд, инҳо вожаҳои **аввал** ва **миёна** мебошанд.

Калимаи **як** дар забони адабии муосири тоҷикӣ аз қабилҳои вожаҳои серистеъмол ва сервазифа маҳсуб меёбад. “Калимаи як дар забони мо хеле серистеъмол ва сервазифа аст” [17, с. 202].

Забоншинос Ҳ. Каримов дар мақолаи хеш, ки “Дар бораи баъзе хусусиятҳои калимаи “як” унвон дорад, бисту шаш хусусияти калимаи “як”-ро нишон дода, чунин навиштааст: “Калимаи як аз калимаҳои бисёр қадимии забонҳои гурӯҳи эронӣ, ҳатто забонҳои оилаи ҳиндуаврупой (албатта бо шаклҳои овозии мухталиф) мебошад” [25, с. 23].

Дар забони “Чомеъ-ут-таворих” калимаи **як** мавридҳои хоси истифодаи худро дорад.

Калимаи **як** ва артикли **–е** дар баъзе маврид ҳамвазифаанд, ин ду морфема дар мавридҳои муайян ба ҳам муродиф мешаванд. Калимаи **як** ҳамчун муродифи артикли **–е** истифода мешавад, яъне исмхое, ки бо **як** меоянд, на танҳо ягонагии предмет, балки номуайянии онро ҳам ифода мекунад. Мисол: *Ў яке саховаттабъе ва мурувватзоте буд [151, с. 44].*

Адади **як** гоҳо дар таркибҳо бо артикли **–е** пеш аз муайяншаванда, ки низ бо артикли **–е** якҷоя омадааст, ба муайянии исмҳо дар миёни маҷмуи мафҳумҳои ҳамчинс ишора мекунад.

Шумораи **як** дар шакли **якӣ** (یکی) омада, ки дар ин маврид бо пасванди **–ӣ** аз калимаи **як** зарфҳои тарзи амал сохтааст: *Бо ӯ якӣ шуданд ва ҷониби ӯ гирифта мадад [151, с. 117].*

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ шумораи **як** бо ҷонишини таъйинии **ҳар** дар шакли таркиб омада ҳар кадом ҷузъи маҷмуи мафҳумҳои ҳамчинсро таъкид менамояд. Дар забони “Чомеъ-ут-таворих” низ шумораи **як** бо ҷонишини таъйинии **ҳар** якҷоя омада аз байни ашъҳои ҳамчинс ашъи алоҳидаро нишон додааст. Мисол: *Ҳар як иқлимҳо мусаххар карда [151, с. 53]. ... гӯяд аз ҳар як ҷавоб [151, с. 55]. Ҳар як ба мавзӯи худ биёяд [151, с. 63]. Ҳар як номи муайян ёфта [151, с. 82].*

Дар забони асар мисли забони адабии муосири тоҷикӣ ашъҳои шумурдашаванда асосан баъд аз шумора меоянд. “Маъдуд ҳамеша пас аз адад ояд ва муфрад ояд. Монанди: панҷ одам, даҳ асп, сад дарахт” [63, с. 26].

Оид ба ин масъала дар “Забони адабии ҳозираи тоҷик” муҳаққиқон чунин ибрози андеша намудаанд: “Предмети шумурдашаванда одатан баъд аз шумора меояд” [17, с. 201]. *Атроки саҳронишин, ки тамомат аз паси ҷаҳор писари даиб ё қавӣ ... хонанд [151, с.78]. Аз се писари Хотун ду буни бобоён [151, с. 86].*

Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” шумораҳои аслии чунин гуфта шудааст: “Шумораи аслии пеш аз калимаи шумурдашаванда омада, миқдори муайяни предметҳои ҳамчинсро бо ададҳои том мефаҳмонад” [7, с. 151]. Дар забони асари таҳқиқшаванда айнан ҳамин ҳодиса ба назар мерасад: **Чаҳор ҳазор сол бошад тамомати анбиё ва мулук ва хоси аҳли адён** [151, с. 50]. **Аз як батни муваҳҳид чандон ақвом ва қабоил мунишаиб гаштаанд** [151, с. 58]. **Чаҳонро як рӯй ва дилҳоро як рой ...** [151, с. 60]. **Ду арӯси пешин покизатар аз арӯси дигаранд** [151, с. 97].

Дар забони асар калимаи **чандин** бо шумораи миқдории **ҳазор** омада, ҳамеша ба зиёд ва номуайян будани миқдори мачмуаҳои ададҳои калон далолат мекунад: **Чандин ҳазор анбиё ва авлиё ва салотин ва мулук аз заррияти ӯ дар вучуд орад** [151, с. 49].

Саидризо Ализодаи Самарқандӣ, зимни баёни хусусиятҳои шумора дар “Сарфу наҳви тоҷикӣ” дар мавриди калимаи **чанд** чунин менависад: “Лафзи чанд ишора аз барои адади номуайян ... мебошад” [63, с. 27].

Муаллифи “Дастурнома дар сарфу наҳви забони порсӣ” оид ба вожаҳои **чандин** ва **чандон** таъкид менамояд, ки **чандин** ва **чандон**, ҳам аз адади мубҳам ҳастанд ва дар миқдор ғайри муайян ба кор раванд” [140, с. 62].

1.3.4. Шумораҳои тартибӣ. Шумораҳои тартибӣ тартиби предметҳоро ифода мекунанд, ки онҳо аз шумораҳои аслии ба воситаи пасванди -ум (-юм) сохта мешаванд [7, с. 154].

Вожаи **аввал** арабӣ буда, тоҷикии он **нахуст**, **якум** аст. “Аввалро дар форсӣ “нахуст” ва “нахустин” ... гӯянд” [63, с. 27]. Ин калима имрӯз ба чанд маънӣ кор фармуда мешавад, ки яке аз маъноҳояш ба ҷои шумораи тартибии **якум** истифода шудани он мебошад. Вожаи **аввал** дар забони “Ҷомеъ-уттаворих” ба маънои шумораи “якум” истеъмол шудааст. **Аввал бояд донист ...** [151, с. 72]. **Аввалро ба ҳомие аз фарзандони худ дод** [151, с. 89]. **Аввал он ки Чингизхон фармуд...** [151, с. 161]. **Аввал тамғочӣ буд** [151, с. 163]. **Боби аввал дар биёбони ҳикоёти зуҳури ақвоми атрок** [151, с. 13].

Дар асар калимаи **миёна** ба вазифаи шумораи тартибии **дујом** омадааст: *Аввалро баҳомие аз фарзандони худ дода, **миёнаро** ба Сом, ки падари аъроб ва форс буда, савумро ба Ёфис, ки падари атрок буд [151, с. 90].*

Дар забони “Чомеъ-ут-таворих” тарзи созмони шумораҳои тартибӣ ба забони адабии муосири тоҷикӣ монанд буда, дар матн ҳамаашон ба маънои аслии худ омадаанд. *Писари **ҳафтум** ... шаҳзода мебошад [151, с. 107]. ... **дувум** ақвومه, ҳам аз ҷамоати сахронишинон, ки бо ин ақвоми мазкур, ки ба тозагӣ номи эшон муғул гашта монанд шуданд [151, с. 83].*

Дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” оид ба хусусиятҳои грамматикӣ шумора чунин оварда шудааст: “Хусусиятҳои морфологии шумора аз он иборат аст, ки дар он категорияи шумора (танҳо ва ҷамъ) нест” [17, с. 199]. *Дар диёри эрону Турон **қариб ҷаҳор сад сол** подшоҳӣ карданд [151, с. 127]. **Панҷ** писар буданд [151, с. 134].*

Дар байни мисолҳои бадастомада, ба мушоҳида расид, ки шумораи **ҳазор** ба худ пасванди **—он** қабул намуда, то андозае мафҳуми номуайяниро ифода кардааст. М. Н. Қосимова оид ба ин масъала чунин таъкид доштааст: “Агар шумораҳои миқдорӣ пасванди ҷамъбандии **—он**-ро гиранд, он гоҳ адади номаълумро мефаҳмонанд” [26, с. 195]. ***Бо ҳазорон** дида ҳаргиз надида [151, с. 53].*

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ шумораҳои миқдорӣ нумератив гирифта миқдори ашро мефаҳмонанд, ки ҳамин ҳодиса айнан дар забони асари таҳқиқшаванда ба мушоҳида расид.

Нумеративҳои дар асар бақоррафтаре метавон чунин гурӯҳбандӣ кард:

а) нумеративҳои ададу дона: **-то (-та), -гона, нафар, сар**; ... *ҳар як ҷаҳор писар **дувоздаҳ нафар фарзанд** [151, с. 119]. Ва қути ӯ чандон буда, ки одамеро ба **ду** даст бигрифтӣ ва бар мисли тир ҷубе **дуто** кардӣ то пушташ бишкастӣ ва аксар авҷот бо бародари худ Чингизхон мутаффақ ва якдил буда ва ҳар чанд ба вақти ҷанги Ўнакхон аз ӯ ҷудо буд [151, с. 204]. ...*

сето зиёдат берун натавонистанд рафт [151, с. 64]. Ва ин ин писарони нуҳгона панҷ бузургтар аз як модар будаанд ва чаҳор аз модаре дигар [152, с. 185]. Чунонки нақл мекунад, ки нуҳсад сар модиён ва навадҳазор гӯсфанд дар он тӯй кушта буд[151, с. 36]. ... ҳар як аз ин шаъбаи нуҳгона кадом исму лақаб ёфта [151, с. 185].

б) нумеративҳои андозаи дарозӣ ё масофа: **фарсанг**; *Ногоҳ боз гашт ва панҷоҳ фарсанг ба даҳ рӯз биёмад [151, с. 159].*

в) нумеративҳои ғунҷоиш: **дег**;... *фармуд то ҳафтод дег ош бар оташ ниҳоданд ва ҷамоате душманони фатонро ки гирифта буд, тамоматро дар он ҷо бичӯшониданд [151, с. 244].*

Таъсири забони арабӣ ба забони форсӣ дар истеъмоли шумораҳо ба мушоҳида расид, ки шумораҳои арабӣ дар забони асар бе тағйири шакл ба гунаи арабияшон ба кор рафтаанд: *Мувофиқи салхи сафар санаи эҳда ва тисайна вафот ёфт [152, с. 678]. Дар Раҷаб санаи сулс ва самонин ва хамсамо шаҳр бар дасир, ки дорулмулки Кирмон аст, ўро мусаллам гашт [151, с. 259].*

Дар забони асар навишти овозии баъзе шумораҳо аз забони адабии имрӯз тафовут ба назар мерасад. Чуноне ки маълум гашт, шумораи **ҳабдаҳ** дар асар ба шакли **ҳафтдаҳ** истеъмомол гардидааст, ки шакли **ҳафтдаҳ** дар забони тоҷикии имрӯз аз истеъмомол баромадааст: *Баъд аз ҳафтдаҳ сол ... ба Иронзамин омад ва он мамоликро мусаххар карда ва баъд аз солҳои бисёр ба вилояти худ рафт [151, с. 34].*

Аз мутолиаи “Ҷомеъ-ут-таворих” ва муқоисаи он бо забони адабии муосири тоҷикӣ аён гашт, ки дар асар шумораҳо асосан барои ифодаи миқдору тартиби ашё истифода шуда, то имрӯз хусусиятҳои сарфӣ ва маъноӣ луғавияшонро нигоҳ доштаанд.

Муаллифи рисола барои баёни мафҳуми миқдору тартиб аз ду роҳи ифодаи шумора истифода бурдааст, ки яке ба воситаи калимаҳои ифодакунандаи шумор ва дигаре бо ададҳо, маҳз ҳамин роҳҳои ифодаи

шумора дар осори хаттии даврони пасин то ба имрӯз идома ёфтааст. Ҳамчунин хусусияти дигари забони асар дар мавриди ба шакли асли ба кор бурдани шумораҳои арабист.

1.4. Хусусиятҳои морфологии ҷонишин. Дар забонҳои қадимаи эронӣ агар ҷонишинҳо ба ҳолатҳо, се шумора ва се шахс тасриф шуда, ба хелҳои шахсӣ, ишоратӣ, саволии номуайяни, нисбиву энклитикӣ тақсим мешуданд [34, с. 39], пас дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ системаи ҷонишинҳо комилан ба тағйирот рӯ ба рӯ гардида ва минбаъд дар забони адабии тоҷик вазифаи онҳо мушаххас гашт.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ҷонишинҳо нисбат ба дигар ҳиссаҳои номии нутқ миқдоран кам бошанд ҳам, доираи истеъмоли онҳо густурда аст [7, с. 156], “бо вучуди решагӣ будану надоштани шаклҳои грамматикӣ муносибатҳои грамматикиро бо роҳҳои ба худ хос ифода карда метавонанд” [69, с. 3].

Оид ба ҷонишин дар забони порсии миёна В. С. Расторгуева [121], З. Мухторов [34] вазъи ҷонишинҳо дар давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ Ж. Лазар [136], Л. П. Смирнова [130], Г. Камолова [22], Б. Шарифов [85], Н. Маъсумӣ [29; 30], Б. Сиёев [69], Л. Бухоризода [99], пажӯҳишоти гуногунҷанбае анҷом додаанд.

Ҷонишинҳо ба гурӯҳи ҳиссаҳои номии нутқ мутааллиқ буда, чун дигар ҳиссаҳои номӣ маънои мушаххас надошта, шарҳу эзоҳ талаб мекунанд. Муҳаққиқон доираи истеъмол ва нуфузи ҷонишинҳоро дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба назар гирифта, чунин андеша доранд, ки “маънои абстрактӣ ҷонишинҳо имконият медиҳад, ки онҳо на танҳо ба ҷои исм ва сифату шумора, балки ба ҷои ҳазорҳо калима оянд ва назар ба дигар ҳиссаҳои нутқ серистеъмол бошанд” [50, с. 14].

Мувофиқи маълумоти эроншиносон, ҷонишинҳо дар забони форсии бостон ба ҳолатҳо, се шумора ва се шахс тасриф гардида, аз рӯи хелашон ба

чонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, саволии номуайяни, нисбӣ ва энклитикӣ гурӯҳбандӣ мешудаанд [34; 116, с. 252].

1.4.1. Чонишинҳои шахсӣ. Дар забони порсии қадим аз чонишинҳои мавҷуда чонишини шахси дуҷуми шумораи танҳо **tu**–ту, шахси дуҷуми шумораи ҷамъи **šmāh** ва шахси 1-ум, шумораи ҷамъи **amāh**–мо дигар шаклҳои падежӣ надоштанд [34].

Чонишини шахси сеҷуми шумораи танҳо дар ин давр бо ишоратчонишини **ō–ū**, *вай, он* ва шумораи ҷамъ дар шакли **ōšān** – *онҳо* ифода мегардиданд [69].

Дар осори садаҳои XIII – XIV чонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, нафсӣ–таъкидӣ, саволӣ, таъйинӣ, манфӣ, номуайяни истифода гардидаанд, ки дар байнашон чонишинҳои шахсӣ мавқеи махсус доранд. Чонишинҳои шахсӣ гурӯҳи калимаҳоеанд, ки барои ифодаи шахс истифода мешаванд.

Дар асар чонишинҳои шахсӣ фаровон истифода шудаанд, ки таҳлили онҳо барои муайян кардани хусусияти чонишинҳои забони адабии муосири тоҷикӣ ёрӣ мерасонанд.

Чонишинҳои шахсӣ

Шахс	Танҳо	Ҷамъ
1	من	ما
	<i>Маслиҳат он аст, ки ман пеш равам [73, с. 69]. Сухане, ки миёни мо ва эшон буд, тамом кардем [73, с. 192].</i>	
2	تو	شما
	<i>Ҳар ойна ту низ маъзур бошӣ [с. 10]. ... фармуд ки мартабаи Шумо аз он беитар аст [73, с. 130].</i>	
3	وى, او	آنها / آنان, ایشان
	<i>Ҳамвора назди вай мерафт назди дигарон на [151, с. 31]. Чунонки муддатҳо подшоҳӣ дар шаъби ӯ буд [151, с. 44]. Онҳо аз эшон ҷудо ва мумтозанд [151, с. 117]. Лекин ошон ки хавотини бузург буданд ва дар садри эътибори тамом омада, панҷ будаанд [73, с. 223].</i>	

Чуноне ки аз матнҳои бозмондаи давраи миёнаи инкишофи забони порсӣ маълум аст, чонишини шахси якуми шумораи танҳо дар ин давра бо ду шакл дучор меояд: **adam** – ман – ҳолати мустақим ва **man** – ман (аз **manā** – аз

они ман, ҳолати Genitive-и порсии қадим), асосан, аммо истеъмоли шакли “az” ниҳоят маҳдуд буд ва ҷои онро бештар ҷонишини **ман** мегирад [34, с. 34].

Ҷонишини шахсии **ман**, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ барои ифодаи шахси якуми шумораи танҳо истифода мегардад, дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” низ айнан бо ҳамин шакл ба вазифаи имрӯзааш истеъмол гардидааст. *Ман Худойро наmeshиносам ва намедонам, лекин аз сухан ва фармони ту таҷовуз накунам. Ўғӯз гуфт дилхоҳи ман он аст ва ҷунон мефармоям, ки ба Худой имон оварӣ ва муҳибби ӯ бошӣ [151, с. 31]. Он ҳол бо Ўғӯз гуфтанд, бар вай тараҳҳум кард ва гуфт, ҷун ин авратро шавҳар нест, ин фарзанд писари ман бошад [151, с. 34].*

Ҷонишини **ту** шахси дуҷуми танҳо шунаванда аст, ки ба он мурочиат карда мешавад. *Ҳар шаб хоб ҷунон дидӣ, ки он бача бо вай гуфтӣ ки, эй модар, агар худонараст шавӣ ва муҳибби Худо гардӣ шири ту бихӯрам [151, с. 30]. Он насиҳат қабул кард ва гуфт, ки бо падарат бигӯям туро ҳалок гардонад [151, с. 31].*

Доир ба хусусияти забони “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” дар мавриди истеъмоли ҷонишинҳои шахси сеҷуми шумораи танҳо ҳаминро метавон зикр намуд, ки барои ифодаи шахси сеҷуми шумораи танҳо ҷонишинҳои **вай** ва **ӯ** мувозӣ истемол шуда, аз байнашон ҷонишини **ӯ** нисбатан серистеъмол аст. *Ҷун падараш дид, ки ӯро дӯст намедорад, духтари бародари дигарро барои вай бистуд [151, с. 30]. Ҷун ӯро бо Ўғӯз таслим карданд, бо вай ҳамон сухан гуфт [151, с. 31]. Ҷунон дидӣ, ки он бача бо вай гуфтӣ ки, эй модар, агар худонараст шавӣ ва муҳибби Худо гардӣ, шири ту бихӯрам [151, с. 30].*

Дар баъзе аз осор ҷонишини шахсии **вай** ба худ пасванди ҷамъбандии – **ҳо** қабул карда, шахси сеҷуми шумораи ҷамъро ифода мекунад, ки аз ҷумла, ин шакли баён дар “Таърихи Сиистон”, “Асрор-ут-тавҳид” ва “Маҷмаъ-ут-тавориҳ” ба мушоҳида расидааст, аммо ин шакли ҷонишини **вай** дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” истифода нагардидааст.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ҷонишини **мо** шахси якуми ҷамъро ифода менамояд. Пас аз мутолиаи асар ба мушоҳида расид, ки ҷонишини **мо** дар асар аз ҷиҳати шакл, маъно ва вазифа асосан ба шакли истеъмоли он дар забони адабии муосири тоҷикӣ монанд аст. *Хост, то мо низ бо ӯ мувофиқат кунем, мо инкор кардем ва ба сухани ӯ илтифот нанамудем [151, с. 32]. Падараш чун он маъонӣ дар вай медид, гуфт аз ақвоми мо бад-ин шаклу сурат ҳеч фарзанде дар вуҷуд наёмада [151, с. 30].*

Чунонки баррасии мавод нишон медиҳад, барои ифодаи шахси якуми шумораи танҳо фақат ҷонишини “**ман**” истифода гардида, муродиф ё калимаҷонишини дигар ба назар нарасид.

Ҳамчунин дар забони адабӣ шаклҳои дигари ин ҷонишин **моён** ва **моҳо** мавҷуд аст. Б. Сиев баъд аз тадқиқ ва таҳлили намунаи осори асрҳои X-XX ба хулосае меояд, ки “... гоҳ-гоҳ дучор шудани шакли “шумоён” то асри XV истеъмоли шаклҳои ҷамъулҷамъи ҷонишинҳо дар забони тоҷикию форсӣ характернок нест” [69, с. 64].

Муҳаққиқ Г. Камолова зимни тадқиқи хусусиятҳои морфологии “Маҷмаъ-ут-таворих” ба хулосае омадааст, ки шаклҳои “моён” ва “моҳо” дар натиҷаи ҳисси “хоксорӣ ва фурӯтанӣ” дар нутқи соҳибзабонон ба миён омадааст [23, с. 29].

Б. Шарифов оид ба ҷамъбандии ҷонишинҳои забони адабӣ чунин андеша дорад, ки дар намунаҳои насри давраи пешин ҳанӯз ба нормаи муайян надаромада ва минбаъд доираи истеъмоли ҷонишинҳои шахси 1-2 – юми шумораи ҷамъ дар асри XVI аллакай васеъ гардидааст [85, с. 53].

Пас метавон ба хулосае омад, ки дар замони таълифи “Ҷомеъ-ут-таворих” шаклҳои ҷамъулҷамъи ҷонишинҳои шахсии 1-2 то ҳол ба меъёри забони адабӣ надаромадааст ва аз ин рӯ, дар асари мазкур (чун асарҳои насрии дигар мисли “Тулистон”-и Саъдӣ ва “Баҳористон”-и Ҷомӣ) шаклҳои ҷамъулҷамъи ҷонишинҳо истеъмол нагардидаанд.

Н. Маъсумӣ баъд аз тадқиқи забон ва услуби Аҳмади Дониш дар мавриди шаклҳои чамбулчамӣи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ ба чунин хулоса омадааст, ки “шаклҳои чамӣи ҷонишинҳои **мо** ва **шумо** (моён-моҳо, шумоён-шумоҳо) ҳанӯз то ибтидои асри ХХ на танҳо дар забони гуфтугӯӣ, балки дар нутқи хаттӣ ҳам қор фармуда мешуданд [30, с. 220].

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ бошад, шаклҳои чамбулчамӣи ҷонишинҳои **мо** ва **шумо** (моён – моҳо, шумоён - шумоҳо) дар нутқи хаттӣ ба назар намерасад, танҳо дар гӯйиши баъзе аз намояндагони шеваи шимолӣ (моҳо, шумоҳо, моён шумоён, муҳон, шумҳон, шумоҳон) дучор меояд.

Ҷонишини **шумо** ва шаклҳои дигари он **шумоён**, **шумоҳо** барои ифодаи шахси дуҷуми чамъ қорбасти мешаванд, ки аз шаклҳои мазқури ин ҷонишин дар асар танҳо шакли **шумо** истеъмол гардидааст. *Зону заданд, ки чӣ гуна аст, ки моро ярлиғ намефармояд, фармуд, ки мартабаи Шумо аз он бештар аст [151, с. 130]. ... ки шуморо ярлиғ муайян диҳем [151, с. 130].*

То ҷое ки ба мушоҳида расид, дар забони асар ҷонишини **шумо** вазифаи дигари услубие, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ дорад, яъне ҳамчун нишонаи ҳурмату эҳтиром нисбат ба шахси дуҷуми танҳо истеъмол нагардидааст.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ҷонишинҳои шахси сеҷуми чамъ аз ҷонишинҳои шахси сеҷуми танҳо ва ишоратӣ ба воситаи пасвандҳои чамъбандӣ ташкил меёбанд [7, 161]. Дар байни ҷонишинҳои шахсӣи ҷонишинҳои шахси сеҷуми чамъ мавқеи махсус доранд.

Дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” ҷонишини нисбатан қадимаи **эшон** (> форсии миёна **avešan**) фаровон истеъмол гардида, ҳамчун ҷонишини шахсӣ (ба ҷои исмҳои шахс) барои ифодаи шахси сеҷуми чамъ истифода мешавад.

Калимаи **эшон** дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” дар баробари вазифаи аслии худ барои ифодаи шахси сеҷуми чамъ, ки ҷойгузини исмҳои ғайришахс мебошанд, ҳамчунин ба ҷои номҳои ҳайвонот низ ба қор рафтааст: ... *чандон чаҳорпой бойистодӣ, ки замин аз суми эшон нур шудӣ, гуфтӣ тамом чамъ*

аст [151, с. 174]. То зояте ки шири эшон медушида ва қимиз мекарда [151, с. 268].

Ин вазифаи ҷонишини **эшон**-ро муҳаққиқ Г. Камолова низ зимни таҳқиқи хусусиятҳои морфологии “Мачмаъ-ут-таворих” қайд намудааст [22].

Аммо ба сурати кул ҷонишини **эшон** дар матн барои ифодаи шахси сеюми шумораи ҷамъи исмҳои шахс мавриди истеъмоли қарор гирифтааст: *Аз он тотор, ки эшон ҷамъ карда буданд, дар ин мулк се хона ҳастанд [151, с. 66]. Ёсоқ фармуд, ки аз эшон касеро зинда нагузоранд ва ҷумларо бикушанд ва андаке, ки бимонад ё дар шиками модар буданд ё баъзеро хешони эшон пинҳон доштанд [151, с. 83].*

Маънои калимаи **эшон**-ро муаллифи “Фарҳанги форсӣ” чунин тавзеҳ додааст: “Эшон – /пахлавӣ - **avešān.ušān**/ замири ҷамъ дар бораи инсон; ба таври муфрад ҳам ба тариқи эҳтиром дар бораи касе мегӯянд [144, с. 193].

Доир ба шакли қадимаи ҷонишини **эшон** муҳаққиқони дигар, аз ҷумла Г. Камолова чунин андеша дорад, ки ҷонишини **эшон** бозмонда аз **авехшон** [22, с. 31] аст, аммо Б. Сиёев [65, с. 62] ва З. Мухторов қайд мекунанд, ки ҷонишини мазкур аз шакли **ōšān** аст [34, с. 76].

Муаллифи “Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ” Муҳаммади Ҳасандӯст бошад, таърихи баромади ҷонишини эшонро чунин тавзеҳ додааст: “Форсии бостон **ōišān** [ҳолати фоилӣ (casus rectus)] < форсии бостон **avaišām** [ҳолати изофӣ (genitive case), дар шумори ҷамъ], аз **ava-** ‘он’/ **avaišām** дар форсии миёна ба сурати ***ōiš** таҳаввул ёфта ва сипас пасванди **-ān**, ки дар форсии миёна дар ҳолати ғайрифоилии ҷамъ ба замир афзуда мешуда, бад-он пайвастаст” [145, 339-340].

Ҳамчунин оид ба калимаи “эшон” муҳаққиқон А. А. Семенов, С. Нафисӣ, В. С. Расторгуева, Ҳ. Фаррух, У. Ҷонс, Л. П. Смирнова андешаҳои гуногунро иброз намудаанд [69].

Дар мавриди истеъмоли ҷонишини шахси сеюми ҷамъ “эшон” дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ҳаминро метавон қайд кард, ки ҷонишини мазкур дар

ҳолати пешинаи худ боқӣ монда, нисбат ба шаклҳои дигари шахси сеюми шумораи чамъ фаровонтар истифода гардидааст.

Ифодаи категорияи шумораи чамъи ҷонишинҳо дар “Ҷомеъ-уттавориҳ” асосан бо ифодаёбии ҷонишинҳои шакли чамъ сурат мегирад.

Дар мавриди истеъмоли ҷонишинҳо дар қиёс бо забони адабии муосири тоҷикӣ ба мушоҳида расид, ки қариб ҳамаи ҷонишинҳои, ки имрӯз мавриди истифода қарор доранд, дар асар истеъмом шудаанд, ба истиснои ҷонишини **эшон**, ки дар асар яке аз ҷонишинҳои сермахсул будаву имрӯз дар забони адабии муосири тоҷик доираи истифодааш маҳдуд шудааст.

1.4.2. Шаклҳои энклитикии ҷонишинҳои шахсӣ. Оид ба морфемаҳои мазкур дар адабиётҳои илми мулоҳизоти мухталиф дарҷ гардидаанд, ки аз ҷумла, дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” чунин оварда шудааст: “банадқҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ ҳам маънои семантикӣ ва ҳам маънои грамматикӣ дошта, ҳам ба соҳибият ва ҳам ба шахсият далолат мекунанд” [7, с. 160]. Банадқҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ, ки инҳо морфемаҳои **-ам, -ат, -аш, -амон, -атон, -ашон** мебошанд, дар мавриди номгузорӣ ба онҳо муҳаққиқон андешаҳои мухталиф доранд, ки Б. Сиёев дар рисолаи докторияш зимни баррасии ташаккули ҷонишинҳои забони тоҷикӣ ибраз меорад, ки то солҳои охир аз ҷониби забоншиносони ватаниву хориҷӣ ба морфемаҳои мазкур шонздаҳ ном мансуб доништа шудааст, ки аксари номҳо бо назардошти баъзе хусусиятҳои пешбинӣ гардидааст. Б. Сиёев баъд аз муқоисаи андешаҳои муҳаққиқон ба морфемаҳои **-ам, -ат, -āš, -amon, -atān, -ašān** унвони “шаклҳои энклитикии ҷонишинҳои шахсӣ”-ро муносибтар медонад [69, с. 151].

Муҳаққиқоне, чун Б. Бобоназаров, М. Ҷ. Махҷуб, Ж. Лазар, С. Ҳалимов, Л. П. Смирнова, А. Давронов, Х. Фаршедвард, А. Ҳабибӣ, Р. Ҷӯраев, Б. Шарифов, Г. Камолова, Ҳ. Рауфов, С. Иброҳимов, Дж. А. Садилова, Л. Пейсиков, А. Л. Бухоризода зимни таҳқиқоти хеш оид ба мавқеи истеъмом ва вазифаҳои шаклҳои энклитикии ҷонишинҳои шахсӣ дар

забони форсии дарӣ, забони адабии муосири тоҷикӣ ва шеваву лаҳҷаҳои он ибрази андеша намудаанд, ки дар маҷмӯъи гуногун буда, дар аксар маврид натиҷаи таҳлили эшон яксон нест [69, с. 157-158].

Шаклҳои энклитикии ҷонишинҳои шахсӣ дар забонҳои тоҷикиву форсӣ мисли ҷонишинҳои шахсӣ таърихи қадима доранд [69, с. 150].

-am	-at	-āš	-	-atān	-ašān
<i>ниса</i> <i>рам</i>	<i>Пада</i> <i>рат</i>	<i>шавҳ</i> <i>араиш</i>	амон ----	----	<i>қавма</i> <i>шон</i> <i>лашк</i> <i>аршон</i>

Шакли энклитикии ҷонишини шахсии **-am** ба охири ҳиссаҳои гуногуни нутқ ҳамроҳ шуда, соҳибияту нисбатро ифода намудааст: *Рӯзе Қарохон арӯсонро тӯй кард, эшонро бинавохт ва пурсид, ки чунон ин ду арӯси пешин покизатар аз арӯси дигаранд, чӣ гуна аст, ки нисарам ӯро аз эшон дӯсттар медорад [151, с. 31]. Дар охири умр арза дошта, ки пир ва заифам ва ин кор наметавонам кард [151, с. 132].*

Шакли энклитикии ҷонишини шахсии **-at** бо аксари ҳиссаҳои мустақили нутқ ҳамроҳ гардида, соҳибияту объекти амалро мефаҳмонад: *Он насиҳат қабул кард ва гуфт, ки бо падарат бигӯям туро ҳалок гардонад [151, с. 31].*

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ шакли энклитикии ҷонишини шахсии **-at** бо исмҳои ғайришаҳс низ ба кор меравад [9, с. 162].

Шакли энклитикии ҷонишини шахсии **-āš** дар асар бо аксари ҳиссаҳои мустақили нутқ васл гардида, мавридҳои зерини истифода дорад:

Бо исм: *Он зан ба воситаи он ки шавҳараиш ва тамомати ақвоми эшон кофар буданд, тарсид, ки агар изҳори худонарастӣ кунад, ӯро бо бача ҳалок гардонанд [151, с. 30].*

Бо сифат: *Шарори оташсони обдораиш чун бод, хок аз диёри ашрори рӯзгор баровард ва садамоти гурзи қалъагушой ва зарботи шамшери*

хунрезаиш хону мони аҳли туғён зеру забар кард [151, с. 214]. Дар ойинаи замири мубораки мунираиш, ки бетаклиф ҷоми гетинамои олами ирфон ва таҳқиқ аст [151, с. 214].

Бо ҷонишин: *Ва оқибатуламр саранҷоми кори ӯ чунон шуд, ки бигрехт, ҳам навкарони худаиш ӯро бигрифтанӣ ва ба дасти лашкари Чингизхон супурданд [151, с. 154].*

Бо зарф: *Ва панҷаҳоӣ ӯ мушобеҳ ба панҷаҳоӣ хирс ва одамеро ки аз он дурушттар ва боқуттар набудӣ, ба-дӯ даст бигрифтӣ ва бар мисоли тир чӯбе, бе таъб ва заҳмат дуто кардӣ ва нуштаишро бишкастӣ [151, с. 194].*

Шакли энклитикии ҷонишини шахсии –**amon** ба ҳиссаҳои номии нутқ ҳамроҳ шуда, соҳибиятро далолат мекунад.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ шакли энклитикии ҷонишини шахсии –**atān** бо ҳиссаҳои гуногун пайваст шуда, шахси дуҷуми ҷамъро фаҳмонида соҳибият, таъйинот ва таъкидро ифода менамояд. Ҳамин вазифаи –**atān** дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ба мушоҳида нарасид.

Дар асар шакли энклитикии ҷонишини шахсии –**ašān** бо ҳиссаҳои номии нутқ пайваст шуда, шахси сеҷуми ҷамъро ифода намудааст. *Дар роҳ амуре аз қавми муркит ӯро зинда ва эшонро кушта ва қавмашонро гонат карда ва бад-он сабаб ҷавриёти қавме зиёдат намонда [151, с. 84].*

Дар асар ҳамчунин шакли дигари ҷонишини энклитикии –**ašān >šān** низ истеъмол гардидааст: *Лашкаршон бахш кард [151, с. 205]. ... ва лашкаршон бахш кард [151, с. 207].*

Ҳамин тариқ, ҷонишини энклитикӣ аз рӯи вазифа ва маънояшон дар “Ҷомеъ-ут-таворих” асосан барои ифодаи ду вазифа – соҳибият ва таъйинот ба кор рафтаанд.

Дар “Маҷмаъ-ут-таворих” ҷонишини энклитикӣ бо феълҳо васл намегарданд, вале дар дигар осори ин давра ва осори то асрҳои XVI ва баъд аз он бандакҷонишинҳо бо феъл бештар меоянд [22, с. 32].

Бояд зикр намуд, ки мутафовитии доираи истеъмоли ҷонишинҳои энклитикӣ дар осори классикӣ вобаста ба жанр ва навъи онҳост.

Дар асар бандакҷонишинҳои шахси сеюми танҳою ҷамъ ва шахси дуоми ҷамъ истифода шудаанд.

Дар забони асар ҷонишинҳои энклитикии **-атон** ва **-ашон** танҳо барои ифодаи шахси дуом ва сеюми ҷамъ истифода гардидаанд. Доираи истеъмоли шаклҳои **–ашон, -шон, -яшон** баробар набуда, аз онҳо то ҷое ба мушохида расид, шакли **-яшон** истеъмом нагардидааст. Ҳамчунин камистеъмом будани шакли мазкурро пажӯҳишгарони дигар низ қайд намудаанд [69, с. 205].

Шакли **-шон** мисли шаклҳои дигар бо ҳиссаҳои мухталифи нутқ пайваст шуда, маънои соҳибият ва объекти амалро ифода намудааст.

Ҷонишини энклитикии **-аш** бо исмҳои шахс ва ғайришахс якҷоя омада ба соҳибият далолат намудааст. *Биборад оташи дуд аз миёни кому **дандонаш** [151, с. 117]. Писаронаш ба ҳар тараф аз қавме духтар сутуда, ба роҳе домод мегардиданд [151, с. 174]. ... тулуи кавокиби **давлаташ** муқаддима ва сулси мавокиби салтанати Чингизхон ва аз он авлод ва ӯруги номдор ва аҳфод ва ақоби бузургвори эшон оли алҷасус шаҳаншоҳи аном, подшоҳи ислом, Насриддин Султон Маҳмуди Ғозон ... афрод имдоди нусрат ва иқболаш бемунтаҳӣ ва номаъдуд [151, с. 201].*

Ҷонишини энклитикии **–аш** ҳамчунин бо ҷонишини нафсӣ-таъкидии худ омада, таъкидро ба шакли муайян рабт медиҳад: *Ва оқибатуламр саранҷоми кори ӯ чунон шуд, ки бигрехт, ҳам навкарони **худаш** ӯро бигрифтанг ва ба дастӣ лашкари Чингизхон супурданд [151, с. 154].*

Ҷонишини энклитикии **–ашон** дар “Маҷмаъ-ут-таворих” ва баъзан осори классикӣ барои эҳтироми шахси сеюми танҳо истифода гардидааст, аммо дар матни “Ҷомеъ-ут-таворих” корбурди он ба ҷашм нарасид.

Ҳамчунин бандакҷонишини **–атон**, ки дар забони тоҷикӣ барои ифодаи ҳурмату эҳтиром нисбат ба шахси дуом низ истеъмом мегардад, дар матни “Ҷомеъ-ут-таворих” ба ин вазифа истифода нагардидааст.

Дар асар чонишинҳои энклитикӣ аз рӯи вазифа ва маънои грамматикияшон бо чонишинҳои шахсӣ ва гоҳо ба чонишинҳои нафсӣ муродиф шудаанд.

1.4.3. Чонишини нафсӣ-таъкидии худ. Дар забони осори хаттии асрҳои IX–X шаклҳои худ, хеш ва хештан ба сифати чонишини нафсӣ истеъмоли мешаванд [69, с. 121].

Чонишини мазкурро муллифи “Чомеъ-ут-таворих” да мавридҳои зерин истеъмоли намудааст:

1. Агар чонишини худ пеш аз исми ояд, бо бандики изофӣ ба он алоқаманд мегардад, ки дар ин ҳолат чонишини худ вазифаи таъкиди соҳиб мегардад: *Ба камоли қудрати хеш батни поки Олонқуро садафи дурри гаронмоя ва худӣ Чингизхон гардонид* [151, с. 170].

2. Пеш аз чонишини ҳама омада маъною тобиши таъкиди мефаҳмонад: *Худ ҳама дуруст ва рост аст* [151, с. 10].

3. Баъд аз исми омада, маънии мансубияту таъйинотро таъкид мекунад: *Пайгоми муҳолифати эшон пеши писари худ фиристода* [151, с. 125]. *Рӯзе бо бародари худ Чуқиқосор қарор карда* [151, с. 128]. *Духтари худ Тумолунро, ки аз Тулуйхон меҳтар буд, ба вай дода* [151, с. 123]. *Арӯси худро намешинохта ва мегуфта, ки ӯро ба ман диҳед ва аз ҷумлаи хешони ӯ як амир дастӣ рост буда* [151, с. 135]. *Чизе ба забони худ боз мегӯӣ ва таҳаммул метавонӣ кард* [151, с. 140]. *Ӯ бародари худро нигоҳ дошт* [151, с. 142]. *Чун ба-дон қор қоим натавонист намуд, ӯро маъзул карда, мулозими худ гардонид* [151, с. 207].

4. Чонишини худ баъд аз исми макон омада соҳибият ва таъйинотро нисбати макон мефаҳмонад: *Ӯро ду се пой зада ва аз урду берун андохта ва кушта ва падараш ба ҷойи худ нишаста ва қулоҳи ӯ баргирифта* [151, с. 128].

5. Чонишини худ бо чонишини энклитикии –аш якҷоя ояд, таъйини шахси сеюми танҳоро ифода мекунад: *Ва оқибатуламу саранҷоми қори ӯ*

чунон шуд, ки бигрехт, ҳам навкарони **худаиш** ўро бигрифтанд ва ба дасти лашкари Чингизхон супурданд [151, с. 154].

6. Чонишини нафсии **хеш** дар забони насри асрҳои IX-X ба маънои соҳибияту моликият истифода шуда, мисли шакли **хеш (хвеш)** пас аз муайяншаванда омада, ба воситаи бандаки изофӣ алоқаманд мегардад ва муайяншаванда дар навбати худ, аз исмҳои чинсифода ёфта, ҳам дар шакли танҳо ва ҳам дар шакли чамъ истеъмол мешавад. *Чингизхон дар юрти аслии хеш фуруд омад [151, с. 107]. Ҳар як ба мавзеи хеш машруҳ гуфта ояд [151, с. 108]. Он чӣ аз ин шаъбаҳо падид омадаанд, эшон ба якдигар насаби хеш бештар доранд [151, с. 113].*

Инчунин чонишини **худ** ҳамроҳ бо бандакчонишин низ ба кор рафтааст: ... писарон ҳозир намуданд бо арӯсон ва **худам** гуфта, ки шуморо барои он сутудаам ва чандин **худам** ва ҳушам ба ҷиҳати он медорам, ки дар чунин вақте ки хатарӣ чон аст, бо ман мувофиқат намудед, то ин элчиёро бидушем ва агар узр оред шуморо бидушам [151, с. 192].

Чонишини нафсии **хеш** ибтидо аз асрҳои IX-X ба исми гузашта [69, с. 126] ҳамчун исми ифодагари мафҳуми хешутаборӣ истеъмол мегардид, ки дар забони “Ҷомеъ-ут-тавоҳих” низ бо шакли **хешон** истеъмол гардидааст.

1. Пасванди чамъбандӣ мегирад: *Арӯси худро намешинохта ва мегуфта, ки ўро ба ман диҳед ва аз ҷумлаи хешони ў як амир дасти рост буда [151, с. 135]. Ва ҳам аз хешони ў амири бузург буда [151, с. 135]. Ва дар вақте ки ў айли дилмондагии Чингизхон бо қавми тойҷуют буд, аз хешон шахсе ... рафта буд [151, с. 155]. Бародарону хешони ў мондаанд [151, с. 101].*

2. Бо пасвандҳои калимасозии **-ованд+ӣ** якҷо омада, маънии чонишини **худ**-ро аз даст дода, ба исми мегузарад: *Ва ин қавмро аз хешовандии Чингизхон ҳеч мартаба намонда [151, с. 141].*

Шакли **хештан** дар забони матни “Қомеъ-ут-таворих” нисбат ба шакли **хеш** доираи истеъмоли маҳдуд дорад. *Он вақт чунон чорук дӯхтӣ ва нӯшидӣ ва бирафтӣ ва ба хештан хайма гирд кардӣ, то ош пухтӣ [151, с. 209].*

Дар забони “Қомеъ-ут-таворих” ҷонишинҳои нафсӣ се шакл дошта, онҳо асосан ҳаммаъноянд. Тафовути онҳо дар мавриди истеъмоли онҳост, ки шакли **худ** серистеъмол буда, **хеш** ва **хештан** нисбатан камистеъмоланд. Гарчанде дар асри X шаклҳои **хеш** ва **хештан** серистеъмол бошанд ҳам, бо мурури замон доираи қорбурди ҷонишинҳои мазкур маҳдуд гардида, доираи истеъмоли шакли **худ** то андозае густариш меёбад [69, с. 131; 99, с. 5] ва маҳз ҳамин боис гашта, ки дар “Қомеъ-ут-таворих” низ шакли **худ** нисбат ба шаклҳои дигар бештар истеъмол гардад.

Дар асари мазкур шакли **худҳо**, ки асосан дар насри пас аз асри XIX роиҷ гардида буд [69, с. 131], дучор намеояд.

1.4.4. Ҷонишинҳои ишоратӣ. Ҷонишинҳои ишоратӣ гурӯҳи қадимтарини калимаҳои ишоратӣ буда, дар байни калимаҳои ин гурӯҳи калимаҳо мавқеи муҳимро ишғол менамоянд. Аслан ҷонишинҳои ишоратӣ барои ҷудо намудани предметҳои ҳамчун истифода мегарданд [7, с. 165].

Дар “Қомеъ-ут-таворих” ҷонишинҳои ишоратии **ин** ва **он** барои ишораи ашёи ҷондору бечон баробар истеъмол шуда, ашёро новобаста ба масофа дур ё наздик буданаш ишора мекунанд. Ин ҷонишинҳо бештар пеш аз исм омада, ашёро ишора мекунанд: *Шабҳои зимистон дарахтҳоро бар отаи ниҳодӣ ва бараҳна бар канори он бихуфтӣ ва аз он отаи, ки месухтӣ аҳгарҳо бар андоми ӯ афтодӣ ва сӯхтӣ ва ӯ бад-он илтифот накардӣ ва чун бедор шудӣ, пиндоштӣ, ки шипаи ӯро мезада, андомро бихоридӣ ва боз дар хоб шудӣ [151, с. 194].*

Ҷонишинҳои **ин** ва **он** ҳамчунин якҷоя бо пасванди **—ҳо** меоянд, ки агар аз як тараф, маънои ҷамъро ифода кунанд, аз ҷониби дигар, ашёҳои нисбатан наздикро ишора мекунанд.

“Ҷонишини ишоратии **ин** (эронии қадим **ina** форсии миёна **en**, санскрит **ena**) дар забони насри асрҳои IX–X мисли ҷонишини ишоратии **он** хеле зиёд истеъмол шудааст. Ҷонишини **ин** бар хилофи ҷонишини **он** ба предметҳои наздик ишора менамояд” [69, с. 131; 62].

Ҷонишинҳои **инҳо** ва **онҳо** исмҳоро ишора намудааст: *Инҳо ваъдаи бузурге мекунад ва ҳаваси подшоҳӣ доранд [151, с. 138]. Ва онҳо ҷумла ба сухан ҷагоннуёнро бар сар тамомати лашкарҳо ки ба сарҳади Хитой мебурданд, насб фармуд [151, с. 104]. Онҳо аз эшон ҷудо ва мумтозанд [151, с. 117].*

Ҷонишинҳои **ҳамин** ва **ҳамон** дар “Ҷомеъ-ут-таворих” аз ҷонишинҳои каммаҳсул ба ҳисоб мераванд. Каммаҳсулии ин ҷонишинҳо дар корҳои, ки оид ба “Маҷмаъ-ут-таворих” [22, с. 34] ва “Таърихи Сиистон” [130, с. 43] анҷом дода шудаанд, қайд гардидааст.

Ҷонишини **ҳамин** дар асар пеш аз исм ва баъд аз исм омада, мафҳумҳои нисбатан наздикро таъкидан нишон медиҳад: *Дар чанд қавми дигар ба ҳамин ном мавсум будаанд ва иллат он аст, ки ҳар қавмро ки юрт наздики бешаҳо буда ба қавми беша мансуб гаштаанд [151, с. 199]. Ва маънии улук касе бошад, ки аз чизе боке надорад ва гӯшти мурдари низ ҳамин ном гӯянд [151, с. 124].*

То ҷое ба мушоҳида расид, муаллифи асар шаклҳои дигари ин ҷонишин (**хамун**, **ҳаминҳо**)-ро, ки дар “Маҷмаъ-ут-таворих” истеъмол гардидаанд [23, с. 34] ба қор набурдааст.

Оид ба пайдоиши шакли ҷонишинҳои **ҳамин** ва **ҳамон** андешаҳо гуногунанд, муҳаққиқ Б. Сиёев андеша дорад, ки ин шаклҳо аз ҷузъи **ҳам** ва ҷузъҳои **ин** ва **он** сохта шуда бошанд [69, с. 194], аммо дар Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик бошад, чунин омада, ки ҷонишинҳои **ҳамин** ва **ҳамон** аз пешванди “**ҳам-**” ва ҷонишинҳои **ин** ва **он** сохта шуда, аз рӯи тобиши масоҳавӣ тафовут доранд, агар ҷонишини **ҳамин** ашъи наздикро

ишора кунад, ҷонишини **ҳамон** ашъи дурро таъкидан ишора менамояд [7, с. 166].

Ҷонишини мазкур дар аксари маворид пеш аз объекти ишорашаванда меояд. *Ва сабаб он буд, ки подшоҳони бузурги Қарохитой дар он замон лақаби Курхон нагуфтандӣ ва ба лафзи муғулӣ Чингиз **ҳамон** маънӣ дорад [151, с. 127]. Баъд аз он қоимақоми ӯ шуд ва ин замон умарое бузург аз насли ӯ он ҷо ба **ҳамон** кор машғуланд [151, с. 132]. Рӯзе дигар бо ҷамъи умаро ба **ҳамон** ҷо расид, гуфт порсол ин ҷо мегузаштам ва самона дар ин алаф ошёна карда буд, бубинам, то барқарор имсол ошёна ва бача карда ё на наздик рафт ва бидид **самона** аз ин алаф париду ошёна ва бача баҳам он ҷо гузошт [151, с. 153].*

Ҷонишини **ҳамон** дар “Ҷомеъ-ут-таворих” инчунин ба шакли “**ҳамоно**” низ истеъмол гардидааст, ки дар ин маврид вазифаи ишоратиро адо мекунад: *Бад-ин сабаб **ҳамоно** ривоят дурусттар бошад [151, с. 142].*

Ҷонишини **чунин**, ки “ба сифати предметҳо ишора мекунад” [7, с. 167], дар “Ҷомеъ-ут-таворих” дар мавридҳои зерин ба кор рафтааст: *Ва одати эшон дар аксар ҷангҳо **чунин** буда [151, с. 158]. Эшон ранҷидаанд, ки чӣ гуна духтарони моро **чунин** хоҳанд [151, с. 194]. Ва ӯро саранҷом **чунин** буд ва барои ин муҷиб зиндагонӣ мекард [151, с. 209]. ... **чунин** вақте ки хатари ҷон аст, бо ман мувофиқат намудед, то ин элчиёнро бидушем ва агар узр оред, шуморо бидушам [151, с. 192].*

Дар забони асар ҷонишини **чунон** ба дараҷаи зиёдии сифат ва ҳолат ишора намудааст: ***Чунон** ки мегӯянд, сутуни хайма бар дасти ӯ монанди тозиёна будӣ [151, с. 125]. Ва дар баъзе нусхаҳои таърихи муғул **чунон** овардаанд [151, с. 142]. Ва дар асл **чунон** аст, ки се бародар буданд [151, с. 149]. **Чунон** оқил ва зирак аст, ки аз пор то имсол ... мавзеи он дар ёд дорад ва галат намекунад [151, с. 153]. ... намегуфтам, ки ӯ **чунон** мард нест, ки ҳар кас ӯро тавонад гирифт [151, с. 197]. Он вақт **чунон** чорук дӯхтӣ ва пӯшидӣ ва бирафтӣ ва ба хештан хайма гирд кардӣ, то ош пухтӣ [151, с.*

209]. ... сад хотун ва сад писар дошта ва **чунон** пир шуда, ки хотуну фарзандони худро намешинохта [151, с. 209].

Ҷонишинҳои сечузбаи **инчунин** ва **ончунон** низ дар асар истеъмоли гардидаанд. Ҷонишини **инчунин** ашӯи ишораро бештар таъкид намояд, ҷонишини **ончунон** аломату дараҷаи амалро таъкид менамояд [7, с. 166]. Доираи истеъмоли ин ҷонишинҳо нисбат ба ҷонишинҳои дигари ишорӣ дар забони “Ҷомеъ-ут-таворих” маҳдуд буда, ҷонишинҳои каммаҳсул маҳсуб меёбанд.

Ҳамин тариқ, пас аз таҳлил маълум гардид, ки дар забони “Ҷомеъ-ут-таворих” ҷонишинҳои ишоратии **ин, он, чунин, чунон, хамин (хамон), хамон, хамчунин, хамчунон, инчунин, ончунон** истифода гардидаанд. Ва ба монанди забони адабии муосири тоҷикӣ ҷонишинҳои ишоратӣ гурӯҳи муайяни калимаҳоро ташкил намуда, бо хусусиятҳои худ мақоми маҳсусро ишғол намудаанд. Тафовути ин гурӯҳи ҷонишинҳо аз гурӯҳҳои дигар дар он аст, ки онҳо барои ишораи ашӯҳо истифода мегарданд. Аз ҷиҳати доираи қорбурд фарқияти байни ҷонишинҳои ишоратӣ дар он аст, ки яке серистеъмоли ва дигаре камистеъмоли мебошад.

Ҷонишинҳои шахсӣ ва ишоратии **ӯ, ин, он**, ки дар забони адабии тоинқилобии тоҷик бештар ба шакли пайваста бо пешоянди “**ба**” бо афзудани овози “**д**” низ қор фармуда мешуданд (бад-ӯ, бад-ин, бад-он) дар “**бад**” овози “**д**” шакли афзуда набуда, балки бозмондаи ҳамон пешванди қадимии **pat** (< **pad** > **bad**) аст, дар матни асар хеле зиёд истеъмоли гардидааст: *Ғарз аз ин он ки мартабаи ӯ чунон буда, ки баробари писари Тулуйхон Суюкту, ки ӯро **бад-ӯ** мекӯнанд, чунин густох сухан метавонист гуфт [151, с. 65]. Фарзандони эшон **бад-ин** лақаб мансуб бошанд [151, с. 36]. **Бад-он** сабаб дар феҳрист номи ҳар як ҷудогона ишорат рафт ва чун дар асл шаъби ин ақвоманд [151, с. 121].*

1.4.5. Ҷонишинҳои таъйинӣ. Дар забони матни “Ҷомеъ-ут-таворих” ба монанди забони адабии муосири тоҷикӣ калимаҳои **ҳар, ҳама, тамома** ва

ҷумла ба вазифаи ҷонишини таъйинӣ истеъмом гардидаанд. Хусусияти ин гурӯҳи ҷонишинҳо дар он аст, ки инҳо қобилияти комилан фарогирии ашро дошта ва кулли ҷузро ба таврии умумӣ таъйину таъкид менамоянд [69, с. 134].

Ҷонишинҳои **ҳар** ва **ҳама** аломату нишонаи ашро на ба таври мушаххас, балки ба таври умумӣ таъйин мекунанд [7, с. 168]. Хусусияти муҳими ҷонишини **ҳар** дар он аст, ки он ба шакли таркибҳо меояд ва агар ин ҷонишин дар алоҳидагӣ ояд, маънои луғавию грамматикӣ номуайян мегардад.

Ҷонишини мазкур дар забони асар бо исмҳои гуногун дар шакли таркиб омадааст, ки аз рӯи вазифа ва мавриди қорбурд онҳоро метавон ба чунин гурӯҳҳои зерин ҷудо кард:

1. Бо исмҳои макон омада, ҷои баргузори амалро таъйин намудааст: *Аз ҳар деҳа ду мард берун карданд, се ҳазор шуда [151, с. 155]. Писаронаш ба ҳар тараф аз қавме духтар сутуда [151, с. 174].*

2. Дар асар ҷонишини ҳар бо шумораҳои ду ва шаш омада, миқдори муайяни ашро нишон медиҳад: *Ду вилоятанд ба ҳам пайваста ва ҳар ду як мамлакат аст [151, с. 109]. Ва ҳар шаш писарон аз як модар будаанд [151, с. 193].*

3. Пеш аз исми ифодакунандаи замон ояд, замони баргузорӣ ва такрори амалро таъйин ва таъкид мекунад: *Ва зарурат буд, ҳар рӯз дар манзиле ҷангҳо карданд [151, с. 120]. Бале ҳар шаб дар хоб чунон мебинам [151, с. 171].*

4. Дар бештар маврид ин ҷонишин пеш аз исм омада ашро мафҳуми алоҳидаро мефаҳмонад: *Хавотини бисёр аз ҳар қавм дошта ва бузургтари эшон модари фарзандон ва писарони мақбули муътабарӣ ... буда [151, с. 203]. Аз миёни мугулон бағоят дӯст буда ва ба ҳар мавзеъ, ки расида сарой ва кушк ва боғ бунёд ниҳода ва Чингизхон ёро аз дигар бародарон дӯсттар*

дошта ва бо дасти бародарони меҳин менишонда ва то ин зоят фарзандони ӯ болои фарзандони ду бародари дигар нишинанд [151, с. 208].

5. Бо ҷонишини **чанд** омада кӯшишу хоҳиши касро нисбат ба иҷрои амале ва ё хилофу инкорро таъйину таъкид мекунад: *Аз тамомати шаъб қавми муғул мумтоз ва махсусгардониди ва **ҳарчанд** торихе муайян нест, тахминан ва тақрибан қариб чаҳор сад сол бошад [151, с. 166]. Оқибатуламр уруғи ӯ дар **адоди бандагон** омадаанд ва **ҳарчанд** дар аввали ҳол, ки ақвом ва лашкари Чингизхон майл ба ҷониби тойҷуют карданд, ӯ бо лашкари **худ** бо вай мутаффақ буда [151, с. 200].*

6. Бо ҷонишини саволии **кадом** ба шакли таркиб омада, аз як ҷиҳат номуайян ва аз ҷониби дигар исми ишорашавандаро таъйин мекунад: *Ҳукми Чингизхон чунон буда, ки қавми муркит духтарони худро арза кунанд, то **ҳар кадом** ки писандида афтад, ҷиҳати худ ё фарзандон биситонад [151, с. 108].*

Доир ба мавриди корбурди ҷонишини **ҳар** дар “Ҷомеъ-ут-таворих” дар қиёс ба забони адабии муосири тоҷикӣ ҳаминро метавон қайд намуд, ки нақши он дар замони таълифи асар оид ба таъйин ва таъкид намудани ашъҳо ниҳоят чашмрас аст. Ҷонишини **ҳар** дар шакли таркибҳои **ҳар кӣ**, **ҳар чӣ**, **ҳар як**, **ҳар кадом**, **ҳар чанд** ва бо шумораҳову исмҳои гуногун омада, ашъҳои мухталифро таъйину таъкид намудааст.

1.4.5.1. Ҷонишини ҳама. Ҷонишини асливу таъйинии **ҳама** маънои ҷомеъ дошта, фарогирии пурраи якчанд ашъро ифода мекунад [7, с. 168]. Дар забони асари мавриди назар низ мисли забони адабии муосири тоҷикӣ фарогирии пурраву комили якчанд ашъро ифода ва таъйин менамояд.

Ҷонишини **ҳама** аз рӯи мавқеи истеъмол дар “Ҷомеъ-ут-таворих” мавридҳои зерини корбурд дорад:

1. Ин ҷонишин маъною тобиши чамъбасткунӣ дорад: *Ин қавм бо қавми қунқурот ва элҷекин ва барқут ба **якдигар** наздик ва пайваста буданд ва тамғои **эшон ҳама якест** ва даъвии хешӣ кунанд ва бо **якдигар** роҳи домодӣ ва арӯсӣ нигоҳ медошта [151, с. 84].*

2. Пеш аз исм ва баъд аз исм омада, ба воситаи изофат алоқаманд мегардад: *Ва писаре дигар кучактарини ҳама аз хотуне дигар оварда [151, с. 203]. Ин шаъба аз писари нуҳумин, ки кучактарини ҳамаи бародарон буд, пайдо шудаанд [151, с. 157].*

3. Баъд аз ҷонишинҳои шахси омада, онро таъкид менамояд: *Дар аҳди ӯ ҳама роҳи андо қудой доштанд [151, с. 85]. Ин қавм бо қавми қунқурот ва элҷекин ва барқут ба якдигар наздик ва пайваста буданд ва тамғои эшон ҳама якест ва даъвии хешӣ кунанд ва бо якдигар роҳи домодӣ ва арӯси нигоҳ медошта [151, с. 84].*

Пайдоиши шаклҳои **ҳамагон** ва **ҳамгинон** махсули давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ буда, “шакли **ҳамагон** дар натиҷаи ба **ҳама** васл шудани суффикси ҷамъсози **–он** /варианти **–гон**/ сохта шудааст. **Ҳамагон** шакли ҷамъи дурусти **ҳама** бошад ҳам, вай камистеъмол мешавад. [69, с. 152].

Муаллифи асар вожаи **ҳамагонро** ба вазифаи ҷонишини таъйинӣ истифода намудааст, ки он иҷрои амалро то андозае таъйин мекунад: *Бар ҳамагон нуфузи фармон бошад, чора нест ва ногузир аст [151, с. 106].*

Оид ба таърихи пайдоиш ва шаклгирии вожаи **ҳамгинон** муҳаққиқон Платс ва Ранкинҗ чунин андеша доранд, ки “ҳамгинон аз маҷмӯи воҳидҳое шакл гирифтааст, ки таърихи онҳоро чунин ба қалам додан мумкин аст: **hamak/hamā/+ суффикси ivva/>ih>i/+ ҷонишини ишоратии aina/>ēn>in/+ анҷомаи ҷамъи радителний – дателний падежи – ānām/<ā**” [69, с. 152].

Дар асар калимаи **ҳамгинон** ба маънои **ҳамагӣ** истеъмол гардидааст. *Чунон собити аркон ва қавии баниён гашта, ки ҳамгинон аз дуру наздик ва турку тозик муоина мушоҳида мекунанд, ки иншооллоҳ, имдоди давлати ин аҳди ҳумоюн тобад рӯзафзун бошад [151, с. 219].*

Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” калимаҳои **тамом** ва **ҷумларо** то андозае муродифи ҷонишини **ҳама** нишон додаанд [7, с. 168], ки аз инҳо дар забони асар вожаи **ҷумла** ҳамчун муродифи ҷонишини **ҳама**

нисбатан серистеъмол буда, аз рӯи вазифа ва ифодаи маъно дар мавридҳои зерин ба кор рафтааст:

1. Пеш аз исмиҳои танҳову ҷамъ омада онҳоро таъйин ва таъкид менамояд: *Ва ҷумла амирон дастӣ чап буданд [151, с. 122]. Ва муҳолифати бисёр бо ӯ дода ва аз ҷумлаи умарои эшон, муътабар ва машҳуранд [151, с. 149].*

2. Пеш аз сифатҳои ҷида омада ба онҳо тобиши таъйинӣ ва таъкидӣ мебахшад: *Ва аммо ҳикояти писарони ӯ чунон аст, ки ҷумла баҳодур ва мубориз ва диловар буданд [151, с. 193].*

3. Пеш аз феъл омада, иҷрои амалеро таъйин мекунад: *Ва чун қавми муркит мардумони ба шӯр ва шағаб буданд ва ҷангҳои бисёр бо Чингизхон карда Ёсоқ фармуд, ки аз эшон касеро зинда нагузоранд ва ҷумларо бикӯшанд ва андаке, ки бимонад ё дар шиками модар буданд ё баъзеро хешони эшон пинҳон доштанд [151, с. 83]. Навкароне, ки ӯро подшоҳӣ нишонда буданд, ҷумларо зорат кард ва дигарбора ба Чингизхон омад ва пайваст [151, с. 154].*

Ҳамчунин вожаи **тамом** низ мисли вожаи **ҷумла** ба ҷои ҷонишини **ҳама** омадааст. Инчунин дар асар гунаи дигари ин вожа ба шакли **тамомат** истеъмол гардида, ки пеш аз исм ва баъд аз исм омада пурра фаро гирифтани якҷанд исм ё ашӯро ифода мекунад. *Писари бузургтарин буда ва тамомати қавме, ки эшонро қаронут мехонанд аз насли ваянд [151, с. 123]. Он ҷо рафтанд ва ба муддати ҳафт сол тамомати вилоётро бигрифтанд [151, с. 150].*

Баъд аз мушоҳидаву баррасии маводи асари таҳқиқшаванда ба назар расид, ки ҷонишинҳои таъйинӣ дар асри XIV аз ҷумла, дар забони “Ҷомеъ-ут-таворих” мавқеи махсус дошта, аз рӯи маъно вазифа ба забони адабии имрӯз шабоҳат доранд. Танҳо фарқият дар доираи истеъмол ва корбурди онҳост, ки баъзе ҷонишинҳо ё гунаҳои онҳо серистеъмол будаву баъзеи дигарашон камистеъмоланд. Қайд кардан бамаврид аст, ки як шакли дигари

муродифчонишини **тамом** ин **тамомат** буда, дар қиёс ба гунаи **тамом** серистеъмол мебошад.

1.4.6. Чонишинҳои номуайяни. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ чонишинҳои номуайяни ашё ва аломати онро ба таври умумӣ ва тахмин нишон медиҳанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои **баъзе, ягон, фалон, кадом, чандин, якчанд, андак, чанде** ва монанди инҳоро метавон дохил намуд [7, с. 170].

Инчунин баъзе аз забоншиносони даврони шӯравӣ калимаҳои **касе** ва **чизе**-ро ба гурӯҳи чонишинҳои номуайяни дохил менамуданд, аз ҷумлаи онҳо муҳаққиқ М. Наҳангова мебошад, ки дар яке аз мақолаҳои зимни баррасии чонишинҳои номуайяни забони тоҷикӣ калимаҳои **касе** ва **чизе**-ро ба гурӯҳи чонишинҳои номуайяни мансуб медонад [114]. Доир ба ҳамин масъала муҳаққиқон А. Шафой ва Ю. А. Рубинчик баҳс намуда буданд ва А. Шафой чунин меҳисобид, ки “кас” дар забони ҳозираи форсӣ мустақилона истифода намешавад, ба воситаи артикли –е ба чонишин табдил меёбад”.

Муҳаққиқи забонҳои эронӣ Ю. А. Рубинчик чунин андеша дошт, ки калимаҳои **кас** ва **чиз** исм буда аз ҳама ҷиҳат ба категорияҳои грамматикӣ исм мувофиқат мекунанд [124].

Пас аз чанд сол профессор Ш. Рустамов ба ин баҳс шарик шуда ақидаи А. Шафоиро рад намуда, бо овардани далелҳо исм будани ин калимаҳоро тасдиқ менамояд. Воқеан вожаҳои **кас** ва **чиз**-ро аз рӯи хусусиятҳои сарфӣшон ба исм метавон мансуб донист.

Дар асар чонишини **чанд** ашё ва мафҳумҳои номуайяно далолат мекунад, ки аз рӯи мавқеи истифодааш ба чунин гурӯҳҳо метавон тақсим кард:

1. Барои ишораи номуайяни исмҳои шахс ва ғайришахс меояд: *Дар роҳ ба кӯҳе бузург бирасид, барфе азим биборид ва чанд хона ба сабаби он борандагӣ талаф гардиданд* [151, с. 34]. *Фитнаи теги обгун чанд хун бар*

хок мерехт ва **чанд сар** бар бод меод [151, с. 4]. Чун **чанд шаъб** аз асли қавми қунқурот наид омадан [151, с. 121].

2. Пеш аз исми шахс омада, миқдори номуайяни шахсро мефаҳмонад: *То маълум гардид, ки **чанд қавм** ва **чанд шаъбаанд** ва ҳар як ба чи муншаъиб гашта [151, с. 161]. Ў **чанд писар** дошта [151, с. 179]. ... бо **чанд** навкар ба **таъчил** мерафт [151, с. 192].*

3. Бо исмҳои ифодагари замон омада, маънои номуайянии замонро ифода менамояд: *Баҳри **чанд рӯзе** фармудӣ, то галаҳоро гирд кунанд ва асбу чаҳорпойро аз бисёре битавонистандӣ шумурд [151, с. 174].*

Дар асар ҷонишини номуайянии **чандин** дар ду шакл: **чандин** ва **чандон** корбаст шудааст, ки дар аксар маврид ҳар ду як маъно ва ё маънои ба ҳам наздикро ифода намудаанд: *То поёни кӯҳ, ки рӯдхонаи бузург аст, **чандон чаҳорпой** бойистодӣ, ки замин аз суми эшон пур шудӣ, гуфтӣ тамом ҷамъ аст [151, с. 175]. Ва **чандин ақвоми** дигар дар қайди бандагӣ ва асирии хеш оварда [151, с. 210].*

Ҷонишини номуайянии **кадом** дар асар яке аз ҷонишинҳои сермахсул буда, пеш аз исм ва пас аз исм омада, номуайяниро далолат мекунад [7, с. 170]. Ин ҷонишин нисбат ба осори дигар дар “Ҷомеъ-ут-таворих” мақоми чашмас қарор дорад. *Кадом ҳодиса ва қазия аз ибтидои зуҳури давлати Чингизхон муаззамтар будааст [151, с. 16]. Пешу ҳеч **кадом** аз он ду зан намеравад [151, с. 31].*

Дар матни асар ҷонишини **баъзе** ҷузъи номуайяно аз кулл ҷудо намуда, ҳамчун сифат корбаст шуда, пеш аз объекти номуайян меояд: *Бале дар **баъзе кутуб** шаммае аз он овардаанд [151, с. 17]. Ва аз **баъзе занони** обистан, ки ба қатл наёмада буднд, бачагон дар вучуд омадан ва тоифае ки аз қавми тотор дар ин аҳд ҳастанд, урӯғи эшонанд [151, с. 62]. ... ва баъд аз он **баъзе мутеъ** шуда ва куч дода [151, с. 157]. **Баъзе аз ақобири** аср ва афозили даҳр шаммаи хилофи воқеъ ва муътақиди **шоҳзодагон** ва умури муғул эрод кардаанд [151, с. 18].*

Ҷонишинҳои номуайяние, ки аз ҳиссаҷаи **ким** ва **ҷонишинҳои саволӣ** ва ё аз **исму ҳиссаҷаи ким** ва **исм** (**ким-кӣ**, **ким-чӣ**, **ким-киҳо**, **ким-чиҳо**, **ким-кучо**, **ким-кадом**, **ким-чӣ тавр**, **ким-чӣ хел**, **ким-чӣ гуна**) сохта шуда, гарчанде дар забони адабии муосири тоҷикӣ истеъмом гарданд ҳам, аммо дар матни асари мавриди назар ба ҷашм нарасид. Яке аз ҷонишинҳои дигари ин гурӯҳ ҷонишини **фалон//фулон** мебошад. Ин ҷонишин гарчанде дар ибтидои давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ хусусан дар осори насрии асри X фаровон истеъмом шуда бошад ҳам [69, с. 196], дар давраҳои минбаъд [130, с. 47], аз ҷумла дар “Ҷомеъ-ут-таворих”, истеъмом нагардидааст.

Ҷамин тариқ, баъд аз баррасӣ маълум шуд, ки муаллиф зимни баёни матлаб аз ҷонишинҳои номуайянии **кадом**, **чанд**, **чандон** ва **баъзе-ро** самаранок истифода намудааст. Ҷонишинҳои мазкур ба номаълумии исм ва аломату миқдори онҳо ишора менамоянд.

1.4.7. Ҷонишинҳои саволӣ. Дар матни асар ҷонишинҳои саволӣ ашёву шахс ва ё аломату миқдори онро бевосита ифода накарда, балки онҳоро ба воситаи саволу пурсиш муайян месозанд [7, с. 170]. Ҷонишинҳои саволӣ ба ҷои се ҳиссаи номии нутқ-исм, сифат, шумора истифода шуда дар ҷумла вазифаи аъзои онро иҷро мекунанд [17, с. 207]. Оид мавқеи корбурди ҷонишинҳои мазкур ҷаминро метавон қайд кард, ки дар асри XIV нисбат ба забони адабии имрӯз доираи истеъмоли ин гурӯҳи ҷонишинҳо маҳдуд мебошад. Камистеъмом будани ҷонишинҳои саволиро Г. Камолова низ зимни баррасии хусусиятҳои морфологии “Маҷмаъ-ут-таворих” қайд намудааст [23, с. 37].

Баъзе муҳаққиқон бар он назаранд, ки ҷонишинҳои саволӣ бо баробари ба ҷои исму сифат омаданашон инчунин метавонанд шумора ва зарфро низ иваз намуда, ба ҷои онҳо ба кор равад.

Ҷонишини **кӣ** дар забони адабии муосир нисбат ба шахс кор фармуда шуда, ҷонишини **чӣ** бошад, нисбат ба исмҳои ғайришахс истеъмом мегардад [7, с. 170]. Ҷонишинҳои **кӣ** ва **чӣ** дар асар мавқеи истифодаи махсус дошта,

тафовуташон аз забони адабии муосир дар он аст, ки чонишинҳои мазкур дар асар пасванди чамбандӣ қабул накардаанд. *Чингизхон пурсида, ки **чӣ** кардӣ, гуфтааст, аз ҷумлаи се оху сето зиёдат берун натавонистанд рафт [151, с. 64]. Агар фардо рӯз, лашкарҳои мо монанди кӯҳи гарон ва оби равон ин ҷойгаҳ наёрам, **чӣ** мард бошам [151, с. 195]. Аҳволи падарони Чингизхон ва зухури давлати эшон, ки аз кучо ва **кӣ** будааст [151, с. 165]. Куркуз гуфта, ки маро пеши **кӣ** арза хоҳӣ дошт ва Ҷағтой дар он наздикӣ намонда буд [151, с. 102].*

Вожаи **кадом** дар асар ба ду вазифа – чонишини номуайяни ва чонишини саволи – истифода гардидааст, ки зимни баррасии чонишинҳои номуайяни ин вазифа ва маънои ин вожаро ҳамчун чонишини номуайяни мавриди таҳлил қарор додем; кадом ҳамчун чонишини саволи вазифаи чудокунӣ дошта дар матн маъмулан қабл аз исм омада барои муайян намудани он хизмат мекунад. ***Кадом** ҳодиса ва қазияе аз ибтидои зухури давлати Чингизхон **муазамтар** будааст [151, с. 16]. Ҳеч офарида намедонад, ки **кадом** аст [151, с. 119].*

Ҳамчунин дар забони адаби шакли дигари чонишини **кадом** – **кадомин** низ вучуд дорад, ки ин шакл хоси осори назми буда, дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ба назар нарасид.

Чонишини **кучо** дар забони асар асосан барои муайян намудани макони ашё истифода гардида, дар бештари маврид бо пешоянди **аз** дар шакли таркиб дучор меояд. *Ва ҳар як аз умми зодагон ва хешони ӯ аз **кучо** ибтидо карда ва падид омада [151, с. 161]. Аҳволи падарони Чингизхон ва зухури давлати эшон, ки аз **кучо** ва **кӣ** будааст [151, с. 165]. ... бо як соҳибдавлат **кучо** баробар тавонад буд [151, с. 179].*

Чонишини **чаро** дар забони адабии муосири тоҷикӣ барои муайян намудани сабаби воқеъ шудан ё нашудани амал истифода мешавад [7, с. 164]. Чунонки баррасии мавод нишон медиҳад, дар осори садаҳои XIII-XIV низ чонишини **чаро** дорои вазифаи кунунӣ будааст: *Мабодо пушаймон гардед ва*

гӯед, **чаро** сухани Булғочӣ қабул накардем [151, с. 195]. Дигар ақвом аз эшон дархост карданд, бозхост карданд, ки чаро бар чунин иқдом намуданд [151, с. 48].

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ асосан калимаҳои **кӣ, чӣ, киҳо, чиҳо, кадом, кадомҳо, чанд, чаро, ку, кучо, кай, чӣ гуна, чӣ хел, чӣ сон, чӣ зайл, чӣ тариқа, чӣ қадар, чӣ тавр** ба вазифаи ҷонишинҳои саволӣ истифода мешаванд, ки аз инҳо дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” ҷонишинҳои **кадом, чанд, кӣ** ва **чӣ, кучо** ва **чаро** истеъмоли шудаанд.

1.4.8. Ҷонишинҳои манфӣ. Вожаи **ҳеч /ҳеч/** ва таркибҳои ҷонишинии аз ҷонишини манфии **ҳеч**, ҷонишинҳои саволӣ ва калимаи **як** таркибёфта, ки инҳо **ҳеч кӣ, ҳеч чӣ, ҳеч кас, ҳеч чиз, ҳеч гуна, ҳеч кадом** ва **ҳеч як** ҳамчун ҷонишинҳои манфӣ дорои маънои инкори умумӣ мебошанд.

Ҷонишини **ҳеч** дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” ба шакли **ҳеч** истеъмоли гардидааст. Аз ҷонишинҳои таркибии манфӣ ҷонишинҳои **ҳеч кас, ҳеч як, ҳеч кадом** истеъмоли гардидаанд. *Ҳеч кас эътироз натвонад кард* [151, с. 10]. *Пеши ҳеч кадом аз он ду зан намеравад* [151, с. 31]. *Муддате дар он канқоч буданд ва ба ҳеч як ризо намедоданд* [151, с. 197]. *То ҳеч кадом муҳмал набошад, вассалом* [151, с. 218].

1.4.9. Ҷонишинҳои муштарак. Дар забони адабии муосир ҷонишинҳои муштарак шахсонеро далолат мекунанд, ки амал дар байни онҳо умумиву муштарак мебошад. Ин хусусияти ҷонишинҳои муштарак дар раванди таҳлилу баррасии маводи мавриди назар низ ба мушоҳида мерасад. Ба ин гурӯҳ калимаҳои **якдигар** ва **ҳамдигар** дохил мешаванд. Доираи истеъмоли ҷонишини **якдигар** нисбат ба **ҳамдигар** фаровон мебошад: *Ва ҷиҳати ош хӯрдан бо якдигар низоъ ва дилмондагӣ накунанд* [151, с. 38]. *Қариб ҳафтоду панҷ сол бо якдигар ҷанг мекарданд* [151, с. 32]. *Байни ҳамдигар будаанд ба ҳар вақт бо якдигар ба ҳам буданд* [151, с. 125]. ... *баробари ҳамдигар истоданд* [151, с. 193].

Дар забони осори садаҳои XIV-XVI гарчанде калимаҳои *банда*, *камина*, *шикаста*, *номурод*, *дилхаста* ба вазифаи ҷонишини шахсии ман истеъмол шаванд ҳам, дар “Ҷомеъ-ут-таворих” аз ин қабил калимаҳо ба вазифаи ҷонишини *ман* наомадаанд.

ХУЛОСАИ БОБИ I

Баъд аз баррасии хусусиятҳои сарфӣи ҳиссаҳои номӣ маълум гашт, ки ин гурӯҳи ҳиссаҳои нутқи забони тоҷикӣ маҳз бо баъзе аз хусусиятҳои аз осори давраҳои пеш ва баъдии замони таълифи “Ҷомеъ-ут-таворих” тафовутдоранд. Хусусиятҳои фарқкунандаи ҳиссаҳои номии нутқро дар “Ҷомеъ-ут-таворих” метавон чунин қайд кард:

1. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” роҳҳои ифодаи шумораи чамъ гуногун буда, дар рафти таҳлили забонии асар бартарияти доираи истеъмоли пасванди **-он** нисбат ба пасванди **-ҳо**, истифодаи ду шакли чамъбандӣ дар баъзе калимаҳо (*туркон* – *атрок*) ва корбурди роҳу воситаҳои чамъбандии арабӣ ба мушоҳида расид.

2. Корбурди сифатҳо ба забони адабӣ наздик буда, зимни ифодаи матлаб талаботи дастурии забон то ҷое риоя гардидаанд. Роҳи морфологӣ василаи асосии ифодаи дараҷаи сифат ба ҳисоб рафта, ҳолатҳои бо роҳи луғавӣ нишон додани дараҷа низ ба назар мерасад.

3. Дар асари таҳқиқшаванда ду навъи ифодаи шумора ба назар мерасад, ки яке ба воситаи калимаҳои ифодакунандаи шумор ва дигаре бо ададҳо баён гардидааст, маҳз ҳамин роҳҳои ифодаи шумора дар осори хаттии даврони пасин то ба имрӯз идома ёфтааст. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” шумораҳо асосан барои ифодаи миқдору тартиби ашё истифода шудаанд.

4. Дар мавриди истеъмоли ҷонишинҳо дар қиёс бо забони адабии муосири тоҷикӣ ба мушоҳида расид, ки қариб ҳамаи ҷонишинҳои, ки имрӯз мавриди истифода қарор доранд, дар асар истеъмол шудаанд, ба истиснои

ҷонишини эшон, ки дар асар яке аз ҷонишинҳои сермахсул будаву имрӯз дар забони адабии муосири тоҷикӣ доираи истифодааш маҳдуд шудааст.

5. Қиёс бо осори хаттии садаҳои пеш аз замони таълифи асар (IX-XII) ва осори пасин (XV-XIX) нишон дод, ки забони “Ҷомеъ-ут-таворих” бо хусусиятҳои дастурияш, аз ҷумла бо истифодаи роҳу воситаҳои ифодаи номуайянии фарқ дорад.

6. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи рисолаи Рашидуддини Фазлуллоҳ аз осори дигари таърихӣ дар он аст, ки бо вучуди дар муҳити чандзабонӣ таълиф гардидани асар қоидаҳои дастурии забони адабии тоҷикро устувор нигоҳ дорад.

БОБИ II. ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ ФЕЪЛ ВА ЗАРФ

2.1. Хусусиятҳои морфологии феъл. Феъл ҳиссаи мустақили нутқест, ки амал ва ҳолату вазъиятро ҳамчун амал мефаҳмонад. Амал, ҳолат, вазъият ва муносибат бо категорияҳои грамматикӣ шахс, шумора, тарз, намуд, замон ва сиға алоқамандона ифода меёбад [7, с. 172]. “Шаклҳои феълии дар ин ё он асари бадеӣ, таърихӣ ва публисистӣ истифодашуда, ба услуби фардии муаллифони асарҳо мувофиқан истеъмол шуда, хусусиятҳои хоси худро маҳз дар матн зоҳир менамоянд” [83, с. 126] Пас таҳқиқи осори гуногунжанр ва мансуби давраҳои алоҳида аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд. Бо мақсади ошкор намудани хусусиятҳои фарқкунандаи корбурди феъл аз лиҳози хусусиятҳои сарфӣ дар ин фасли диссертатсия бар он кӯшидем, ки феълро бо дар назардошти категорияҳои грамматикӣ намуд, тарз, замон ва сиға мавриди таҳлилу баррасии ҳамачониба қарор диҳем.

Оид ба хусусиятҳои луғавӣ-грамматикӣ феъл дар забоншиносии тоҷик ибтидо аз таҳқиқоти Л. Бузургзода ва Б. Ниёзмуҳаммадов як қатор пажӯҳишот анҷом дода шудаанд. Таҳқиқоти феъл бо сабку диди гуногун, зимни пажӯҳиши хусусиятҳои забонии осори ҷудогона аз ҷониби муҳаққиқоне чун: С. Р. Султонов [132], Л. П. Смирнова [130], Р. Н. Маъсумӣ [30], В. С. Расторгува [120], Б. Сиёев [68], С. Ҳалимов [78], С. Ҳочиев [83] Б. Шарипов [85], Г. Камолова [22], Б. Алиев [94], Ж. Гулназарова [9], Р. Шодиев [87], Б. Раҳмонов [52] анҷом пазируфтааст, ки ҳар як аз ин пажӯҳишот барои муайян намудани мавқеи корбурди феъл дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи забони адабӣ нақши муҳим доранд.

Б. Сиёев дар рисолаи “Очеркҳо доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик” (1968) хусусиятҳои дастурии феълро дар асоси осори садаи Х мавриди пажӯҳиш қарор додааст. Дар забоншиносии тоҷик таҳқиқоти Б. Сиёев аз ҷумлаи корҳои бунёдӣ дар самти таҳқиқи феъл маҳсуб меёбад.

Ба андешаи С. Ҳалимов “феъл ҳамчун гурӯҳи калони луғавию грамматикӣ калимаҳо аз ҷиҳати маъно, тасрифшавиаш ва аз ҷиҳати

фаровонии категорияҳои грамматикиаш (аломатҳои морфологиаш) аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ мекунад. Феъл ҳамчун гурӯҳи алоҳидаи калимаҳои забон амалу қор, ҷунбишу ҳаракат ва ҳолати шахсу ҳайвонот ва дигар предметҳоро мефаҳмонад: **Мард аз ҷояш хест**” [83, с. 5].

Ж. Гулназарова дар асоси матни “Баҳористон”-и Абдурахмони Ҷомӣ таснифоти маъноии феълро ба риштаи таҳқиқ кашида, оид ба назарияи маъно дар маъношиносӣ, таносуби маъноӣ, марзи маъноӣ, гурӯҳи луғавӣ-маъноӣ, гурӯҳи мавзӯӣ-маъноӣ ва вижагиҳои маъноии феъл иброи назар намуда, зикр мекунад, ки “феъл дар ҷумла нақши марказӣ ва асосиро мебозад ва вазифаи маъносозӣ дорад” [9, 52].

Муҳаққиқи асари “Феъл дар “Шоҳномаи”-и Абулқосими Фиравсӣ” (2014) Р. Шодиев зимни пажӯҳиш асосан ба сохтори феъл таваҷҷуҳ намуда, феълҳои сода, пешвандӣ ва таркибиро таҳлили баррасӣ намуда, ба андешаи он аст, ки “феъл як ҷо бо хусусиятҳои мураккаби грамматикӣ дорои вижагиҳои махсуси луғавию маъноӣ ва услубӣ буда, аз нигоҳи сохтор дар қолибҳои суннати воҷасозӣ шакл гирифтааст, ки инро равиши таърихӣ феъл дар ҳама давраҳои ташаккули забони тоҷикӣ-форсӣ сабт менамояд” [87, с. 5].

Б. Раҳмонов дар рисолаи “Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикӣ феъл” (дар асоси маводи “Таърихи Бухоро”) (2017) оид ба хусусиятҳои луғавӣ-дастурии феъл дар забони асрҳои XII-XIII иброи андеша намудааст [52].

Дар забоншиносии муосири тоҷик феъл байни системаи ҳиссаҳои мустақили нутқ то андозае мавриди омӯзиши ҳамачониба қарор дода шудааст.

Муҳаққиқони забони форсӣ оид ба феъл дар асару мақолоташон назароти гуногуне иброз намудаанд.

Муаллифони “Дастури забони форсии панҷ устод” бошанд, феълро дар истилоҳ калимае меҳисобанд, ки бар хусули маъноӣ масдар ва худуси он

аз зоте дар яке аз замонҳои сегона: гузашта, ҳол, оянда далолат кунад [138, с. 123].

Парвиз Нотили Хонларӣ чунин иброд меорад: “Ҳар феъле дар ҳар як аз замонҳо шаш сиға дорад, ки ба се шахси муфрад ва шахси чамъ нисбат дода мешавад. Бояд битавонем аз рӯи яке аз онҳо сиғаҳои дигарро пайдо кунем [137, с. 23].

Дар таҷзияи феъл, аввал навъи онро аз назари замон (мозӣ, музореъ, оянда) таъйин мекунем ва агар мозӣ ё музореъ бошад, қисми онро (мутлак, истимрорӣ) муайян менамоем, сипас чандум шахс ва он гоҳ муфрад ва чамъи онро. Он гоҳ онро аз назари мутаъаддӣ ва лозим мавриди баҳс қарор медиҳем ва агар мутаъаддӣ бошад, маълум ва маҷҳули он муайян мешавад, сипас содда ва мураккаби онро аз рӯи масдараш мушаххас мекунем [138, с.168].

Феъли “омадан” ва “будан”-ро гоҳе ба тариқи феъли муъин ва гоҳ ба тариқи мустақил ба кор мебаранд. Байҳақӣ, чунонки гуфтем, феъли “омадан”-ро дар мозиҳои маҷҳул зиёд ба кор бурдааст. Балъамӣ ва муллифи “Таърихи Сиистон” ба ҷои “шудан” ғолибан “бибудан” бо бо-и таъкид овардаанд ва он ҷоест, ки “шудан” маънии ҳақиқии худро надиҳад [27, с. 158].

Ба андешаи муҳаққиқони рус бошад, “феъл – ҳиссаи нутқест, ки маъноҳои грамматикии амал, фаъолият ва иҷрошро вобаста ба замон мефаҳмонад [110, с. 707].

Дар забони “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” дар корбурди феъл мавридҳои мушоҳида гардид, ки он ба сабки фардии муаллиф мансуб аст. Ҳамчунин аз хусусиятҳои умумии мутааллиқ ба насри замони таълиф низ бархӯрдор мешавад, ки он то ҳақде дар худ нишонаҳои забони адабии классиқиро инъикос менамояд.

Дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” феълҳоро бо дар назардошти хусусиятҳои умумӣ ва категорияҳои грамматикӣ метавон ба ду гурӯҳ ҷудо кард:

1. Шаклҳои тасрифӣ

2. Ғайритасрифӣ.

2.1.1. Шаклҳои тасрифшавандаи феъл аз рӯи маъно, вазифаҳои грамматикӣ ва микдор ҷойгоҳи махсусро соҳибанд.

Аз рӯи шахсу шумора тағйир ёфтани асосҳо ва шаклҳои замони феълҳоро тасриф меноманд. Воситаи амалигардии тасриф бандакҳои феълӣ ва хабарӣ ё худ флексияи феълӣ мебошанд [7, с. 174].

Шаклҳои феълии мазкур дорои категорияи шахс, шумора, замон, тарз, сиға ва намуданд. Ва ин феълҳо аз ҷиҳати сохт ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Шакли синтетикӣ;
2. Шакли аналитикӣ;

2.1.2. Шаклҳои синтетикӣ. Ба ин гурӯҳ асосан феълҳои мансуб доништа мешаванд, ки аз рӯи сохт содаанд. Агар ба тарзи созмонёбии ин шаклҳои феълӣ назар андозем, он гоҳ маълум мегардад, ки шаклҳои мазкур аз ҳарду асоси феъл, ҳам аз асоси замони ҳозира ва ҳам аз асоси замони гузашта сохта мешаванд.

Дар асар шаклҳои феълии аз асоси замони ҳозира ташкилёфта се шакли синтетикӣ доранд: *гир, гурад (бигурад), мегурад; Ва Чингизхон ўро андо мегуфта ва ҳарчанд роҳи андоӣ дошт ва зоҳиран даъвии дўстӣ ва муҳосилат мекарда дар хуфия душманӣ меварзида ва дар хотир дошта, ки муъориза ва муқобала кунад ва мансаб ба даст фуру гурад* [151, с. 246].

Хусусияти шаклҳои феълии аз асоси замони ҳозира сохташуда дар он аст, ки онҳо амали воқеъгардандаро ба замони ҳозира ва оянда нисбат медиҳанд. *Подшоҳӣ ба даст фуру гурад* [151, с. 153].

Шакли **гир** аз лиҳози маъно шахси дуҷуми танҳоро фаҳмонида, ба асоси замони ҳозираи феъл баробар аст. Шакли инкории **гир** бо ҳиссаҳои **на** ва **ма** сохта мешавад: *Дар ҳоле ки ўро ба сиёсатгоҳ мебарданд ... аз навкарони худ пеши Алтонхон фиристода ва пайғом дода, ки маро ба мардӣ ва ҳунари худ нагирифтаӣ ва дигарон маро гирифта ва пеши ту овардаанд* [151, с. 195].

Шакли **гирад** аз асоси замони ҳозира ба воситаи бандакҳои феълӣ мувофиқ ба се шахс ва ду шумора тасриф мешавад.

Шакли **бигирад** низ ҷо-ҷо дар асар ба назар мерасад. *Се рӯз ҳисор дод ва аз ҷонибайн ҷанг карданд ўро бигирифт ва бо элчиён сунурд [151, с. 102].*

Аорист дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ҷойгоҳи хоса дошта, маънои зиёди грамматикӣю модалиро ифода менамояд, ки барои амалигардии маънои он сиға нақши муҳим дорад, аз ин рӯ, мо баррасии мавқеи сиғаро дар асар ҳамчун категорияи грамматикӣ феъл лозим дониста, онро дар доираи сиғаҳои феъли забони адабии муосири тоҷикӣ таҳлил хоҳем кард.

2.1.3. Сиға. Сиға яке аз категорияҳои фарқкунандаи феълӣ буда, гӯянда ё шунаванда вукӯъ, рафт ва анҷоми амалро баён намуда, муносибати нисбат ба амал воқеъият доштаи онро муайян мекунад. Муносибати амал ба воқеъият сиға номида мешавад [17; 7].

Дар забони тоҷикӣ сиғаҳо асосан бо шаклу таркибҳои тасрифӣ замонҳои феълӣ ифода меёбанд. Дар забони тоҷикӣ чор сиға ҳаст, ки ҳамаи шаклҳои замонии феъл аз рӯи маънову хусусиятҳои воқеъияташон ба ин сиғаҳо мансуб мегарданд: **сиғаи хабарӣ, сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ, сиғаи амр, сиғаи эҳтимоли** [17, с. 277; 7, с. 205].

Дар забони осори асрҳои XIII-XIV низ чор сиға ба мушоҳида расид.

2.1.3.1. Сиғаи хабарӣ. Сиғаи хабарӣ серистеъмолтарин сиға буда, дорои шаклҳои замонии гуногун аст. Сиғаи хабарӣ воқеъ шудан ё нашудан, тасдиқ ё инкор ва ё қайд карда шудани факти амалро мефаҳмонад. Ба ин сиға шаклҳои шухудӣ ва нақлии феълҳои замони гузашта, инчунин баъзе шаклҳои замони ҳозира ва ояндаи феълҳо мансубанд [17, с. 278; 7, с. 205].

Ҷарчанд шакли феълии “замони гузаштаи ҳикоят” дар насри даврони классикӣ сермаҳсул бошад ҳам, минбаъд дар забони адабӣ ҳамчун шакли кӯҳнаи китобӣ аҳамият ва зарурияти истеъмолии худро умуман дар осори насрӣ гум карда шакли бавоситаи **ме-** сохташавандаи он қоидаи умумӣ мегардад. Зимни баррасии мавод ба мушоҳида расид, ки дар асар шакли

мазкур мавқеи истифодаи махсус дорад: *Ва сабаб он буд, ки подшоҳони бузурги Қарохитой дар он замон лақаби Курхон **нагуфтандӣ** [151, с. 127]. Ҳамчун Шохзодагон аз дасти рост даромадӣ ва асби ӯро бо асби Чингизхон ба ҳам **бастандӣ** [151, с. 151]. Таворихи чаҳор панҷ ҳазор солро сабт **натавонистандӣ** кард ва ва торихи мусаҳҳеҳи қадим надоранд, магар баъзе ҳаводис, ки ба замони ҳол наздиктар аст [151, с. 113]. Ин ду писар дар роҳ **давидандӣ** [151, с. 181]. Баҳри чанд рӯзе фармудӣ, то галаҳоро гирд кунанд ва асбу чаҳорпойро аз бисёре битавонистандӣ шумурд [151, с. 174]. Дар он аҳд якҳазор хонаро, ки бар ин муҷиб фуруд **омадандӣ** [151, с. 175]. Аммо ҷамоати хешон ба муҷибулқариб ба вай ҳасад бурдандӣ [151, с. 233]. Ӯруги ту низ дар ман чунин нигоҳ **натвонистандӣ** кард ва асли ту худ ҳамчунин буда [151, с. 68].*

Дар мавриди корбурди шаклҳои феълӣ ва қолибҳои калимасозии феъл байни “Чомеъ-ут-таворих” ва забони адабии муосири тоҷикӣ умумумиятҳои сарфӣ мавҷуд аст.

2.1.3.2. Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ. Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ амалеро ифода мекунад, ки гӯянда воқеъ гардидани онро раво, имконпазир ва ё вобаста ба шарте медонад [7, с. 205].

Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар забони осори асрҳои XIII-XIV ду шакли замони дорад:

1. Шакли замони ҳозира-оянда, ки аз асоси замони ҳозира-оянда бо иловаи бандакҳои феълӣ сохта мешавад: ... *эшонро **дӯст намедорам** ва бо эшон **суҳбат намекунам**, сабаб он ки хостам ба Худой имон оваранд ва ба муҳаббати ӯ бигараванд [151, с. 31].*

Шакли замони ҳозира-оянда асосан амалеро ифода мекунад, ки иҷрои он ба замони оянда мутааллиқ аст:

*Ин оҳуонро **хоҳам давонид** чи ба воситаи бисёрии барф натавонанд давид ва эшонро ба банд оварам [151, с. 64]. Ҳар шаб хоб чунон дидӣ, ки он*

бача бо вай гуфтӣ ки: эй модар, агар худонараст шавӣ ва муҳиби Худо гардӣ, шири ту бихӯрам [151, с. 30].

2. Шакли дигари ифодаёбии ин сиға бо пайвандаки шартӣ: *Он зан ба воситаи он ки шавҳараи ва тамомати ақвоми эшон кофар буданд, тарсид, ки агар изҳори худонарастӣ кунанд, ӯро бо бача ҳалок гардонанд [151, с. 30]. Андешаи ман он буд, ки агар диламро ба шамшер пора кунанд, намирам [151, с. 135]. Магар ба ҷавоб дарам ва ин ба ҷавоб мебинам [151, с. 196]. ... агар иттифоқ накунад, анвоъ тафриқа ва харобӣ бо улуси Шумо роҳ ёбад [151, с. 197].*

Замони ҳозира-оянда ё худ аорист дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ба ду вазифа омадааст, ки замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ ва замони ҳозира-ояндаи [7, с. 226; 120, с. 99-113] сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ чунонки муҳаққиқони таърихи забон мувофиқати пурраи онҳоро дар давраҳои гузашта қайд намудаанд [85, с. 96].

Чуноне ки ба мушоҳида расид, аорист ба вазифаи сиғаи хабарӣ омада, тобишҳои замони ва семантикӣ-грамматикии зайлро ифода менамояд:

а) замони ҳозира-оянда: *Ва мегуфта, ки Худой бо ӯ сухан мегӯяд [151, с. 127].*

б) амали бардавоми ҳозира: *Модараш ӯро ҷафо карда гӯш молида, ки ин чӣ ҳазён аст, ки ин писар мегӯяд [151, с. 134].*

в) амали замони гузашта: *Муғулон ва туркон низ ҳамин сухан мегуфтанд, лекин туркон Ёфисро Абубчаҳхон хондаанд ва муҳаққиқ намедонад, ки Абубчаҳхон писари Нӯҳ /а/ буда ё фарзандзодаи ӯ [151, с. 29].*

Он тобишҳои замоние, ки дар матн мавҷуданд, танҳо ба “Ҷомеъ-ут-таворих” хос набуда, дар соири осори асримиёнагии форсу тоҷик низ ба назар мерасанд.

Дар забони адабӣ ин ё он мафҳуми мавҷударо, ки дар муҳити муайяни нутқ вучуд дорад, вале баҳри ифодаи он ягон шакли ифодаи грамматикӣ мавҷуд нест, дар марҳалаи муайяне онро бо эквивалентҳои грамматикӣ ба

он муродиф ифода менамоянд, то даме шакли грамматикии ифодагари мафхум ба вучуд омада ба қолиб ва меъёри адабӣ дохил гардад.

Хусусияти универсалӣ пайдо намудани аорист шояд ба ҳамин омил вобаста бошад. Оид ба хусусияти универсалӣ доштани аорист аз осори мансуб ба марҳилаҳои гуногуни инкишофи забон метавон далел пайдо кард.

2.1.3.3. Сиғаи амрӣ. Ин сиға изҳори хоҳишу супориш ва амру фармонеро мефаҳмонад, ки шакли дувумро ба иҷрои омили марбута вомедорад. *Зуд маро пора – пора кунед [151, с. 154]. Мукаллафоти он таъҷил намебояд кард, чи лоиқ набошад, ки ба сабаби ман ба ҳамдигар бад шавед [151, с. 249]. Ёро бикӯшед [151, с. 69]. Он ҷамъиятро гуфт, Шумо дар дигар ҳаволи талаб кунед, то ман ин ҷо эҳтиёт мекунам ва эшонро мутаффақ гардонид [151, с. 133]. Арӯси худро намешинохта ва мегуфта, ки ёро ба ман диҳед [151, с. 135]. Аз модаронро ... ба ман диҳед [151, с. 108]. Ҳар гумон ки дар ҳаққи ман баред, ботил аст ва ин писарон, ки овардаам, аз навъе дигаранд [151, с. 171]. Шумо бо кадом қавоине канкоҷ карда ҷуръат намудаед [151, с. 176]. ... дар чунин, вақте ки хатарӣ ҷон аст, бо ман мувофиқат намудед, то ин элчиёнро бикӯшем ва агар узр оред шуморо бикӯшам [151, с. 192]. Шумо, подшоҳон, суханони некӯ бигӯед [151, с. 197].*

Дар сиғаи амрӣ як шахсу (шахси дуҷум) ду шумора мавҷуд аст. Он иҷрои амалеро ифода менамояд, ки ҳамон лаҳза ва ё дар ояндаи наздик ё ин ки доимӣ сурат мегирад.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ шахси дуҷум инчунин бо роҳи ба асос ҳамроҳ кардани бандеки **-егон** ифода ёфта, он ба аористи шахси дуҷуми ҷамъ баробар меояд, ки шакли мазкур дар матни “Ҷомеъ-ут-таворих” ба ҷашм нарасид.

2.1.3.4. Сиғаи эҳтимолии феъл оид ба воқеъ гардидан ё нагардидани амалу ҳолат аз рӯи тахмин, эҳтимол, гумон ва шубҳа сухан кардани гӯяндаро мефаҳмонад. *Он чи дар достон ҳар як хоҳем навиштан бисёр бошад, ки дар*

ин дoston Чингизхон биёяд ва аз ин чо маълум гардад ва зикри умаро ва лашкарҳо, ки тартиб карда ба ҳар писаре дода [151, с. 224].

2.1.4. Асосҳои феъл. Дар забони тоҷикӣ шаклҳои феълӣ миқдоран бисёр ва гуногун буда, системаи муайяни устувор доранд.

Феъл ду асос дорад ва ҳамаи шаклҳои феълии забони тоҷикӣ аз ҳамин ду асос сохта мешаванд, ки инҳо асоси замони ҳозира ва асоси замони гузашта мебошанд.

Асоси замони ҳозира амалеро мефаҳмонад, ки ханӯз ба амал наомадааст ва бо шахси дуҷуми танҳои феъли фармоиш (сиғаи амрӣ) як аст: хон, навис, рез, дав, бин, о(й) ва ғайра. Шаклҳои замони ҳозира-оянда, аорист, феъли фармоиш ва сифати феълии замони ҳозира аз асоси замони ҳозираи феъл сохта мешаванд [7, с. 173].

Асоси замони гузашта амали дар гузашта воқеъшударо фаҳмонида, ба шахси сеҷуми танҳои замони гузаштаи феъл баробар мебошад: *афтид, борид, гуфт, дод, монд* ва ғайра [7].

Замони гузаштаи наздик, гузаштаи ҳикоягӣ, баъзе шаклҳои ифодаи замони ва сиғаи аз асоси замони гузаштаи феъл сохта мешаванд.

Асосҳои феъл аз ҷиҳати дучор шудан ё нашудан ба тағйирот ва табдили овоз ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

а) феълҳои, ки дар вақти гузаронидан аз асоси феълии замони ҳозира ба асоси феълии замони гузашта дар онҳо табдили овоз ба мушоҳида намерасад (ин гурӯҳи феълҳо миқдоран каманд: *бор-боф, борид-бофт, нӯш-нӯш, нӯшид-нӯшид*);

б) феълҳои, ки ҳангоми аз асоси замони ҳозира ташкил кардани асоси замони гузашта табдили овоз ба вучуд меояд. Аксар баландшавии ҳамсадоҳо ва гоҳо табдили садонокҳо ба амал меояд.

2.1.5. Хусусиятҳои корбурди навҳои сохтори феъл дар асар. Дар низоми дастурии ҳиссаҳои нутқ маънӣ, тобишҳои маъноӣ ва грамматикӣ феъл ҳам вобаста ба сохту таркиби феълӣ ифода меёбанд [7, с. 227].

Зимни баррасии хусусиятҳои сарфии феъл дар “Ҷомеъ-ут-таворих” аён гашт, ки муаллифи асар тарзу воситаҳои калимасозӣ ва таркибҳои феълии хосеро ба кор бурдааст. Дар матни асар қолибҳои роиҷи имрӯзаи феълҳои сода, сохта ва таркибӣ корбаст гардидаанд.

2.1.5.1. Феълҳои сода. Ин қабил феълҳои аз лиҳози сохт ба шакли холис воқеъ шудаанд [7, с. 227], ки нисбат ба феълҳои сохта ва таркибӣ сермахсул ва камтағйирёбандаанд.

Б. Раҳмонов доир ба феълҳои содаи “Таърихи Бухоро” андеша ронда, аз мулоҳизоти муҳаққиқони забони форсӣ чунин ёдовар мешавад: “ин феълҳоро ба эътибори сурате, ки дар форсии дарӣ, яъне забони форсии расмии Эрон баъд аз Ислом доранд, сода мехонем, аммо ҳар гоҳ ба решаи ҳар як дар даврони забонҳои эронии бостон тавачҷуҳ кунем, дар меёбем, ки бештари онҳо худ аз аҷзое мураккаб шудаанд” [52, с. 75].

Феълҳои содаи забони тоҷикӣ-форсӣ аз рӯи таърихи ташаккул ва таҳаввулашон дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи таърихи забон ба тағйироти шакливу маъноӣ мувоҷеҳ гардида, баъзе аз онҳо аз аслашон хеле дур рафтаву то замони мо омада расидаанд.

М. Ҳасандӯст дар “Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ” таърихи баромади феъли “**омад**”-ро чунин тавзеҳ медиҳад: “Омадан /**ā.ma.dan**/ ба *ҷое расидан, ҳозир шудан;*” *пас аз шарҳи маъноӣ луғавӣ шакли воҷаро дар забони форсии бостон (*ā-gamata) ва миёна (āmatan) нишон додааст* [145, с. 111]. Тағйири шаклӣ (таркиби овой)-и калима ба сохту таркиби он бе таъсир намононад.

Тибқи маълумоти сарчашмаҳои дастурии забони адабии муосири тоҷикӣ “феълҳои омадан, овардан, андохтан, пазируфтани ва пайвастан таърихан бо аффиксҳои о-, ан-, паз-, пай- сохта шудаанд. Вале бо мурури замон аз сабаби гум шудани тобиши маъноӣ ва ҳамчун калимаи рехта ба ҳам омехтани ҷузъҳо ба гурӯҳи феълҳои сода дохил шудаанд” [85, с. 305].

Дар забони асар феълҳои сода ба кор рафтаанд, ки аз давраи классикӣ ба мерос монда буданд: *Аз қавм ва уруғи ӯ бисёре ба қатл омаданд* [151, с. 200]. *Ба ҳар вақт баъзе аз эшон саркашӣ ва исён меварзида ва подшоҳони Хитой лашкар ба дафъи эшон барменишонда ва боз дар таҳти фармон меоварданд* [151, с. 57]. *Чамъе саворон фиристод, то он оҳуонро оварданд* [151, с. 64]. *Доми моҳӣ доштанд ва дар рудхона андохтанд моҳии бузург дар (он) афтод* [151, с. 129].

Феълҳои сода заминаи асосии феълҳои сохта ва таркибӣ ба ҳисоб мераванд.

2.1.5.2. Феълҳои сохта. Ба воситаи вандафзой сохтани шаклу калима дар феълҳо ҳанӯз аз ибтидои нави тақомули забони тоҷик ҳодисаи наву тасодуфӣ набуда, балки он ба гузаштаи дур рафта мерасад, ҳамчунин дар доираи қоидаҳои дастурӣ анҷом мепазирад [68, с. 106].

2.1.5.2.1. Феълҳои сохта, ки бо пешванд сохта шудаанд. Роҳи калимасозии пешвандии феъл дар забони адабии тоҷик сермаҳсул набошад ҳам, аммо “аҳамияти калимасозии онҳо калон аст” [7, с. 228].

Аз қадим пешвандҳои феълӣ ду вазифаро адо мекарданд: шаклсозӣ ва маъно. Мо ин ҷо танҳо доир ба пешвандҳои маъносоз истода мегузарем.

Пешванди бар- Ин пешванд бо феълҳо ҳамроҳ шуда, “маъноӣ ба боло, берун, бар рӯй, сатҳ ва қафо ҳаракат доштанро мефаҳмонад” [7, с. 228]. Дар давраҳои инкишофи забони тоҷикӣ ба шаклҳои **upariy** (давраи қадим) ва **apar** (давраи миёна) истеъмом гардидааст [68, с. 121]. Дар матни “Ҷомеъ-уттавориҳ” ба шакли **бар-** бо феълҳои гуногун омадааст. ... *ва подшоҳони Хитой лашкар ба дафъи эшон барменишонда ва боз дар таҳти фармон меоварданд* [151, с. 57]. *Умум ва хешон ба қасди ӯ барнишастанд ва аз ҷонибайн сафҳо бароростанд ва ҷанг карданд* [151, с. 32].

Пешванди дар- Пешванди мазкур “бо феъл омада, маъноӣ раво шудан ба дарун, дар ҳолате буданро мефаҳмонад” [17, с. 228]. Шакли қадимаи ин пешванд “**antar-**“ буда, “дар форсии бостон бо “t”-и

хиндуаврупой ба сурати “antar” ба маънои дохили чизе будааст” [52, с. 84]. *Вақте дар хона хуфта буд, аз равзани хиргоҳ нуре даромад ва ба шиками ӯ фуру рафт* [151, с. 171]. *Чун ҷамоат даромаданд ва ба ҳам бармеёмаданд ва парешон буданд, аҷиб доштам то эшонро чи ҳодиса афтада ва ин замон, ки шунидам бовар намедорам* [151, с. 196]. *Ҳамчун Шохзодагон аз дасти рост даромадӣ ва асби ӯро бо асби Чингизхон ба ҳам бастандӣ* [151, с. 151].

Пешванди боз-. Ин пешванд “маънои феълро қувват медиҳад ва тобиши маъноии такрори амал, ҳаракат ба қафо, нигоҳ доштан пайдо мекунад” [17, с. 228]. *Чингизхон бифармуд, то аз эшон бозгирифтанд, бадон сабаб дил дигаргун карданд* [151, с. 199]. *Дигар ақвом аз эшон дархост карданд, бозхост карданд, ки чаро бар чунин иқдом намуданд* [151, с. 48]. *Ва чун Чингизхон аз падар кӯчак бозмонда буд ва ду шахс аз хешони ӯ ки мулозими падараш Ясукой баҳодур буданд, аз ӯ баргаштанд* [151, с. 141]. *Ва ӯ гуруқҳоро бигзошт ва бозгашт* [151, с. 159].

Пешванди фур-. Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” дар бораи пешванди **фур-** чунин маълумот оварда шудааст: “префикси **фур-** (аз **фуру** ва **фуруд**) ба феъл илова шуда, ба он маънои ба поён равона шуданро медиҳад ва монанди префикси **во-** каммаҳсул аст: **омадан – фуромадан, овардан – фуровардан**” [7, с. 229].

Ин пешванд дар матни асари таҳқиқшаванда ҳамчун калимаи мустақил ба гунаҳои **фуруд** ва **фуру** ба шакли феълҳои таркибӣ (**фуруд омад, фуру гирифтаанд, фуру рафт, фуру меоянд, фуруд омадандӣ**) истеъмол гардидааст: *Чингизхон дар юрти аслии хеш фуруд омад* [151, с. 107]. *Бебок оташу оташдонҳои эшон дар зерӣ пой кардаанд, фуру гирифтаанд* [151, с. 114]. *Вақте дар хона хуфта буд, аз равзани хиргоҳ нуре даромад ва ба шиками ӯ фуру рафт* [151, с. 171]. *Дар он аҳд як ҳазор хонаро, ки бар ин муҷиб фуруд омадандӣ* [151, с. 175].

Пешванди **фур-** ба шакли **фуруд//фуру** дар осори садаҳои IX-X низ ба кор рафтааст. Оид ба таърихи ташаккули ин пешванд муҳаққиқон К. Г.

Зелеман, В. А. Жуковский ва М. Баҳор фикру мулоҳизаҳояшонро баён намуда, ибраз медоранд, ки ин пешванд дар забони форсии қадим **fravata**, форсии миёна шакли **frat**-ро дошт [68, с. 123].

Таҳлилҳо нишон дод, ки пешванду пасвандҳои калимасозии феъл аз ҷиҳати доираи корбурдашон яксон нестанд. Пешвандҳои **бар-**, **дар-**, **боз-** серистеъмол буда, пешванди **во-** нисбатан камистеъмол мебошад.

2.1.5.2.2. Феълҳое, ки бо пасванд сохта шудаанд. Муҳаққиқон ибраз намуда, ки пасвандҳои калимасозии феъл харчанд камнуфуз бошанд ҳам, “хеле серистеъмолу сермаҳсуланд” [7, с. 229]. Ҳамаи он пасвандҳое, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ мустаъмаланд (**-а**, **-ид** ва **-онид**) дар “Ҷомеъ-ут-таворих” корбаст шудаанд. Аммо аз рӯи доираи истеъмол якнавохт нестанд.

Пасванди –ид. Муҳаққиқони таърихи забон пасванди **-ид**-ро каммаҳсул номидаанд [68, с. 125], ки ин аз асоси замони ҳозира-оянда ва исмҳои феъли нав месозад [52, с. 125]. Каммаҳсул будант ин пасванд аз маводи забони асар низ ба мушоҳида расид. *То он ҳукм расидан Куркуз ба Хуросон расида буд [151, с. 102]. Ва духтарзодагон чун падарони эшон ҳар як аз қавмеанд ва дар шаъби он ақвом зикри эшон омада, ин ҷо шаъби эшон кашидан муносиб набошад [151, с. 227].*

Пасванди –а. Асосан ин пасванд ба асоси замони гузаштаи феъл ҳамроҳ шуда аз он сифати феълии замони гузашта месозад: *Ва мисли ин дигаре навишта ва сабт накарда [151, с. 11]. Ва аз ҷумлаи масофҳо, ки дар ҳар вақте, ҳар подшоҳе аз мугулон бо мақдум ва подшоҳони тотор карда, баъзе ёд карда шавад [151, с. 60].*

Пасванди –онид. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” “пасванди –онид (-онд) ба асоси замони ҳозира оянда ҳамроҳ шуда феъли бевосита месозад” [52]. *Тамомати юртҳои дасти рост ва дасти чап бад-ин муҷиб бад-эшон муқаррар гардонид [151, с. 37]. Ин оҳуонро хоҳам давонид, чи ба воситаи бисёрии барф натавонанд давид ва эшонро ба банд оварам [151, с. 64]. Чун ӯ*

дил дигаргун кард, ӯро ба ёсо расонид ва ҳазора ӯро ... ба косон ҳавола кард [151, с. 55].

2.1.5.3. Феълҳои таркибӣ. Феълҳоеро, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва феълҳои ёвар таркиб ёфта, ҳамчун воҳидҳои чудоғонаи лексикаи феълӣ маъниҳои алоҳида ва баъзе тобишҳои грамматикӣро услубиро ифода мекунанд, феълҳои таркибӣ мегӯянд [7, с. 231].

Муҳаққиқон бар он назаранд, ки “пайдоиши қолиби феълҳои таркибии номӣ дар вожасозии феъл ба забони форсии миёна иртибот дорад” [87, с. 111].

Мувофиқи иттилои муҳаққиқони маводи осори классикӣ “қариб ҳамаи феълҳои таркибӣ, қатъи назар аз таркиби морфологияшон, шакли масдарӣ доранд ва ҳамчун воҳидҳои луғавӣ воқеъ мешаванд” [87, с. 111].

Доир ба феълҳои таркибӣ дар забоншиносӣ то ҳол гуногунандешӣ роиҷ аст. Ҳарчанд дар забоншиносии тоҷик барои феълҳои, ки аз ду ё зиёда ҷузъ таркиб ёфтаанд, истилоҳи феълҳои таркибӣ (таркибҳои феълӣ) [7, с. 231] қор бурда шавад, дар забоншиносии эронӣ ин гуна таркибҳои феълҳои мураккаб номида, аммо таъриферо пешниҳод намудаанд [68, с. 129], ки ба қоидаи феълҳои таркибии тоҷикӣ монанд аст.

Феълҳои таркибиро бо назардошти таркиби морфологияшон ба феълҳои таркибии номӣ ва феълҳои таркибии феълӣ тасниф намудаанд [7, с. 231].

2.1.5.3.1. Феълҳои таркибии номӣ. Таркиби феълҳои таркибии номӣ асосан аз ҳиссаҳои номии нутқ ва феълҳои ёридиханда иборат аст [17, с. 311]. Рашидуддин Фазлуллоҳ дар рисолаи хеш аз феълҳои таркибии номие қорбаст намудааст, ки асосан ҷузъҳои гуногун аз исму феъл, сифату феъл ва шумораву феъл иборатанд:

а) аз исму феълҳои ёридиханда: *Он мулк бар вай муслим шуд [151, с. 32]. Писари чаҳоруми ӯ Тулӯйхон тифл буд, дар он чанд рӯзи охир ҳар лаҳза мегуфта, ки падари ман ба модииён барнишаста меояд ... [151, с. 134].*

Чингизхон тааччубхо намуда ва гуфта яке ки аз асб бияфтад, чӣ гуна тоқати бархостан ва ҷанг кардан дошта бошад ва агар низ бархезад, чӣ гуна бар савор равад ва музаффар боз гардад [151, с. 135]. Қадре нафас задан барои ӯ осон гашта ... [151, с. 129]. Кори ӯ маҳмил гузоштан маслиҳат нест... [151, с. 192].

б) аз сифату феълҳои ёридиҳанда: *Ва чун марде ҷалиду кордон ва фасеху оқил буд [151, с. 50]. Чунонки аксари маҳалот хароб шуд [151, с. 239]. Пажмурда буд, гулбуни иқболу тоза гашт [151, с. 4]. Гаҳвораи нуқрагин ва лиҳофи зардухта буд [151, с. 61]. Духтари худ Тумолунро, ки аз Тулуйхон меҳтар буд, ба вай дода ... [151, с. 123].*

в) аз шумора ва феълҳои ёридиҳанда: *Чун яксола шуд, бағоят покиза ва хубсурат буд [151, с. 30]. Писари шашуми Уқдош ёздаҳсола буд... [151, с. 50].*

г) аз ҷонишин ва феълҳои ёридиҳанда: *Он чи пеш аз ин ҳар кас тақрир карда ва навишта, мумкин, ки дар он боб зиёдат ва нуқсоне бошад ва узри эшон ҳамин аст [151, с. 10]. Ўғӯз гуфт дилхоҳи ман он аст ва чунон мефармоям, ки ба Худой имон оварӣ ва муҳибби ӯ бошӣ [151, с. 31].*

Ҳамин тариқ, пас аз баррасии корбурди феълҳои таркибии номӣ дар “Ҷомеъ-ут-таворих” маълум гашт, ки аз байни ҳиссаҳои номӣ барои созмони феълҳои таркибӣ исм ҷойгоҳи хос дорад. Ҳамчунин феълҳои таркибии номие, ки бо ҷузъҳои “сифат+ёридиҳандаи феълӣ”, “шумора+ёридиҳандаи феълӣ” ва “ҷонишин+ёридиҳандаи феълӣ” созмон ёфта низ дар мавридҳои зарурӣ корбаст шудаанд.

Аз баррасии хусусиятҳои сарфӣ феълҳои таркибии номӣ маълум гашт, ки феълҳои таркибии номии қолиби “исм+феъл” дар асар истифода шуда, ҷузъи феълии ин қабил феълҳо аз забони адабии муосир баъзе тафовут доранд, ки онро ба тариқи зайл метавон баён кард: *Аммо ҷамоати хешон ба муҷибулқариб ба вай ҳасад бурдандӣ [151, с. 233]. Ин ду писар дар роҳ давидандӣ, аз байни эшон овоз омадӣ... [151, с. 181].*

2.1.5.3.2. Феълҳои таркибии феълӣ. Чузъҳои таркибии ин гурӯҳи феълҳо аз шаклҳои гуногуни феълӣ иборат буда, ҳамчун як воҳиди луғавӣ ё дастурӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд [7, с. 235]. Феълҳои таркибии феълӣ дар забони адабии муосири тоҷикӣ аз зумраи феълҳои гуногуншакл ва сермаҳсул маҳсуб меёбанд.

Матни асари мавриди таҳлил гувоҳ бар он аст, ки дар садаҳои XIII-XIV низ доираи истифодаи феълҳои таркибӣ бо чузъҳои феълӣ густарда будааст. Феълҳои таркибии феълӣ дар “Қомеъ-ут-таворих” омадаро аз рӯи шаклашон метавон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд:

-буд//будан: *Чун маҷмуи он лашкар аз деҳаҳо берун оварда буданд, ин ном, ки аз он маънӣ муштақ аст, бар ӯ ниҳоданд [151, с. 155]. Ва ин се ҷаҳор қавм ҳаргиз бо Чингизхон ҷанг накардаанд ва ӯ ҳаргиз бахш накарда ва ба бандагӣ ба кас навода, сабаб он ки муҳолифат **надида буданд** ва ба ростӣ ба башайк меоварда [151, с. 181]. То солҳои номуттаноҳӣ ки муддати умри он подшоҳе **хоҳад буд** [151, с. 16].*

-бошад: *Муаррих чун нақл аз ақвоми мухталиф карда бошад [151, с. 9].*

Дар асар як гурӯҳ феълҳои таркибие ба мушоҳида расиданд, ки бо вожаҳои иқтибосии арабии ифодакунандаи мафҳуми амал омадаанд: **тақрир, мутаффақ;** *Ҳар қавме ва подшоҳе **тақрир кунем** ва он гоҳ дар асли таърих ва ҳикоят шуруъ намоем [151, с. 229]. Дар таърих ва ҳикояти ақвоми ўғӯз ва бисту ҷаҳор шаъби мазкур аз фарзанд ва фарзандзодагонӣ ӯ баъзе бародарон ва умизодагонаш, ки бо ӯ **мутаффақ буданд** [151, с. 29].*

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ҳарчанд феълҳои таркибии феълӣ сермаҳсул бошанд ҳам, зимни баррасии мавод аён гашт, ки аз ҷиҳати доираи истеъмол феълҳои таркибии номӣ нисбат ба феълҳои таркибии феълӣ молики бартариянд.

2.1.6. Тасрифи феъл. Аз рӯи шахсу шумора тағйирёбии асосҳо ва шаклҳои замони феълҳо тасриф номида мешавад. Тасрифи феълҳо бо ёрии бандаки феълӣ ва хабарӣ ё флексияи феълӣ сурат мегирад [7, с. 174].

Ҳангоми баррасии мавод маълум гашт, ки муаллифи асар дар қатори шаклҳои тасрифӣ инчунин аз шаклҳои тасрифнашавандаи феълӣ низ истифода намудааст. Шаклҳои тасрифнашавандаи феъл аз рӯи мавқеъ ва доираи қорбурдашон дар асар ҷойгоҳи махсусро ишғол менамоянд. Агар шаклҳои феълии тасрифшаванда муносибати ҷудогонаи грамматикиро ифода намуда, танҳо хусусияти феълро молик бошанд, шаклҳои тасрифнашаванда аз хусусиятҳои феълию номӣ бархӯрдоранд, ки ба ин гурӯҳ масдар, сифати феълӣ ва феъли ҳол мансубанд. Шаклҳои мазкур дар сохти феъли забони асар мисли забони адабии муосири тоҷикӣ камшуморанд ва бо хусусиятҳои ба худ хос аз шаклҳои тасрифшаванда тафовут доранд, ки дар поён фарқияти ҳар яки онҳоро дар алоҳидагӣ аз назар хоҳем гузаронид.

2.1.6.1. Масдар. Масдар дар форсии дарӣ аз моддаи мозӣ (феъли замони гузашта) бо пасванди **-ан** сохта мешавад. Пасванди **-ан** бозмондаи **an-** и форсии миёна буда, он барои сохтани масдар аз моддаи мозӣ ба қор мерафтааст. Дар эронии бостон масдар аз реша бо пасванди **tanai** сохта мешудааст, **an-**и форсии миёна бозмондаи **tanai** эронии бостон аст [139, с. 20].

Аломати аслии масдар **-тан** аст, ки дар форсии бостон ба сурати **-tan** ва дар ҳолати мафъулӣ ба сурати **-taniy** ба қор рафтааст (шарти аслии аломати масдар ин аст, ки агар аз охири масдар нунро ҳазф кунанд феъли мозии саввум шахси муфрад боқӣ бимонад, мисли: рафтан-рафт, аммо агар қабл аз пасванди масдарии **-тан** яке аз мусаввитҳои **о, а, у, ӯ, ӣ** ё яке аз сомитҳои овоии **р, н** биёянд, **-тан** табдил мешавад ба **-дан**, монанди: **ниҳодан, задан, шудан, фармудан, расидан, кардан, кандан** [140, с. 92].

Масдар худ ба худ сиға надошта, агар дар таркиби феълҳо ҳамчун чузъи асосӣ омада бошад, он гоҳ таркибҳо ба туфайли шаклҳои тасрифии феълҳои ёридиҳанда майлу тобиши сиғавӣ пайдо мекунад [9, с. 237].

Агар масдар решаи исмӣ надошта бошад, яъне аз исм ва пасванди масдарӣ сохта нашуда бошад, онро масдари аслий гӯянд: рафтан, бурдан, дидан, аммо масдари ҷаълӣ ё сохтагӣ масдаре аст, ки аз афзудани “-идан” (пасванди масдарӣ) ба охири исме арабӣ ё форсӣ ё ғайри ин ду ба вучуд омада бошад, монанди: **талаб (талабидан), чанг (чангидан), баль (бальидан)** [140, с. 94].

Муҳаққиқ С. Ҳалимиён иброз медорад, ки “масдарро шакли номуайянии феъл ҳам мегӯянд, зеро он ҳаракату амалеро далолат мекунад, ки фоили (ичрокунандаи) он маълум нест” [78].

Шакли пурраи масдар ба асоси замони гузашта бо пасванди “-an” (**kartan**) мебошад. Масдар дар забони порсии миёна бидуни пасванди “-an”, дар шакли баробар ба асоси замони гузаштаи феъл омада метавонист ва дар чунин маврид бо феълҳои дигар ва ғолибан бо феълҳои модалӣ меомад: **kart apāyitan**-бояд кард(ан) [34, с. 79].

Хусусияти феълии масдар дар он зоҳир мегардад, ки вай ҳамчун феъл аззои ҷудоғонаи ҷумларо ба худ вобаста намуда дар шакли таркибӣ меояд: *Ва чиҳати **ош хӯрдан** бо якдигар низоъ ва дилмондагӣ накунад* [151, с. 38]. *Ҷавоб дод, ки ман бе ту **зорат кардан** наметавонистам* [151, с. 68]. *Қадре нафас задан барои ӯ осон гашта* [151, с. 129].

2.1.6.2. Сифати феълӣ яке аз шаклҳои тасрифнашавандаи феъл буда, дорои хусусиятҳои феълӣ /замон, тарз, вобастагии калимаҳо/ ва сифат буда, амал ё ҳолатеро мефаҳмонад, ки он ҳамчун аломати ашё дар яке аз замонҳо воқеъ мешавад [17, с. 244]. Сабаби ҳамчун чузъи феъл таҳқиқ кардани ин гурӯҳи калимаҳо дар он аст, ки хусусиятҳои феълияшон нисбат ба хусусиятҳои номияшон бештар аст. Шаклҳои феълии мазкур аз асоси замони ҳозира ва гузашта созмон меёбанд.

Агар ба таърихи мавҷудияти ин шаклҳои феълӣ назар андозем, маълум мегардад, ки дар давраи қадим “сифати феълӣ (particip) дорои замони ҳозираи фоилӣ (active), замони ҳозираи мобайнӣ (middle), замони ҳозираи мафъулӣ (passive), замони гузаштаи мафъулӣ (passive) ва замони ояндаи мафъулӣ (passive)” буда, “ифодаёбии сифати феълӣ дар забони порсии қадим бо роҳҳои дигари ғайрифавол низ сурат мегардад: *ima taya manā kartam /mana kartam/ pasava yasa xsayasiya abavam-* ин аст он кардашуда аз тарафи ман, пас аз он ки ман шоҳ шудам” [34, 47-48].

Пас дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ ин шакли феълӣ ба тағйироти кулӣ мувоҷеҳ гардида, “асоси замони гузаштаи феъл ... аз шакли ғайрифаволи сифати феълии замони гузаштаи эронии қадим бо афзудани пасванди “-ta” ба миён меояд”. Дар асар сифати феълии тарзҳои якуму дуюм бо пасвандҳои “-a” ва “-гӣ” корбаст шудаанд [69].

Зимни баррасии мавод маълум гардид, ки дар асар сифати феълии замони ҳозира дар натиҷаи ба асоси замони ҳозира илова намудани пасвандҳои –o ва –он сохта мешавад. Агар ба сифати феълӣ пасванди –o илова гардад, он гоҳ калима хусусияти феълии худро аз даст дода, ба сифат мегузарад. Айнан ҳамин ҳодиса дар “Қомеъ-ут-таворих” дучор омад, ки ин ҳодиса хоси “Қомеъ-ут-таворих” набуда, дар осори дигари насрӣ низ мушоҳида гардидааст.

Он сифатҳои феълие, ки бо пасванди –он сохта шудаанд, дар аксар маврид ба шакли ҷузъи номии феъли таркибӣ истеъмол гардидаанд. *Ҷурмогунро бо ҷаҳор туман лашкар номуайян карда, бад-инҷониб равона карданд [151, с. 54]. Ва дар рафтани соате муттараддид шуда, аммо бад-он илтифот накарда, бар ҳавои дил равон гашта [151, с. 133]. Агар фардо рӯз, лашкарҳои мо монанди кӯҳи гарон ва оби равон ин ҷойгаҳ наёрам, чӣ мард бошам [151, с. 195]. Барнишаста ва равон шуда [151, с. 196]. Ба интиқоми эшон равон шуданд панҷоҳ ҳазор савор [151, с. 240].*

Сифати феълии замони гузашта бошад, бо ёрии пасванди **-а** аз асоси замони гузаштаи феъл ташкил меёбад, ки ин шакл нисбат ба шакли аз асоси замони ҳозира сохташуда маънии замонии худро дар шакли устувор нигоҳ медорад. *Асби хоса ба вай **надода**, асбе ба вай **дода** буд, ки бар болои гӯши ӯ кунда баромада буд [151, с. 125]. Ҷиҳати имтиҳон **фармуда** то шаъбаи Элцидойро шумурдаанд ва шайсад нафар баромада [151, с. 207].*

Дар забони порсии қадим бошад, сифатҳои феълии замони гузашта бо роҳи пайваст шудани пасванди **-ta** (“-ata”, “-ita”) ба реша сохта мешаванд: /basta/ > /band-ta-/ бастаншуда, баста, /para-ita/ аз /para-ai-/ пешрафта [34, с. 47-48].

Ҳамчунин дар асар сифатҳои феълии бо пасванди **-гӣ** сохташуда низ истеъмом гардидаанд, ки инҳо калимаҳои **борандагӣ** ва **дилмондагӣ** мебошанд. *Дар роҳ ба кӯҳе бузург бирасид, барфе азим биборид ва чанд хона ба сабаби он **борандагӣ** талаф гардиданд [151, с. 34]. Фармуд, ки чӣ гуна ба сабаби **борандагӣ** касе боз монд [151, с. 34]. Ва ҷиҳати ош хӯрдан бо якдигар низоъ ва **дилмондагӣ** накунад [151, с. 38]. Ва дигар муғулон дар қадимулайём аз қунқурот ба воситаи он ки пештар берун омадаанд, **дилмондагӣ** намудаанд [151, с. 120].*

Пас аз мутолиаи асар маълум гардид, ки забони “Ҷомеъ-ут-таворих” дар истеъмом ва корбурди шаклҳои ҷудогонаи сифати феълӣ аз забони адабии муосири тоҷикӣ баъзе тафовутҳо дорад. Ин фарқиятҳо дар истеъмом нагардидани пасвандҳои **-анда** ва **-ӣ** мебошад. Ҳарчанд пасвандҳои мазкур дар забони адабии муосири тоҷикӣ ва шеваҳои он мавриди истифодаи васеъ дошта бошанд ҳам, дар забони асар дучор наомаданд.

2.1.6.3. Феъли ҳол чун шакли тасрифнашавандаи феъл, дорои хусусиятҳои феъл ва зарф буда, бо хусусиятҳои феълияш амалро ифода кунад, бо хусусиятҳои зарфияш аломати амалро мефаҳмонад. Феъли ҳол низ аз асоси замони гузашта ва ҳозира ташкил меёбад.

Дар забони “Чомеъ-ут-таворих” феъли ҳоли замони ҳозира асосан аз асоси замони ҳозира бо иловаи пасванди **-он** сохта мешавад: *Барнишаста ва равон шуда [151, с. 196]. Ба интиқоми эшон равон шуданд панҷоҳ ҳазор савор [151, с. 240].*

Яке аз хусусиятҳои дигари феъли ҳол дар он аст, ки ҳарчанд он замони ҳозираи давомдорро нишон диҳад ҳам, амали асосӣ дар замони гузашта воқеъ гардидааст: *Ва дар рафтан соате муттараддид шуда, аммо бад-он илтифот накарда, бар ҳавои дил равон гашта [151, с. 133]. Агар фардо рӯз, лашкарҳои мо монанди кӯҳи гарон ва оби равон ин ҷойгаҳ наёрам, чӣ мард бошам [151, с. 195].*

Чуноне ки ба мушоҳида расид, доираи истеъмоли гурӯҳи калимаҳои феъли ҳолии бо пасванди **-он** сохташаванда, дар асар хеле маҳдуд мебошад.

Гурӯҳи дигари калимаҳои феъли ҳолӣ аз асоси замони гузашта бо иловаи пасванди **-а** сохта шудаанд: ... *фармуд то ҳафтод дег бар отаи ниҳоданд ва ҷамоате душманони фатонро ки гирифта буд, тамоматро дар он ҷо бичӯшониданд [151, с. 244]. Мамолики рӯи замин гирифта ва ҳазоину амвол ва чаҳорпои бешумор дошта [151, с. 37]. Он бача пистони модар гирифта шир хӯрда [151, с. 30].*

Феъли ҳол бидуни бандакҳои хабарӣ замони гузаштаи нақлиро ифода мекунад, ки амали замони гузашта аз нақл ё баёни касе оварда мешавад. *Баъд аз он рӯзе сармаст буд, дастзанон ва пойкубон дар пеши Алтонхон рафт ва риши ӯ бигрифт ва бо вай мазилат кард [151, с. 191].*

2.2. Хусусиятҳои морфологии зарф. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ зарф ҳиссаи мустақили нутқ буда, аломати амал, ашё ва аломати аломатро фаҳмонида, бо хусусиятҳои махсусаш аз ҳиссаҳои дигар тафовут дорад. “Агар ба таърихи пайдоиш ва инкишофи зарфҳои забони тоҷикӣ назар андозем, ба осонӣ дарк кардан мумкин аст, ки зарф нисбат ба дигар ҳиссаҳои мустақили нутқ дертар ва асосан дар заминаи онҳо ба вучуд омада, дар айни

замон ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ бо роҳу воситаҳои гуногун инкишоф ёфта истодааст” [20, с. 9].

Д. Саймиддинов оид ба таърихи забони форсии бостон сухан намуда, ибраз мекӯяд, ки “зарфҳо дар форсии бостон чун забони авестӣ ҳам тавассути пешвандҳо, бархе ҷонишинҳои ишоратӣ ва ҳам шаклҳои ҳолатҳо ва пасвандҳои ҷудоғонаи воҷасоз шакл гирифтаанд” [62, с. 57].

Муҳаққиқон Р. Х. Додихудоев ва Л. Г. Гертсенберг дар асарашон “Таърихи забони тоҷикӣ” аз таърихи пайдоиш ва ташаккули зарф дар забонҳои эронӣ чунин ибрази андеша намудаанд, ки “дар забони форсии қадим аксаран зарфҳо шаклҳои падежии шахшудаи ягон калима мебошанд. Зарфҳои давраи қадимтар рафта-рафта ба префикс /ик I/ ё ба пешоянд (**hačū**) табдил ёфтаанд [14, с. 83].

Профессор З. Мухторов бошад, зимни баррасии хусусиятҳои морфологии забони авестӣ андешаи оид ба таърихи пайдоиши зарф баён намудаи Р. Х. Додихудоев ва Л. Г. Гертсенбергро ҷонибдорӣ намуда, ба хулосае омадааст, ки “зарфҳо маъмулан аз калимаҳои рехта ташаккул ёфтаанд” [34, с. 61].

Воқеан ҳам, агар ба таърихи пайдоиш ва ташаккули зарфҳои забони тоҷикӣ назар афканем маълум мегардад, ки зарфҳо нахуст “аз забони порсии қадим бо шаклҳои: *Ariy/ari/* - хеле, беҳад; *Upriy /upari/* - боло, дар боло (*dahyāva tayaī upari nirišta* – кишварҳое, ки дар боло навишта шуданд) пайдо шуда, то ба мо омада расидаанд.

Ҳамчунин шаклҳои ҷудоғонаи падежии ҳолати *Accusativ – drgm /dargam/* - дер, тӯлонӣ зиёд ва *duiy /dūrai/* - авастӣ ва ҳиндӣ қадим */dūra-/* ва забони порсии миёна */dur/* аз падежи *Locativ* дар забони тоҷикӣ “дур” вучуд доштанд” [116, с. 254; 34, с. 40].

Муҳаққиқони сарчашмаҳои давраи миёнаи инкишофи забони порсӣ низ ба хулосае омадаанд, ки “дар забони порсии миёна зарф аз сифат ва исм бо пайваст шудани пасванди “-iha” ташаккул меёфт, ҳамчунин зарфҳои

мустақил дар шакли, арағ –дар болои, аз болои; ul – боло, etar – ин чо; реъ-пеш, pas–пас, be–аз берун, берун; уит–алоҳида, чудоғона; fīāḥ–пеш, аз пеш, боло; араḥ–аз пас, пушт” [34, с. 79] низ мавҷуд буданд.

С. Ализода дар бораи зарф ва хелҳои он сухан ронда, зарфхоро ба ду гурӯҳ чудо мекунад:

1. Зарфи мухтасс (ҳамаи он калимаҳоеро, ки аслан зарфанд);
2. Зарфи муштарақ (калимаҳоеро, ки гоҳе ба вазифаи зарф ва гоҳе ба вазифаи сифат истеъмол шаванд) [63, с. 98-101].

Профессор М. Н. Қосимова баъд аз баррасии хусусиятҳои грамматикӣ осори асрҳои IX-X иброз намудааст, ки “зарф ҳиссаи мустақили нутқ аст, дар забони осори асрҳои IX-X истеъмоли зиёд надорад” [26, с. 199].

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ академик Б. Н. Ниёзмухаммадов нахустин нафарест, ки масъалаи омӯзиши зарфро ба миён гузошта, баъд аз баррасии масъалаҳои марбут ба зарф ба хулосае меояд, ки “барои нишон додани ҳиссаҳои нутқ хусусиятҳои морфологӣ онҳо кофӣ буда, вазифаи синтаксисии калимаҳо зарурат надорад” [39, с. 54-55].

Муҳаққиқ Б. Шарифов зимни баррасии хусусиятҳои сарфии “Бадоеъ-ул-вақоеъ” оид ба маҳдудияти доираи истеъмоли зарф дар осори даврони гузашта, аз ҷумла асрҳои IX-XII ёдовар шуда, зикр намудааст, ки “эзоҳ наёфтани зарф дар қорҳои ба таърисидаи Л. П. Смирнова, М. Ф. Фозилов, Н. Беҳбудӣ далели он аст, ки дар осори насрии даври Сомониён ва Ғазнавиён вай ҳанӯз ниҳоят қаммаҳсул ва ё бемаҳсул мебошад” [85, с. 174].

Б. Шарифов сабаби рӯз ба рӯз афзудани зарфҳои забони тоҷикиро аз ҳисоби ба зарф гузаштани ҳиссаҳои дигари нутқ, таркибҳои устувори муайян /ки маҳсули забони гуфтугӯианд/ ва калимаҳои зарфии арабӣ медонад, ки ин андешаи ӯ албатта дар асоси маводи “Бадоеъ-ул-вақоеъ” асоснок карда шудааст [85].

“Ҷомеъ-ут-тавориҳ” дар замоне таълиф гардид, ки “баъд аз истиқрори қори муғул, хосса пас аз инқирози давлати араб ва сукути дарбори Бағдод,

кори арабӣ дар Эрон сушт шуд ва харчанд кори арабӣ дар Эрон сушт шуда ва харчанд кори адаб сушт шуда, форсӣ ва арабӣ ҳар ду ба ҳоли нотавонӣ уфтоданд, аммо назар ба бемоягии замони муғулӣ ва хатти уйғурӣ, забони форсӣ, ки забони вузарои асру муставфиён буд, ночор чои худро боз кард ва дар ин аср бори дигар ҳаракате монанди ҳаракати асри Сомониён дар дарбори Мароға ва Султония падида омад ва таворихе муътабар монанди “Ҷаҳонкушо”-и Ҷувайнӣ ва “Таърихи Вассоф” ва “Ҷомеъ-ут-таворих”-и Ҷоҷа Фазлуллоҳи вазир ва кутуби илмии зиёде монанди рисолати Бобо Афзал ва рисолати Ҷоҷа Насируддини Тӯсӣ ба ёдгору монд”. Пас аз чунин баҳогузорӣ нисбати асар метавон ба ҳулосае омад, ки шояд суствардии мақоми забони арабӣ бошад, ки дар рисола доираи истеъмоли зарфҳои аслан арабӣ маҳдуд аст [27].

Чуноне ки дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” маълумот дода шудааст, категорияи дараҷа танҳо ба зарфҳои **тарз**, **дараҷа**, **миқдор**, **замон** ва **мақон** хос буда, хелҳои дигари зарф аз ин категорияи грамматикӣ маҳруманд [7, с. 267].

Дараҷаи қиёсии зарф низ ба сифат монанд буда аз дараҷаи одӣ бо иловаи пасванди **-тар** сохта мешавад, аммо ин роҳи ифодаёбии дараҷаи зарф ба ҳамаи хелҳои зарф мувофиқ буда наметавонад ва ин ҷиҳат хоси зарфҳои тарз, дараҷа, миқдор, замон ва мақон мебошад [7, с. 267].

Зарф ҳамчун ҳиссаи мустакилмаъноии нутқи категорияи ҷамъ надорад [45, с. 45], пасванди **-ҳо**, ки бо баъзе аз калимаҳои зарфӣ (кайҳо, аввалҳо, сониҳо, ким-кайҳо) ҳамроҳ меояд, ба онҳо на маъноии ҷамъ, балки тобиши тахминии миқдор мебахшад.

Зарфҳои дар “Ҷомеъ-ут-таворих” истеъмомгардидаро аз рӯи маъно ва вазифаи грамматикашон метавон ба зарфҳои тарзи амал, миқдору дараҷа, замон, мақон, сабаб ва мақсад ҷудо намуд.

2.2.1. Зарфи миқдору дараҷа. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ зарфҳои миқдору дараҷа ба феъл, сифат, зарф ва гоҳо ба исмҳо тобеъ шуда,

онҳоро аз чихати миқдору андоза ё дараҷаи зоҳиршавиашон шарҳу эзоҳ медиханд ва ба саволҳои **то чӣ андоза?**, **чӣ қадар?**, **чӣ қадарӣ?** ҷавоб мешаванд [20, с. 66].

Зимни баррасии хусусиятҳои сарфӣ зарф маълум гашт, ки дар асар калимаҳои **бисёр**, **андак**, **бағоят**, **якчанд**, **кам**, **дигарбор** ба сифати зарфҳои миқдору дараҷа корбаст шудаанд. Дар замони Чингизхон бо *ӯ муҳолифат бисёр кардаанд, бисёре аз эшон кушта шудаанд* [151, с. 140]. Ва бо ҳешони худ ҳам хусумати **бисёр** мекард [151, с. 182]. Дигар ақвоми муғул ҷангу масоф **бисёр** карда [151, с. 203]. **Андак** тафовут дар шакл ва ҳаёт ва лаҳҷаи ҳар қавме аз ин ақвоми атрок падид омада [151, с. 24]. Ва ҳарчанд бисёр буданд, **андак** боз монданд [151, с. 141]. *Ўро ба андак сустие, ки дар мизоч дошта мансуб карданд* [151, с. 205]. Чун яксола шуд **бағоят** покиза ва хубсурат буд [151, с. 30]. Чингизхон **бағоят** ранҷида гуфт, ки он кӯдак дар барфу сармо ҳалок шуд [151, с. 64]. **Бағоят** шодмон гаштанд ва хуррамӣ фаровон карданд ва аз сухани Тулӯйхон **бағоят** мутааҷҷиб монданд [151, с. 134]. Миқдору камияти замон ба воситаи он бидонанд [151, с. 16]. Ва лашкар **камтар** дошта [151, с. 179]. Подшоҳони муътабар аз эшон бархоста ва лашкарҳо ва асоқири **бешумор** доштаанд [151, с. 178]. Ва дар хотир дошт, ки **дигарбор** ба ҷониби Хитой равад ... [151, с. 221].

Дар матн калимаҳои **кам** ва **беш** ба шакли таркиб омада маънои тахминӣ бахшидаанд. **Каму беш** сесади сол бошад [151, с. 58]. Ва он қавмро, ки аз қадим эшонро муғул гуфтанд, **каму беш** ду ҳазор сол пеш аз ин бо дигар ақвоми атрок афтада [151, с. 113].

Дар матн инчунин калимаи **бештар** ба маънои муқоисаи миқдору дараҷа омадааст: *Он чи аз ин шаъбаҳо падид омадаанд, эшон ба якдигар насаби хеш бештар доранд* [151, с. 113]. **Бештарро** кушта ва бозмондагон аз ҷумлаи бандагон шудаанд [151, с. 188].

Калимаи **чанд** дар асар ба миқдору дараҷа ишора мекунад, аслан ин калима бо табиати худ ба миқдор далолат менамояд, аммо дар забони адабии

точик чунон сермаъно гаштааст, ки замон, миқдор ва номуайянии онро ҳам дар бар мегирад [85, с. 179]. *Ва **чанд** карати дигар ҳолоти афтода, ки тақсире ба вай ҳаволат афтода [151, с. 204]. Фитнаи теги обгун **чанд** хун бар хок мерехт ва **чанд** сар бар бод меод [151, с. 4]. Баҳри **чанд** рӯзе фармудӣ, то галаҳоро гирд кунанд ва асбу чаҳорпойро аз бисёре битавонистандӣ шумурд [152, с. 174].*

Дар асар инчунин зарфи **гурӯҳ-гурӯҳ** дар ду гуна ҳам ба шакли тоҷикияш ва ҳам муродифи арабии **фавч-фавч** ба кор рафтааст: *Се навбат ўро зорат карданд **фавч-фавч** лашкарро ҷиҳати зорат мегузоштанд ва бар ақбиби ў мерафтанд [151, с. 68]. Ҳукамо ва мунаҷҷимон ва арбобони дониш ва асҳоби таворих, аҳли адён аз аҳли Хитою Мочин ва Ҳинду Кашир ва Тибету Ўйгур ва дигар ақвоми атроку аъроб ва афранҷ дар бандагии ҳазрат осмони шукуҳ **гурӯҳ-гурӯҳ** муҷтамеанд [151, с. 7].*

2.2.2. Зарфи тарзи амал. Ин навъи зарфҳо дар забони адабии муосири тоҷикӣ яке аз навъҳои нисбатан инкишофёфтаи зарф ба ҳисоб рафта, аз ҳисоби ҳиссаҳои дигари нутқ миқдоран меафзоянд. Ин гурӯҳи зарфҳо дар асар аз рӯи вазифаву маъно аломатҳои гуногуни амал – тарз, ҳолату вазъияти воқеъгардидани амал, муваққатӣ ё бардавом ва такроршаванда будани он, бо амал ё аломати ашъи дигар монандӣ доштан, муносибати нисбат ба амал доштаи субъект ва монанди инҳоро ифода мекунад.

Дар забони асар барои ифодаи тарзи амал калимаҳои **якборагӣ, ногоҳ, мунтазам** корбаст гардидаанд: *Ва дар хотир дошт, ки дигарбор ба ҷониби Хитой равад то он мамоликро ба **якборагӣ** мустахлис гардонад [151, с. 221]. **Ногоҳ** назари ў бар бинии Чингизхон афтод ва дарёфт, ки ўст [151, с. 133]. Бо се навқари худ **ногоҳ** дар хиргоҳи Туқтойбеги рафт ва ҳеч офарида неши ў набуд [151, с. 153]. Ва номи ў бад-он сабаб Ҷуҷӣ карданд, ки **ногоҳ** дар вучуд омада [151, с. 223]. Ва ҳолу кори ў азим ва **мунтазам** буда [151, с. 233]. Ду шоха карда нигоҳ меодит ва дар он замон одат буд, ки гирифтронро зуд накушанд [151, с. 133]. Баъд аз он рӯзе сармаст буд, **дастзанон** ва **пойкӯбон***

дар пеши Алтонхон рафт ва риши *ӯ* бигрифт ва бо вай музлат кард [151, с. 191].

2.2.3. Зарфи замон. Зарфи замон вақт ва замони воқеъгардии амалу холатро нишон медиҳад [7, с. 272]. Дар забони асар калимаҳои *пеш, доим, ҳоло, зуд, минбаъд, ҳамеша, акнун, ҳанӯз, ҳамоно, аввал, дирӯз, минбаъд, баъзан, ҳаргиз* замони воқеъгардии амалро ифода кардаанд. Рӯзе Қарохон арӯсонро тӯй кард, эшонро бинавохт ва пурсид, ки чунон ин ду арӯси *пешин* покизатар аз арӯси дигаранд, чӣ гуна аст, ки писарам *ӯро* аз эшон дӯсттар медорад [151, с. 31]. Ва дигар дар замони Чингизхон ҳар чанд *пештар* аз он бо тотор чангҳо карда буд, як навбат фурсат ёфта [151, с. 61]. Чунончи *пеш аз ин* чун тотор голиб буд ҷумларо тотор мегӯянд [151, с. 27]. *Пеш аз* вуқӯи ин ҳол ду тумон лашқарро ба сарҳади Ҳиндустон фиристода [151, с. 66]. ... ба вучуди пайгамбарон ва подшоҳон ва мардумони машҳур, ки дар қарнҳо *пеш* буданд [151, с. 7]. Писарони хешро мусоҳиби худ гардонид ва эшон ҳарду *доим* мулозими Чингизхон буданд [151, с. 150]. *Доим* гамгин будӣ [151, с. 148]. *Ҳоло* ин ҷо асомии подшоҳоне, ки дар он мамолик дар ин муддати сздаҳ сол мазкур муосири Чингизхон буданд ва аз насли подшоҳи Ҷурҷа ки зикри *ӯ* рафта [151, с. 235]. Ба мукофот ва интиқом кинаи *дерина* қоим намудан [151, с. 221]. Ду шоха карда нигоҳ медошт ва дар он замон одат буд, ки гирифтронро *зуд* накушанд [151, с. 133]. Ва баъд аз он оштӣ карданд ва қарор дода, ки *минбаъд* он лафзи боз нагӯянд [151, с. 140]. Эшонро гонат карданд ва *акнун* дар он мулки эшон мутаффақ бисёранд [151, с. 152]. *Акнун* лозим нест, ки танҳо фарзандонро ... ҳалок кард [151, с. 181]. Ва бад-он сабаб *ҳанӯз* ҳарчанд миннате азим доранд [151, с. 134]. Чунонки зикри он хоҳад омад бар ин қиёс, ки *пештар* зикри Торқуттой омада, *ҳамоно* *ӯро* тақдим ва пешвое дода бошанд [151, с. 198]. Чун хитоиён қасди ман мекунанд ва зинда нахоҳам монд, *аввал* кори шумо бисозам [151, с. 192]. Қазияи *дирӯз* воқеъ шуд, агар соҳиби воқеъа имрӯз тақрир боз кунад, қатъан камиҳои он бар хотир надошта, балки дар ҳар маҷлисе, ки боз гӯяд дар

иборату алфоз тағйир ва табдили воқеъ шавад. Ва ин се чаҳор қавм **ҳарғиз** бо Чингизхон ҷанг накардаанд ва **ӯ ҳарғиз** бахш накарда ва ба бандагӣ ба кас надода, сабаб он ки мухолифат надида буданд ва ба ростӣ ба башайк меоварда [151, с. 165].

Ҳамчунин калимаи **дер** ба шакли **дерина** омада ба дурии замони номуайян ишора намудааст: *Миёни ӯ ва Чингизхон **дерина** дӯстӣ ва падару фарзандӣ буд* [151, с. 220].

Дар асар калимаи **чанд** ва **гоҳ** якҷоя омада замони баргузории амалро ба шакли тахмин ифода мекунанд: ... *баъд аз **чанд** **гоҳ** Элчибекро номзади ӯ фармуд* [151, с. 108].

2.2.4. Зарфи макон. Макон ва ҷойи воқеъгардии амалу ҳолатро мефаҳмонад, ки миқдори зарфҳои мазкур дар забони адабӣ зиёд нест [20]. Ин гурӯҳи зарфҳо аслан аз калимаҳои исмии **дарун (андарун), берун, пеш, қафо, боло, поён** иборатанд, ки аз инҳо дар забони асар асосан вожаҳои **дарун, берун, пеш, боло** корбаст гардида, ба макони иҷрои амал далोलат мекунанд. *Ҷро ба **андарун** хонд ва гуфт, ки ин хотунро ба ту бахшидам* [151, с. 148]. *Ҳар лаҳза ба баҳонаи осоиш **берун** меомад* [151, с. 191]. *Мӯи пешониш асб гирифта ва беаҳмату машаққат аз гил **берун** кашида* [151, с. 196]. *Ҷ горҳоро аз пой **берун** карда* [151, с. 196]. *Ва он мамлакатро аз дасти қарохитоиён **берун** оварда ва эшонро барандохта* [151, с. 234]. *Тамомати навкарон ва дӯстонро хабар карда **пеш** хонд* [151, с. 32]. *Маслиҳат он аст, ки ман **пеш** равам* [151, с. 69].

Зарфи **дарун** дар асар ба шакли **андарун** истеъмол шуда асосан маънои дохилро ишора мекунад: *Ҷро ба **андарун** хонд ва гуфт ки ин хотунро ба ту бахшидам* [151, с. 148]. *Дар **андаруни** Муғулистон ба ҳудуди деворе, ки хитоиён аз Қаромун то дарёи Ҷурча кашидаанд ва ба вилояти Ҷурча наздиктар аст* [151, с. 207].

Оид ба хусусияти луғавии калимаи **пор** андешае мавҷуд аст, ки “дар асл мафҳуми умумии “пеш аз ин”-ро ифода мекард, аммо барои мушаххас

гардонидани маънои замони лозим омад, ки бо он исми “сол” илова карда шавад, ки ин боиси маҳдуд шудани доираи истеъмоли калимаи “пор” гардида ва ниҳоят ин калимаро аз истеъмол баровард” [20, с. 10], аммо дар асар калимаи **пор** ба ду шакл ҳам, якҷоя бо калимаи **сол** (ба шакли **порсол**) ва ҳам дар алоҳидагӣ ба шакли **пор** истеъмол гардидааст, ки дар ҳар ду маврид маънои соли гузаштaro ифода намудааст. *Рӯзе дигар бо ҷамъи умаро ба ҳамонҷо расид, гуфт порсол ин ҷо мегузаистам ва самона дар ин алаф ошён карда буд, бубинам то барқарор имсол ошён ва бача карда ё на наздик рафт ва бидид [151, с. 153]. Чунон оқил ва зирак аст, ки аз пор то имсол ... мавзеи он дар ёд дорад ва галат намекунад [151, с. 153].*

2.2.5. Зарфи мақсад. Мақсади содир шудан ё нашудани амалу ҳолатро нишон медиҳад. Зарфҳои мазкур низ мисли зарфҳои сабаб каммаҳсуланд. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ калимаҳои **қасдан, ифтихоран, барқасд, лутфан, таъкидан** ба вазифаи зарфи мақсад истеъмол мегарданд [7, с. 274], ки ҳеҷ кадоме аз инҳо дар асар истифода нагардидаанд.

Пас аз баррасии мавод маълум гашт, ки дар асар ҳамчунин зарфҳои бо таъсири забони арабӣ пайдошудаи **ҳамвора** ва **филҷумла** низ мавриди истифодаи маҳсус қарор гирифтаанд: *Ҳамвора назди вай мерафт, назди дигарон на [151, с. 31]. Филҷумла он пиразан пайваста мӯйи Чингизхонро*

шона кардӣ ва шароити хидмат ба ҷой овардӣ ва ба ҳар вақт ки гардани ӯ ба воситаи душоха маҷрӯҳ шудӣ, қадре намад бар он ҷо ниҳодӣ ва ҳамвора шафқат намудӣ [151, с. 133]. Дар ҳазонаи хонон ҳамвора ба дасти умарои бузург маҳфуз буда [151, с. 142]. Ӯ ба хидмат омад ва муддате мулозимат намуд ва чун бағоят маккор ва муҳил буд, ҳамвора суханони ҷарбу нарми рангин ... мегуфта [151, с. 153].

ХУЛОСАИ БОБИ II

Баъд аз баррасии маводи боби сеюми диссертатсия чунин натиҷагирӣ мешавад:

1. Баъд аз баррасии хусусиёти сарфии феъл маълум шуд, ки муаллиф пеш аз ҳама, огоҳона аз қоидаҳои дастурӣ бо риояи сабки таърихнигорӣ асарро бо забони илмии таърихнигорӣ таълиф намудааст.

2. Зимни таҳқиқи хусусиятҳои сарфии феъл аён гашт, ки дар рисолаи Рашидуддин Фазлуллоҳ доираи истифодаи вандҳои феълсоз яқсон нест. Пешвандҳои дар-, бар, боз-, фур- нисбат ба пешванди во- серистеъмоланд.

3. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки забон ва услуби таълифи осори хаттии ин давра дар қорбурди феъл бо мероси хаттии давраҳои дигар бо вучуди муштаракот доштанишон, ҳамчунин бо баъзе хусусиятҳоишон фарқ мекунанд.

4. Баъд аз баррасии маводи забони “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” ба мушоҳида расид, ки доираи қорбурди зарф дар қиёс бо забони адабии имрӯз маҳдуд аст, ки ин ҳолат дар забони осори дигари классикӣ низ муайян гардидааст [131].

Чунонки маълум гардид, дар асар асосан калимаҳои зарфии микдору дараҷа, тарзи амал, замон, макон ва мақсад ба қор рафтаанд.

БОБИ Ш. ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИИ ҲИССАҲОИ ЁВАР

Дар аксари забонҳои олам барои муттасилии системаи дастурӣ гурӯҳи ҳиссаҳои ёвар ҷойгоҳи махсусро ишғол менамоянд. Ҳиссаҳои ёвар калимаҳое мебошанд, ки аз маъноӣ луғавӣ маҳрум бошанд ҳам, соҳиби маъноӣ мушаххаси грамматикӣ буда, “муносибати байни ҳодисаҳои воқеиятро мефаҳмонанд: *ба ту гуфтам, аз вай гирифтам, Барот ва Барно китобро хонданд*” [17, с. 7]. Онҳо маъноӣ номинативӣ надошта, аъзои ҷумла низ шуда наметавонанд. Вазифаи асосии ин қабил калимаҳо таъмини алоқаи байни калимаҳо дар таркиби ибора ва ҷумла буда, то андозае ба ҷумла тобишҳои гуногуни маъноӣ мебахшанд. Аслан ин гурӯҳи калимаҳо дар қиёс ба ҳиссаҳои мустақил маъноӣ умумӣ дошта ё ин ки муносибати байни онҳоро таъмин мекунанд. Иддае аз муҳаққиқон бар он назаранд, дар забони тоҷикӣ ҳиссаҳои ёвар аз калимаҳои мустақил дертар ва аксар аз онҳо ба вучуд омадаанд [6, с. 88].

3.1. Хусусиятҳои морфологии пешоянду пасоянд. Пешоянду пасояндҳо калимаҳои ёридиҳандаи забон буда, дар ифодаи муносибатҳои вобастагии калимаҳо воситаи хеле муҳим ба шумор мераванд. Аз пешоянду пасояндҳо муносибати байни калимаҳо равшан мегардад, инкишоф меёбад, зеро ҳуди калимаҳои забони тоҷикӣ дар ин сурат шаклҳои худро ҳеҷ тағйир намедиханд [7].

Дар забони порсии қадим пешоянду пасояндҳо бо пешоянду пасояндҳои забони авастӣ ба истисноӣ баъзе ҷузъиёт айнавт доштанд. Ҳарчанд бештари пешояндҳои забони порсии қадим ба вазифаи пасоянд низ меомаданд, дар давраву марҳилаҳои минбаъдаи инкишофи забонҳо вазифаи онҳо мушаххас мегардад [34, с. 41].

Агар ба маводи таърихи забон назар андозем, маълум мегардад, ки пешояндҳо ҳанӯз аз забони порсии бостон сарчашма мегиранд. Муҳаққиқони таърихи забон бар он назаранд, ки дар забони порсии қадим пешоянду пасояндҳо бо пешоянду пасояндҳои забони авастӣ ба истисноӣ баъзе

чузъиёт айният доштанд. Ҳарчанд бештари пешояндҳои забони порсии қадим ба вазифаи пасоянд низ меомаданд, дар марҳилаҳои минбаъдаи инкишофи забонҳо вазифаи онҳо мушаххас мегардад [115, с. 41].

Пешояндҳо дар забони тоҷикӣ бо исм, ҷонишин, шумора ва ҳиссаҳои феълӣ якҷоя муносибатҳои синтаксии онҳоро бо дигар калимаҳо нишон медиҳанд [115, с. 7; 7, с. 374].

Ба масъалаи омӯзиши пешояндҳои забони тоҷикӣ нахустин нафароне, ки пажӯҳиши густурда анҷом додаанд, муҳаққикон Р. Л. Неменова [115], В. С. Расторгуева [121] мебошанд.

Дар забони адабии муосир пешояндҳоро аз рӯи сохташон ба ду гурӯҳ: пешояндҳои аслий ва пешояндҳои номӣ ҷудо намудаанд [7, с. 286; 115, с. 377].

Дар забони адабӣ хусусияти муҳими пешояндҳои аслий дар он аст, ки онҳо дар асл маънои муайяни луғавӣ надошта, барои ифодаи муносибати байни калимаҳои мустақилмаъно хизмат мекунад [7]. Маҳз маҳрум будан аз маънои луғавӣ дар ин гурӯҳи калимаҳо боис мегардад, ки вазифа ва доираи қарбурди онҳо васеъ гардида вазифаҳои зиёди грамматикиро адо намоянд. Аз пешояндҳои аслии мавҷудаи забони адабии муосири тоҷикӣ дар асар пешояндҳои *аз, ба, бо, бе, бар, баҳри, то* истеъмол гардидаанд.

3.1.1.1. Пешоянди аз. Баъд аз баррасии мавод маълум гашт, ки пешоянди **аз** дар матн барои ифодаи вазифаҳои зерини грамматикӣ истеъмол гардидааст:

-маънои масоҳат, сарчашма ва ибтидои амалро мефаҳмонад: *Бисёре аз мамолики олам барои соқибу тадбир соибу камол киёсат ва ғарт сиёсати мусаххар гардонид [151, с. 16]. Рӯзе Ўғӯз аз шикор боз гашта, он духтарро бар канори об дид, ки тамошои канизакон мекард ки ҷома мешустанд [151, с. 31].*

-мансубият ба чизеро ифода мекунад: *Ҳар як номе ва лақабе муайян ёфтанд ва тамомат туркманоне ки дар оламанд аз насли ин қавманд [151, с. 35].*

-муносибати сабабӣ: *Ҳар як исме ва лақабе махсус ёфта ва аз он ҷо берун омадаанд [151, с. 27].*

-муносибати муқоисаи байни исмҳо: *Чингизхон ӯро аз дигар бародарон дӯсттар дошта ва бо дасти бародарони меҳин менишонда ва то ин гоят фарзандони ӯ болои фарзандони ду бародари дигар нишинанд [151, с. 208].*

Дар асар пешоянди **аз** якҷоя бо пешоянди **то** ба сурати конструкцияи **аз ... то** низ дучор омад, ки ҳар ду якҷоя аз оғоз то анҷоми амалро ифода мекунанд. Мисол: *Тулу арзи он аз ибтидои оби Ҷайхун ва Сайхун то интиҳои ҳудуди шарқ ва аз ниҳояти дашти Қибчоқ то гояти вилояти Ҷурҷа ва Хитой аст [151, с. 17].*

Хусусияти дигаре, ки пешоянди **аз** дар асар зоҳир намудааст, ин муродифшавии он бо пешоянди **дар** мебошад. *Ҳозирон аз он ҳол ба гоят мутааҷҷиб монданд ва ба мӯҷиби сухани ӯ, ки асрори шоди Ҳақтаъоло буд, ӯро Ўғӯз ном карданд [151, с. 30].*

Ҳолати мазкур танҳо хоси “Ҷомеъ-ут-таворих” набуда, ин ҳолатро Г. Камолова низ зимни таҳлили пешояндҳои “Маҷмаъ-ут-таворих” қайд намудааст [23, с. 119].

Дар забони адабӣ пешоянди **аз** дар назм мувофиқи талаби вазн садоноки аввали худро гум карда, дар ду шакл- **зи** ва **з**- ба кор меравад [9, 287]. Дар асари мавриди назар, ки насрист, шаклҳои мазкур камистеъмол буда, аз онҳо дар асар танҳо шакли **зи** истеъмол гардидааст ва ҳамон ҳам дар порчаҳои шеърӣ: *Ҳаме бигсаланд суханро зи даст [151, с. 17]. Маро ҳаме нашуд ин сухан зи кас бовар, магар ба ҷавоб дарам ва ин ба ҷавоб мебинам [151, с. 196].*

3.1.1.2. Пешоянди аслии ба дар забони адабии тоҷик вазифаи ифодаи муносибати самт ва сӯйро дорад, ки дар забони асар низ ба ҳамин вазифа истеъмол гардидааст. Доираи истеъмоли пешоянди **ба** дар асар васеъ буда, аз рӯи вазифа ва қорбурдаш барои ифодаи маъноҳои зерин омадааст:

-сабаби амалро мефаҳмонад: ... **ба** сабаби муҳолифати шаҳзодагон *ӯро гирифтанд* [151, с. 48]. ... эшонро **ба** банд оварам [151, с. 64].

-ба сӯйе ё маконе равона гардидани амалро мефаҳмонад: ... **ба ҷониби** *машириқ мақом сохтанд* [151, с. 32]. *Баъд аз ҳафтдаҳ сол Ҷӯз ... ба Иронзамин омад ва он мамоликро мусаххар карда* [151, с. 34]. *Дар ҳоле ки ӯро ба сиёсатгоҳ мебурданд ... пайғом дода, ки маро ба мардӣ ва ҳунари худ нагирифтаӣ ва дигарон маро гирифта ва пеши ту овардаанд* [151, с. 195].

-ба сабаби иҷрои амал далолат мекунад: ... **ба сабаби** муҳолифати шаҳзодагон *ӯро гирифтанд* [151, с. 48]. ... эшонро **ба** банд оварам [151, с. 64].

-ба коре ё амале машғул будани иҷрокунандаи амалро ифода мекунад: *Умум ва хешон ба қасди ӯ барнишастанд ва аз ҷонибайн сафҳо бар оростанд ва ҷанг карданд ва дар ҷанг Қарохонро шамшере расид ва бад-он захм намонд* [151, с. 32].

-муносибати воғузурӣ ба касеро ифода мекунад: *Ва Чингизхон аз қавми тотор як ҳазор ҳаволат ба Ҷуҷӣ Қосор кард, то ҳамаро бикашад* [151, с. 62]. *Ҳангоми фурсат тозиёна ва бидавон, ки эшон ба ту нарасанд* [151, с. 192].

-ҳамчун воситаи алоқа барои созмони таркибҳо: *Сол ба солу рӯз ба рӯз уруғ ва фарзандони Чингизхон ва уруғи ӯ мисар гашта ва мегардад* [151, с. 222].

Зимни баррасии мавод ба мушоҳида расид, ки пешоянди **ба** дар асар ба ҷои пешояндҳои **аз, бо, дар** омада хусусияти муродифӣ пайдо кардааст.

-бо пешоянди **аз**: *Ва ба вақте ки бо Чингизхон муҳолифат карда, мувофиқати ӯ намуда* [151, с. 143].

-дар шакли таркиб ба сурати **ба** воситаи меояд: ... *ва ба ҳар вақт ки гардани ӯ ба воситаи душоха маҷрӯҳ шудӣ қадре намад бар он ҷо ниҳодӣ ва ҳамвора шафқат намудӣ* [151, с. 133]. ... *ба воситаи бисёрии барф*

натавонанд давид ва эшонро ба банд оварам [151, с. 64]. Солҳо эшон дар он ҷо мондаанд ва ба воситаи имтизоҷ ва издивоҷ бисёр шуда [151, с. 113].

бо пешоянди **дар**: *Байни ҳамдигар будаанд ба ҳар вақт бо якдигар ба ҳам буданд [151, с. 125].*

Бо пешоянди **бо** муродифшавии пешоянди **ба** дар забони тоҷикӣ таърихи дерин дорад, ки инро Л. П. Смирнова зимни баррасии забони “Таърихи Сиистон” қайд намудааст [63].

Шакли мазкур дар осори даврони классикӣ маъмул буда, дар забони адабии муосир аз дораи истеъмол баромадааст: ... *ва ба лафзи муғулӣ Чингиз ҳамон маънӣ дорад [151, с. 127].*

Оид ба истифодаи пешоянди **ба** дар шакли **бад** муаллифони китоби “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” чунин маълумот пешниҳод намудаанд: “Дар назм пешоянди “ба” пеш аз ҷонишинҳое, ки бо садонок сар мешаванд, гоҳо дар шакли қадимаи худ (бад) кор фармуда мешавад” [9, с. 287]. Л. Р. Неменова дар бораи пешоянди **ба** сухан карда, дар мавриди истеъмоли шакли **бад** чунин ибрози андеша намудааст, ки шакли **бад** (ба || bad <pad < pati)-и пешоянди **ба** қабл аз ҷонишинҳои бо садонок оғозёбандаи “ӯ”, “ин”, “он”, “эшон” меояд, ки шакли мазкур хоси назми даврони классикӣ мебошад ва дар поварақ раванди шаклдигаркунии пешоянди мазкурро ба таври зайл нишон медиҳад: **ba || bad < pad < pati-** [34, с. 9].

Ҳангоми баррасии мавод маълум гашт, ки пешоянди **ба** дар асар ба шакли **бад** (“бад-ӯ”, “бад-ин”, “бад-он”, “бад-эшон”) пеш аз калимаҳое, ки бо овози садонок оғоз меёбанд, истеъмол гардидааст. Тафовути забони асар оид ба мавриди корбурди шакли мазкур дар он аст, ки муаллиф шакли **бад**-ро дар нутқи равон, яъне наср ба кор бурдааст, ҳол он ки муҳаққиқон шакли **бад**-и пешоянди **ба**-ро хоси назм донистаанд [7, с. 287; 34, с. 9]: *Чун бад-он кор қоим натавонист намуд, ўро маъзул карда, мулозими худ гардонид [151, с. 207]. ... шаш ҳазор мард бад-ӯ додаанд ва ҷойи падар бад-ӯ арзонӣ дошта [151, с. 225]. Ба вақти он ки ақвоми Ўғуз бад-ин мамолик омаданд, тоифае*

аз эшон, ки юрт дар ҳудуди бешаҳо дошта **бад-ин** исми “озоҷорӣ” мавсум гардониданд, яъне мардуми беша [151, с. 34]. Барои он ду кӯдак шавқат намуданд ва эшонро аз Чингизхон бихостанд ва **бад-эшон** бахшид [151, с. 65].

3.1.1.3. Пешоянди бар дар асар аз ҷиҳати вазифа ва маънояш мавридҳои зерини корбурд дорад:

-самти амал: *Овози ӯ монанди садоест, ки **бар осмон равад** ва панҷаи ӯ мисли панҷаи хирси сесола аст [151, с. 196].*

-макон: *Филҷумла он пиразан пайваста мӯйи Чингизхонро шона кардӣ ва шароити хидмат ба ҷой овардӣ ва ба ҳар вақт ки гардани ӯ ба воситаи душоха маҷрӯҳ шудӣ, қадре намад **бар он ҷо** ниҳодӣ ва ҳамвора шавқат намудӣ [151, с. 133]. Бо баъзе ақвоми муғул, ки душманони Чингизхон буданд бар мамлақати Туркистон ... муставлӣ гашта [151, с. 221].*

-сатҳ ва болои ҷизе: *Чингизхон чунон фармуда, ки аз қавми суқют яке ба чаҳорпой шавад то бегӣ пой **бар** пушти ӯ ниҳода савор гардад [151, с. 151]. Савганд хӯрд ва аз косаи зар қимиз **бар** замин рехт – чунон ки одати эшон аст [151, с. 153]. ... фармуд то ҳафтод дег бар отаи ниҳоданд ва ҷамоате душманони фатонро, ки гирифта буд, тамоматро дар он ҷо бичӯшониданд [151, с. 244].*

3.1.1.4. Пешоянди бо дар забони адабии муосир муносибати ҳамроҳӣ воситаи иҷро вобаста бо семантикаи исм ва феъл тобишҳои иловагии маъно зоҳир менамояд [16, с. 291]. Ҳангоми баррасии мавод маълум гашт, ки дар “Ҷомеъ-ут-таворих” низ пешоянди **бо** барои ифодаи вазифаи ҳамроҳӣ корбаст гардидааст.

-дар иҷрои амал ҳамроҳиро нишон медиҳад: *Эшонро дӯст намедорам ва **бо эшон** суҳбат намекунам [151, с. 31]. Ва шикоре бағоят неку карданд ва гуфтанд **бо Чингизхон** ба ҳам он ҷо бихусбем [151, с. 245]. Ва дар он ҳол Ҷғӯз **бо навқарон** ва баъзе дӯстони худ дар шикор рафта буд [151, с. 32].*

-ба воситаи иҷрои амал далолат мекунад: *Ва бо се тумон лашкари муғул ва ҳаштод тумон хитой ба ҷанг фиристод [151, с. 150].*

-восита ва тарзи амалро ифода мекунад: *Баъд аз чандон шадоид ва заъфи ҳол, Ҳақтаъоло ўро бо навои отифат ва аснофи каромат таъйид ... гардонид [151, с. 177].*

-гирифторӣ ба чизе: ... *муддати соли бо он захм мубтало буда [151, с. 193].*

-замони рӯй додани амал: *Ва аз он ақвом бо мурури айём шаъби бисёр муншаиб шуданд [151, с. 25].*

Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” пешоянди **бе** набудани касе, чизе ва ҳодисаеро нишон медиҳад, ки ин ҳолат мутобиқ ба меъёри дастурии забони адабиёт. *Ҷавоб дод, ки ман бе ту зорат кардан наметавонистам... [151, с. 68]. Чӣ гуна бошад, ки аз эшон баргардем, бе муҷибе ва пеши Чингизхон равем [151, с. 246].*

3.1.1.5. Пешоянди дар аслан дар забони тоҷикӣ ба маънои асосии масоҳагии худ корбаст мегардад [17, с. 383].

Дар забони асари таҳқиқшаванда пешоянди **дар** барои ифодаи вазифаҳои зерини грамматикӣ корбаст шудааст:

-барои нишон додани макони ашё ва ҷои баргузории амал: ... *алалхусус дар вилоёте, ки марғзор бошад [151, с. 22].*

-барои ифодаи замони воқеъгардии амал: *Лекин дар қадимулайём ҳар якро исме ва лақабе буда ва сарваре ва амире доштаанд [151, с. 14]. Дар зикри ақвومه аз атрок, ки эшонро ин замон муғул мегӯянд, лекин дар замони қадим ҳар як қавм аз эшон ... исме махсус буда ва ҳар як алоҳида сарваре ва амире дошта ва аз ҳар як шаъб ва қабоили муншаъиб гашта [151, с. 46].*

-бо амале машғул ва ё дар ягон ҳалоте будан: *Аз доноён ва ҳукамои Хитойю Ҳинд ва Ўйгуру Қибчоқ ва дигар ақвом ва аъёни чун ҷамаи аснофи тавоифи мардум дар бандагии ҳазрати олий мулозиманд [151, с. 19].*

Дар ҳолате ки пешоянди **дар** бо пешоянди **аз** муродиф шавад, далолат ба ифодаи муносибати замонӣ мекунад: *Лекин дар қадимулайём ҳар якро исме ва лақабе буда ва сарваре ва амире доштаанд [151, с. 14]. ... амире дигар дар аҳди Чингизхон буда ... [151, с. 52]. Ва лафзи туркманон дар қадим набуда ва ҳама ақвоми сахронишини туркшақро турки мутлақ меғуфтанд [151, с. 35].*

Ҳамчунин пешоянди **дар** чун воситаи грамматикӣ бо пуркунандаи бавосита омада ба чӣ нигаронида шудани амалро мефаҳмонад [7, с. 269]. *Андак тафовут дар шакл ва ҳаёт ва лаҳҷаи ҳар қавме аз ин ақвоми атрок падид омада [151, с. 24]. Ба мӯҷибе ки дар таворихи исломиён мазкур аст [151, с. 29].*

Бояд зикр намуд, ки дар осори то қарни XVI доираи истеъмоли пешоянди **дар** маҳдуд буда, он бештар ба шакли **андар** истеъмом гардидааст, инро метавон дар осоре чун “Таърихи Балъамӣ” (асри X), “Таърихи Сиистон” (асри XI), “Зайн-ул-ахбор” (асри XI) мушоҳида намуд, ки дар осори мазкур шакли **андар** фаровон ба кор рафтааст, аммо дар “Маҷмаъ-ут-таворих” шакли **андар** ба кор нарафтааст [23, с. 126]. Баъд аз мутолиаи “Қомеъ-ут-таворих” низ маълум гашт, шакли **андар** дар ин асар низ истеъмом нагардидааст.

3.1.1.6. Пешоянди **то** маънои масоҳагии аз ҷое то ҷоеро ифода мекунад. Дар “Қомеъ-ут-таворих” низ пешоянди **то** барои ифодаи маъноҳои мазкур ба кор рафтааст. *Пеш аз вуқӯи ин ҳол ду тумон лашкаро ба сарҳади Ҳиндустон фиристода буд ва фармуд, то дар Кундузбағлон ва ҳудуди Бадахшон бошад [151, с. 66]. Маҷмуи юртҳои эшон аз вилояти Уйғур аст то ҳудуди Хитой ва Чурча [151, с. 113].*

Пешоянди **то** бо шумора ва исм дар шакли таркиб омада ҳадди ниҳояти муҳлати иҷрои амалро мушаххас нишон медиҳад. *Ва чун умри ӯ то чихилу яқсолагӣ баъзе ба тифулият гузашта ва баъзе ба изтиробӣ ҳол [151, с. 232].*

Нӯҳ пайгамбар алайҳи салом заминро аз ҷануб то шимол се қисм кард [151, с. 29].

Пешоянди аслии таркибии **то ба** дар асар мафҳуми масохагии **то ҷое** ва **маконеро** ифода мекунад: *Асбро бидавонд ва бигурехт ва эшон дар вай нарасиданд то ба хона расид [151, с. 192]. Ва ӯ гурехта мерафт то ба мавзее расид, ки аҳли азим буд [151, с. 196].*

Пешоянди изофии **бахри** дар асар барои ифодаи маънои грамматикӣ мақсад хизмат мекунад. *Баҳри чанд рӯзе фармудӣ, то галаҳоро гирд кунанд ва асбу чаҳорпойро аз бисёре битавонистандӣ шумурд [151, с. 174].*

Пешояндҳои номӣ дар асл вожаҳои мустақилмаъноанд, ки ба василаи маънои луғавияшон муносибатҳои наҳвӣ байни аъзоҳои ҷумларо дақику пурра месозанд [7, с. 293].

Пешоянди номии **барои//бахри** ба шакли пешоянди таркибии **аз барои** корбаст шуда, ба таври равшантар ифоданамоии тобишҳои сабабу мақсадро мусоидат намудааст: *Ва солҳои бисёр бимонад ва аз он ҳам самаре матлуб, ки мурод ва матлуб аст, надид ояд ҳам, аз барои он абрешим, ки нафистарин малбусот аст, ҳосил шавад [151, с. 184].*

Чуноне ки ба мушоҳида расид, пешоянди **аз барои** дар матн асосан дар мавриди таъкиди равона шудани амал ба ягон мақсаде корбаст мешавад.

Доираи истеъмоли пешояндҳои истисноии **“бидуни”** ва **“ҷуз”** дар асар маҳдуд буда, аз инҳо фақат пешоянди **“ҷуз”** истеъмол гардидааст: *Ки ҷуз дар зулфи маҳруён наёбад кас парешонӣ [151, с. 6]. Таквину мавҷудоти кулӣ ва ҷуз вай бо иродати [151, с. 169].*

Дар матн пешояндҳои номие, ки аз ҳиссаҳои номии **пеш, миён, боло, назд, ҷой, ҷониб, тараф, пушт, қафо, сар, зер, ақиб, дарун, таҳт** иборатанд, ба вазифаи пешоянд истеъмол гардидаанд. Ин гурӯҳи пешояндҳо дар қиёс ба пешояндҳои аслии сермаъно мебошанд. *Лекин дар авоили давлати Чингизхон ва баъд аз он ҳар ақвоми мугул ва гайримугул аз тотор духтарон ҷиҳати худ ва ӯруги худ хоста буданд, [151, с. 62]. Рудхонае бузург аст ва як тарафи он*

ба вилояти музулистон дорад [151, с. 109]. Пайгоми мухолифати эшон **пеши** писари худ фиристода [151, с. 125]. Монанди он ки аз фарзандони Ёктойқоон гӯшпора бошад, ки агар дар **миёни** алаф бипечанд гов он алафро нахӯрад [151, с. 51]. Аз **миёни** музулон багоят дӯст буда ва ба ҳар мавзеъ, ки расида сарой ва кушк ва бог бунёд ниҳода ва Чингизхон ўро аз дигар бародарон дӯсттар дошта [151, с. 208]. Ва **пушти** ўро монанди чубе борик мешикаста [151, с. 128]. Ҳамвора **назди** вай мерафт, **назди** дигарон на [151, с. 31].

Пешоянди **чиҳати** аз чониби муҳаққикон ҳамчун муродифи пешоянди **барои** ҳисобида шудааст [30], ки ин пешоянд дар матни асар ба вазифаи иҷроӣ амал нигаронида шудааст: *Ва чиҳати ош хӯрдан бо якдигар низоъ ва дилмондагӣ накунад* [151, с. 38]. *Се навбат ўро гонат карданд, фавҷ-фавҷ лашкарро чиҳати гонат мегузоштанд ва бар ақби ӯ мерафтанд* [151, с. 68]. *Ва эътимод кард ва қадре хун чиҳати аҳд ва савганд дар шохи гов карда ба дасти элчӣ аз он худи атаркон ном бо эшон ба ҳам фиристода* [151, с. 155].

3.1.1.7. Пешоянди аз **рӯи** созгор будани амал ва ё ҳолатеро ба чизе нишон дода, ҳамчунин сабабу мақсади воқеъ шудани амал ва ҳолатро ишора мекунад: ... *ва губори фитна ва фасоди ҳар муфсад ва айёр ба захми шамшери обдор аз рӯи рӯзгор бинионад* [151, с. 213].

3.1.1.8. Пешояндҳои таркибӣ бо чузъи **сар**. Дар асар корбурди як гурӯҳ пешояндҳои номии таркибие, ки аз пешояндҳои аслиӣ ва исми сар таркиб ёфтаанд, ҷолиби диққат аст. Дар рафти таҳқиқ маълум гашт, муаллиф аз пешояндҳои номии таркибии **ба сари, бар сари, аз сари** ба кор бурдааст, ки вобаста ба мавқеи истифодашон амали дар назди исм воқеъгардандаро нишон медиҳанд.

Пешоянди **ба сари**. *Боз Чингизхон лашкар ба сари Туқтобегӣ бурд ва ў дар ҷанг кушта шуд* [151, с. 84]. *Баъд аз он рӯзе Куркуз ба сари пиле мегузашта* [151, с. 102]. *Ва эшон гурехта рӯй ба кӯҳ ниҳоданд ва чун ба сари*

аболо расида, амири эшонро асб гусаста ва бо зин пояш афтода [151, с. 269].

Пешоянди **бар сари**. *Мебояд донист, ки маҷмуи ақвоми атрок ва аснофи муғулон, ки шарҳ дода шуд, ҳаргиз подшоҳе қаҳҳор ва ҷаббор, ки бар сари умуми ақвоми ҳоким бошад, надоштаанд [151, с. 165]. Рӯдхона ях гирифта буд бар сари ях гузаит ва эшонро мутеъ ва айл гардонид ва муроҷиат намуд [151, с. 110].*

Пешоянди **аз сари**. *Онро бар зарофат ва бозӣ ҳамл кард ва хашии фрӯ хӯрд аз сари он даргузашта фармуд, то аз хазона чандон зару ҷавоҳир ва ҷома биёваранд [151, с. 192].*

Пешоянди **бо сари**. *Ҷ бо сари Қуқатӣ бегӣ гуфт: Чӣ гуна маро ба чунин касе медиҳед [151, с. 65].*

Ҳарчанд такрори пешояндҳо дар забони тоҷикӣ яке аз ҳодисаҳои махсуси ифодаи муносибатҳои вобастагии синтаксисӣ бошад ҳам, чунин ҳолат дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” ба ҷашм нарасид.

Дар забони тоҷикӣ пешояндҳо барои ифодаи муносибати грамматикӣ байни калимаҳои мустақил ба ҷои якдигар низ истеъмоли гардида, бо ҳамдигар муродиф мешаванд. Муҳаққиқон муродифи ҳамдигар будани пешоянди **ба//дар, бо//ба, ба//барои**-ро ҳодисаи таъриҳӣ шуморида онро боқимондаи раванди тӯлонии инкишофи забон меҳисобанд [9, с. 388]. Ҳамин хусусияти пешояндҳо дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” низ ба мушоҳида расид ва пешояндҳои аслии **аз, бар, дар, бо**, пешояндҳои номии изофии **чиҳати ва барои** хусусияти ба ҳамдигар муродифшавӣ дошта, пешояндҳои **бе** ва **то** бошанд, аз ин хусусият маҳруманд. *Ва чиҳати ош хӯрдан бо якдигар низоъ ва дилмондагӣ накунад [151, с. 38]. Чун надараш дид, ки ӯро дӯст намедорад, духтари бародари дигарро барои вай бистуд [151, с. 30].*

3.1.2. Пасояндҳо. Пасояндҳо ҳамчун ҳиссаи ёвар ба пешояндҳо монанд буда, танҳо аз рӯи мавқеи истифодашон дар ҷумла аз ҳам тафовутдоранд. Пасояндҳо низ мисли пешояндҳо аз лиҳози пайдоиш яксон нестанд [6, с. 90].

Дар забони порсии қадим пасоянди **radiy/radi/-барои** дар забони тоҷикӣ пасоянд дар шакли **-ро** боқӣ монда, бо калима якҷоя меояд [34, с. 41].

3.1.2.1. Пасоянди **-ро** дар системаи пасояндҳои забони тоҷикӣ маъқеи махсус дошта, ҳамчун унсури комилан грамматиконидашуда маънои мустақили луғавӣ надорад ва амалан чун формант дар ташаккул ёфтани пурқунандаи бевоситаи суратёфта нақши муҳим дорад. Агар ба таърихи баромади ин пасоянд назар афканем, ба пасоянди қадимаи **радий (radi)** алоқаманд будани он ба мушоҳида мерасад, аммо, ин на ҳамаи вазифа ва маънои пасоянди **радий (radi)-ро** дар худ нигоҳ доштааст [7, с. 307].

Ҳоло дар забони адабии тоҷикӣ пешоянду пасояндҳо, аз ҷумла пасоянди **“-ро”** барои ифодаи моҳияти грамматикӣ ва тобишҳои маъноии пурқунанда ҳамчун воситаҳои гуногун истифода мешаванд [7, с. 269]. Дар рафти таҳлили хусусиятҳои забонии рисолаи Рашидуддин Фазлуллоҳ низ аён гашт, ки ин гурӯҳи ҳиссаҳои ёвар, маҳз вазифаҳои имрӯзаашонро дар садаҳои XIII-XIV ҳам соҳиб будаанд.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ бо ёрии пасоянди **-ро** пурқунандаи бавосита ифода гардида, метавонад бо пешояндҳои **ба** ва **барои** ҳамвазифа бошад.

Муродифшавии пасоянди **“-ро”** бо пешояндҳо дар матни рисолаи “Қомеъ-ут-таворих” низ ба мушоҳида расид: *Он ҷамъиятро гуфт, Шумо дар дигар ҳаволӣ талаб кунед, то ман ин ҷо эҳтиёт мекунам ва эшонро мутаффақ гардонид [151, с. 133]. Ўро навохт фармуд ва иморати лашкар дод [151, с. 150].*

Дар матни забони “Қомеъ-ут-таворих” пасоянди **“-ро”** аз рӯи вазифа ва маънои грамматикӣ ҳолатҳои зерини қорбурд дорад:

-бо исмҳои хосу ҷинс меояд: *Рӯзе Ўғӯз аз шикор боз гашта, он духтарро бар канори об дид, ки тамошои канизакон мекард [151, с. 31]. Ҳама лашкариёро бинвохт [151, с. 33]. Ба воситаи он ки элчиён ва*

навкарони Олтонхонро кушта буд [151, с. 59]. Ва бародараш **Солорбекро** ба ҷои *ӯ* мансуб гардониданд [151, с. 55].

-бо шумораҳо: *Асомӣ* ва лақаби фарзандони шаш писари *Ҷӯз* ки номи **серо** бузук хонанд ва **серо** *ӯҷӯқ* [151, с. 38]. Аз он ҷумла **понсадро** кушта ва **понсадро** пинҳон дошта [151, с. 62].

-бо ҷонишинҳо: *Ҷамъе* бузургон, ки **онро** мушоҳида карда бошанд [151, с. 8]. Ақвоме, ки ин замон **эшонро** муғул мехонанд, лекин дар асл номи эшон муғул набуда... [151, с. 26]. ... шаъбае аз лашқари *ӯ*-яъне кори ту ва лашқари ту ҳаволат бад-ӯст ва **туро** ба фармони вай мебояд буд [151, с. 66]. *Чунонки* зикри он хоҳад омад ... ҳамоно **ӯро** тақдим ва пешвое дода бошанд [151, с. 198]. Ва пустини **худро** шинохта ва муҳаққақ доништа, ки чун канизакро вақти ҳамл буда, аз они *ӯ* бошад [151, с. 151].

-бо ибораҳои қолиби исму шумора: *Ҷ* камонро ба се писари бузургтарин дод ва **тирҳои сегонаро** ба писари кӯчактарин... [151, с. 36]. Баъд аз он **писарони шашгонро** лақаби бузук ва *ӯҷӯқ* муайян шуда буд [151, с. 37].

-бо исмҳои ғайришаҳс меояд: Ба яке *Буроқ*, ки **гӯсфандонро** нигоҳ медорад, барҷаста ва бар дузд ҳамла карда, шоҳзодаро аз дасти дузд берун овардаанд [151, с. 64].

-пас аз артикли номуайяни омада, ягонагии исмро таъкид намудааст: Ва дар ин диёр подшоҳон ва умарои бузурги бисёр маъруфу машҳур ва муътабар ҳастанд, лекин ҳар **касоро** маълум на ки аз фарзандон – *Ҷӯз*анд [151, с. 44]. Ҳар шаъбае аз ин шаъб бисту **чаҳоргона ҷонвареро** махсус карданд [151, с. 37]. Аз миёни худ подшоҳе ва **хонеро** насаб мекардаанд [151, с. 178].

Баъд аз баррасии мавод маълум гашт, ки дар асар пасоянди **-ро** аз *рӯи* вазифа ва маъно ба забони адабии муосири тоҷикӣ монанд аст.

3.2. Хусусиятҳои морфологии пайвандак. Пайвандакҳо ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ буда, барои алоқамандии аъзоҳои ҷумла, ҷумлаҳои содаи

таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва муносибати маъноии онҳо чун воситаи грамматикӣ хизмат мекунад [7, с. 313; 17, с. 410; 4, с. 10]. Оид ба сохти морфологӣ, вазифаҳои синтаксисӣ, дараҷаи инкишофу истеъмол ва таснифоти маъноии пайвандакҳои забони адабии муосири тоҷикӣ пажӯҳишҳои гуногунҷанба анҷом дода шудаанд, ки аз байни онҳо таҳқиқоти Н. Бозидов густурда буда, натиҷаи таҳқиқоташро дар шакли рисола анҷом додааст.

Маводи мавҷудаи таърихи забон шаҳодат аз он медиҳад, ки ин гурӯҳи калимаҳо ҳанӯз аз даврони қадим ба ҷашм мерасанд. Пайвандакҳои забони адабии тоҷик аз рӯи пайдоиш яксон набуда, гурӯҳи хурди онҳоро калимаҳои қадимӣ ташкил кунанд, аксарият калимаҳои мебошанд, ки маҳсули давраҳои минбаъдаи инкишофи забон маҳсуб меёбанд. Профессор З. Мухторов низ дар таърихи маводи таърихи забон аз мавҷудияти пайвандакҳои пайваस्तкунандаи **ҷа, uta** ва пайвандакҳои тобеъкунандаи **yāvā** (то, ҳанӯз ки, ҳоло ки), **yasā** (чун, вақте, чунин), **pasava** (баъд аз он ки) иттилоъ медиҳад [34, с. 48-49], “миқдори пайвандакҳо мувофиқи чараёни инкишоф ва қонунҳои дохилии тараққиёти забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҳисоби калимаҳои мустақилмаъно афзуда истодааст” [4, с. 3]. Воқеан имрӯз як қатор пайвандакҳои рӯи қор омадаанд, ки дар марҳилаҳои аввали давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ ба ҷашм намерасанд.

Мо дар ин бахши қор танҳо баъзе ҷиҳатҳои морфологии пайвандакҳоро мавриди баррасӣ қарор медиҳем, зеро омӯзиши пайвандакҳо аз рӯи вазифаву маъно асосан мавзӯи баҳси синтаксис ба ҳисоб меравад.

Зимни баррасӣ хусусиятҳои сарфӣ ҳиссаҳои ёвар маълум гашт, ки дар матни асар пайвандакҳои (пайваस्तкунандаву тобеъкунанда) мавриди истифода қарор гирифта, аз рӯи доираи истеъмол ва мавқеи қорбурдашон аз забони адабии имрӯз баъзе тафовутҳо мушоҳида мешавад.

3.2.1. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда. Чуноне ки маълум гашт, пайвандакҳои пайваस्तкунандаи *паиҳам* /ва, -у, -ю/, *ҷудой* /ё, ё ки, ё ин ки/ ва

хилофӣ /аммо, вале, лекин/ аз рӯи доираи истеъмолашон нисбат ба забони адабии муосири тоҷикӣ тафовутҳо вучуд дорад.

3.2.1.1. Пайвандаки пайваस्तкунандаи ва. Таҳлилҳо нишон дод, ки пайвандаки пайваस्तкунандаи пайҳами **ва** дар “Ҷомеъ-ут-таворих” мисли дигар осори насрии даврони классикӣ серистеъмол ва сервазифа маҳсуб ёфта, ҳамин хусусияташро дар забони адабии муосири тоҷикӣ низ нигоҳ доштааст.

Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” пайвандаки **ва** аз рӯи вазифа ва маъно барои ифодаи маъноҳои зерини грамматикӣ истифода шудааст:

-барои таъмини алоқаи байни калимаҳои ҷида: *Ин қавм бештар дар шаҳр ва деҳа менишастанд, лекин лашкаре азим ва бағоят ҷангӣ буданд, бо Чингиз ва ӯрӯзи ӯ ҷангҳои бисёр карданд [151, с. 102]. Мулке бисёрест, аз шаҳрҳо ва қасабаҳо ва қалъаҳо ва кӯҳҳои бисёр аз ҷавониб дорад ва ҷумлаи он вилоят ба кӯҳе бузург қоим аст, ки дар пеши он афтода ва дар он афтода ва онро Анқшон хонанд [151, с. 102].*

-барои алоқамандии ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаб: *Ҷунон буда, ки ҳазора ҳарчанд бузург бошад, зиёдат аз ҳазор набуд ва он ҳазора тамомат касоне буданд, ки ба урдуи Чингизхон тааллуқ доштанд [151, с. 104].*

-дар оғози ҷумла меояд, ки қолиби мазкур чун анъана аз осори даврони классикӣ боқӣ мондааст: *Ва ҷамоати туркманон муайян донанд, ки ҳар подшоҳе ва ҳар амире аз кадом шаъби ин ақвоманд [151, с. 44]. Ва ҳар шаъбае аз эшон амире ва пешвое дошта ва дар аҳди Чингизхон ва ин замон низ амире бисёр аз эшон дар Турону Эрон буданд ва ҳастанд [151, с. 47]. Ва он мамлакатро аз дасти қарохитоиён берун оварда ва эшонро барандохта [151, с. 234]. Ва дар он солҳо аз атроф лашкар гирд кард ва Бағдодро ҳисор дод ва аз ҷонибайн масофҳо карданд [151, с. 237].*

Ин ҳолат дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба мушоҳида намерасад.

Дар баъзе маврид ҷумлае, ки бо пайвандаки **ва** оғоз меёбад, ҳамчунин пайвандаки тобеъкунандаи **чун** низ омадааст, дар ҳолати мазкур пайвандаки

ва чумлаи баъди ро ба фикри қаблӣ пайваст кунад, пайвандаки **чун** чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ мекунад. *Ва чун чунин аст, агар муаррих андеша кунад, ки чизе нависад, ки муҳаққиқ ва моли калом бошад, қотеан ҳеч ҳикоятӣ эрод нагӯнад кард [151, с. 8]. Ва чун Чингизхон аз падар кӯчак бозмонда буд ва ду шахс аз хешони ӯ ки мулозими падараш Ясукой баҳодур буданд, аз ӯ баргаишанд [151, с. 141].*

Чунин тарзи баён танҳо хоси “Ҷомеъ-ут-таворих” набуда, қолиби мазкурро муҳаққиқони дигар низ зимни пажӯҳиши забони осори мансури классикӣ қайд намудаанд [23; 30; 85].

3.2.1.2. Пайвандаки пайвасткунандаи пайихами у, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ “дар аксарияти мавридҳо бо пайвандаки **ва** синоним буда, серистеъмолу сервазифа аст” [4, с. 14] дар забони асар аз баъзе маврид тафовут дорад.

Хусусияти муҳими пайвандаки **у** дар он аст, ки пайвандаки мазкур калимаҳои якҷинса ва ҳамҷинсро алоқаманд карда муносибати синтаксисии байни онҳоро таъмин намудааст. *Дар он мавозеъ дар кӯҳу дара ва сахро менишинанд [151, с. 17]. Ва ҳамвора хитоиёнро бо эшон ва дигар ақвоми муғул ҷангу муҳориба буда [151, с. 175]. Баъзе бо муҳолифону душманон яке гаишта ва оқибатуламу сазои худ ёфта [151, с. 188].*

3.2.2. Пайвандакҳои тобеъкунанда. Агар ба таърихи пайвандакҳои тобеъкунанда назар андозем, маълум мегардад, ки ин навъ пайвандакҳо ҳанӯз “дар форсии бостон мисли забони Авестой аз ҷонишинҳои нисбӣ бо анҷомаҳои ҳолатҳо аз ин ҷонишинҳо шакл гирифтаанд” [62, с. 73].

Муҳаққиқон дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” пайвандакҳои тобеъкунандаро аз рӯи маъно ва вазифаи нахвияшон ба пайвандакҳои замон, макон, тарз, миқдору дараҷа, монандӣ, сабаб, мақсад, шарт, хилоф ва объектӣ [7, с. 318] ҷудо намудаанд.

Дар забони “Ҷомеъ-ут-таворих” пайвандакҳои тобеъкунанда дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ чумлаҳои пайравро ба сарчумла алоқаманд

намуда, муносибатҳои тобей ва тобиши маъноии онҳоро ифода намудаанд. Тафовути ин гурӯҳи пайвандакҳо аз пайвандакҳои пайваस्तкунанда дар он аст, ки пайвандакҳои тобеъкунанда танҳо хусусияти тобеъкуниро адо менамоянд [4, с. 43].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайвандакҳои тобеъкунанда ниҳоят зиёданд ва онҳо навъҳои сершумори ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба ҷумла вобаста мекунанд [70, с. 35].

3.2.2.1. Пайвандаки тобеъкунандаи ки дар алоқамандии бештари ҷумлаҳои пайрав хусусияти сермаъноӣ касб намуда, ҳамчун муродифи пайвандакҳои дигар низ ба қор рафтааст. *Он шаб, ки сари соли нав бошад, расму одати ӯрузи Чингизхон он аст, ки қавми оҳангарон ва кура ва фаҳм тартиб кунанд ва қадре оҳанро битобанд ва бар сандон ниҳода ба тариқа бизананд ва дароз кунанд ва шукрона гузоранд* [151, с. 115].

Пайвандаки тобеъкунандаи **ки** дар забони тоҷикӣ сермаънову сервазифа буда, он ҳамчун воситаи асосии алоқаи байни ҳамаи навъҳои ҷумлаи пайрав бо сарҷумла хизмат мекунад [7, с. 318]. Аз маводи асар ба мушоҳида расид, ки пайвандаки тобеъкунандаи **ки** мисли забони адабии муносири тоҷикӣ дар таркиби ҷумлаи пайрав омадааст.

3.2.2.2. Пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибӣ. Дар асар шакли таркибии пайвандаки **ки** низ мавриди истифодаи махсус қарор гирифтааст, ки аз шаклҳои таркибии он бештар таркибҳои **вақте ки, ба мӯҷибе ки, ба ғояте ки, то вақте ки, ба вачҳе ки, дар ҳоле ки** истеъмом гардидаанд:

Пайвандаки **ба мӯҷибе ки.** *Ба мӯҷибе ки дар муқаддимаи ин китоби муборак шарҳ дода шуд, ақвоми муғул синфе аз ақвоми атрок буданд ва шаклу лугати эшон ба якдигар монанду наздик... [151, с. 112]. Ба мӯҷибе ки дар таврихи исломиён мазкур аст... [151, с. 29].*

Пайвандаки **вақте ки.** *Вақте ки азми гирифтани дигар мамолик қард, эшонро аз ҳудуди Дарбанд гардонид, то дар он ҳудуд нишаста ва муҳофизати он мулк мекунанд, то замоне ки ӯ муроҷиат намояд [151, с. 33].*

Пайвандаки **то вақте ки**. *То вақте ки фарзандони ӯ зоҳир шуданд ва эшонро музул гӯянд [151, с. 116]. Ва муқовимат мекарданд, то вақте ки беҳи дарахти давлати Чингизхон ба оби камол расида [151, с. 179].*

Пайвандаки **ба вақте ки**. *Ва ба вақте ки бо Чингизхон муҳолифат карда, мувофиқати ӯ намуда [151, с. 143]. Ба вақте ки Қойюбой Санқурт вафот карда, зани ӯро ба роҳи некӣ сутуда [151, с. 180].*

Пайвандаки **дар вақте ки**. *Ин қавм дар вақте ки дигарон зорат ва занимат карданд ва бар чаҳорпоён бор мекарданд, аз истинботи хотири худ гардунро бисохтанд [151, с. 33].*

Пайвандаки **то ҳадде ки**. ... *то ҳадде ки Ёсоқ фармуд, ки занону кӯдаконро низ бидустанд [151, с. 62].*

Пайвандаки **то ғояте ки**. *Ва касрати эшон то ғояте ки, агар афрод эшонро таъдод кунанд, аз сад тумон зиёдат бошад [151, с. 170]. То ғояте ки шири эшон медушида ва қимиз мекарда ва бар дигар ҳайвонот ва ваҳи ҳамчунин баъд аз он умарои наймон гуфтаанд, ки ин маънӣ буза бошад ва монё шудаанд [151, с. 268]. то ғояте ки паширо ба сих мезаданд [151, с. 146]. Дар тақрири насаби ӯ ва шарҳу тафсили писарон ва духтарон ва навагонии ӯ, ки то ғояте вақт мушайиб гаштанд [151, с. 215].*

Пайвандаки **бар тартибе ки**. *Бар тартибе ки дар феҳрист исбот афтод, муфрад дар қалам меояд дар зимни чаҳор фасл бар ин тартиб [151, с. 28].*

Пайвандаки **то замоне ки**. *Вақте ки азми гирифтани дигар мамолик кард, эшонро аз ҳудуди дарбанд бигардонид, то дар он ҳудуд нишаста ва муҳофизати он мулк мекунанд, то замоне ки ӯ муроҷиат намояд [151, с. 33].*

Пайвандаки **дар ҳоле ки**. *Дар ҳоле ки ӯро ба сиёсатгоҳ мебурданд, ... аз навкарони худ пеши Алтонхон фиристода ва пайғом дода, ки маро ба мардӣ ва ҳунари худ нагирифтаӣ ва дигарон маро гирифта ва пеши ту овардаанд [151, с. 195].*

Пайвандаки **бар вачхе ки**. *Маълум шуда, бар вачхе ки ҳеч тараддуд дар он намонда [151, с. 18].*

Ҳамаи пайвандакҳои таркибии дар “Ҷомеъ-ут-таворих” қорбастишуда ҳоло дар забони адабии муосири тоҷикӣ низ истифода мешаванд.

Пайвандаки **то** дар асар мисли забони адабии имрӯз барои тобеъ намудани ҷумлаи пайрави замон ба қор рафтааст. *Он чи дар замони Чингизхон то кунун аз куллиёти умур шарҳи шаъб тақрир рафта ва матлуби кулӣ он аст ва моро беиштар ба қор меояд [151, с. 10].*

Ҷуноне ба мушоҳида расид, дар дарозии таърих низоми пайвандакҳои тобеъкунандаи забони адабии тоҷикӣ тақмил ёфта миқдори онҳо аз ҳисоби ҳиссаҳои мустақили нутқ афзудааст. Аз замони таълифи асар то имрӯз пайвандакҳои тобеъкунанда ба як қатор тағйиротҳо дучор омадаанд. Пайвандакҳои тобеъкунанда дар забони асар асосан барои ифодаи маъно, вазифа ва тобишҳои алоҳидаи ҷумлаи пайрав хизмат намудаанд.

Баъд аз баррасии хусусиятҳои сарфӣ павандакҳои “Ҷомеъ-ут-таворих” мушаххас гардид, ки доираи истеъмоли вазифаи пайвандакҳо дар забони рисола аз забони адабии муосири тоҷикӣ тафовути ҷиддӣ надошта, танҳо баъзе пайвандакҳо аз ҷиҳати доираи қорбурд аз забони адабии имрӯз фарқдоранд. Масалан пайвандаки пайвастикунандаи ҳилофии **вале** камистеъмоли буда, вазифаи онро пайвандакҳои дигари ҳилофӣ иҷро намудаанд.

3.3. Хусусиятҳои морфологии ҳиссаҷа. Ҳиссаҷаҳо он гурӯҳи калимаҳои ёридиҳандае мебошанд, ки дар нутқ барои ба ҷумла ё аъзоҳои ҷудоғонаи он дохил намудани тобишҳои гуногуни маъноӣ хизмат мекунанд [30, с. 274].

Ҳиссаҷаҳо бо калимаҳои мустақилмаъноӣ ҷудоғона омада, тобишҳои маъноӣ инқор, тасдиқ, таъкид, пурсиш, маҳдудият ва дигар тобишҳои маъноӣ модалиро ифода мекунанд ва ё бо калимаҳои мустақилмаъноӣ тобишу маъноӣ номуайяни ва умуман ягон навъ тобиши маъноӣ мебахшанд [4, с. 11].

Забоншинос А. Халилов оид ба омилҳои афзудани ҳиссаҷаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик сухан намуда, иброз медорад, ки теъдоди онҳо аз ҳисоби ҳиссаҳои мустақил ва калимаҳои **бале, охир, лаббай, маҳз, аҷаб, фақат, ниҳоят, боракалло, эҳтимол, ҳақ, хайр, ҳатман, ҳатто, хайрият, фарзан, маъқулро мисол оварда** зиёд мегардад [4, с. 26]. Ҷ калимаҳои мазкурро дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳамчун ёридихандаи услубие, ки хеле суфта оммафаҳму умумиистеъмол ва ҳамчун ҳиссаҷа ба кор мераванд, доништааст.

Роҳи дигари афзоиши ҳиссаҷаҳо аз забони гуфтугӯӣ ва шеваву лаҳҷаҳо ба забони адабӣ гузаштани калимаҳо мебошад, зеро “Устод Айнӣ омӯзиш ва санҷиши таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ шеваҳои забони тоҷикӣ бо далелҳои муътамад ҷонибдори он аст, ки яке аз манбаи ғанигардии забони адабии ҳозираи тоҷикро, чи аз лиҳози таркиби луғавӣ ва чи аз лиҳози сохти грамматикӣ, забони зинда-ҳамаи шева ва лаҳҷаҳои он ташкил мекунанд [75, с. 26].

Ҳиссаҷаи **мабодо** дар асар ба иҷрои амал тобиши тахминӣ бахшида дар ду ҳолат истифода гардидааст:

-ба шакли сифаи хабарӣ барои ифодаи маънои шарт: ... **мабодо аз нас пушт дар оянд ва дил дигаргун кунанд** [151, с. 123].

-бо шакли аорист барои ифодаи эҳтиёт, шубҳа, таклиф ва муносибати ҳалимона: **Мабодо пушаймон гардед ва гӯед, чаро сухани Булғоҷӣ қабул накардем** [151, с. 195].

Чунончи аз муқоисаи корбурди ҳиссаҷаи **магар** дар забони асар бо истеъмоли он дар забони адабии тоҷик бармеояд, дар мавриди истифодаи ин ҳиссаҷа дар ду давраи инкишофи забони тоҷикӣ баъзе тафовутҳо ба назар мерасад.

Ҳиссаҷаи **бале**, ки ба гурӯҳи ҳиссаҷаҳои тасдиқии аслий шомил аст, дар асар ҳамчун воситаи ифодаи тасдиқи фикр хизмат намудааст: **Бале дар баъзе**

кутуб шаммае аз он овардаанд [151, с. 17]. **Бале** ҳар шаб дар хоб чунон мебинам, ки шахсе ... нарм, нарм наздики ман меояд [151, с. 171].

Ҳиссаҷаи маҳдудии **махз**, ки хоси нутқи китобист барои ҷудо ва маҳдуд кардани аъзоҳои ҷумла истифода шудааст: *Ва ба ҷиҳати он ки дар он вақт ҳоли Чингизхон музтариб шуда буд ва Ҷуҷӣ қосор саргашта мегашта қотеган тасвир кард, ки он сухан маҳз сидқу ихлос аст ва он маъниро писандида дошт ва элчиёнро озор карда бо гардонид ва Атрукон номро аз навкарони худ бо эшон ҳамроҳ кард* [151, с. 290].

Калимаи **магар** ҳамчун ҳиссаҷаи саволӣ дар таркиби ҷумла омада маънои саволӣ доштани фикрро равшантар менамояд: *Дар дини он кас инкор кунад, магар халал ояд* [151, с. 8]. *Ҷ гуфт, шамшери ту бар ман кор накунад, магар аз он ман дар ту кор кунад* [151, с. 69]. *Тавориҳи чаҳор панҷ ҳазор солро сабт натавонистандӣ кард ва ва ториҳи мусаҳҳеҳи қадим надоранд, магар баъзе ҳаводис, ки ба замони ҳол наздиктар аст* [151, с. 113]. *Маро ҳаме нашуд ин сухан зи кас бовар, магар ба ҷавоб дарам ва ин ба ҷавоб мебинам* [151, с. 196].

Ҳиссаҷаи **магар** дар забони адабии муосир бештар бо ҳиссаҷаи саволии **чӣ** ҳамроҳ меояд, ки чунин ҳолат дар асари мавриди назар ба чашм нарасид.

Аз миёни феълҳои модалии **боистан**, **шоистан**, **хостан** ва **тавонистоан** бошанд, дар асар шакли **боистӣ** истеъмол нагардидааст. Дар асар шакли аористии феъли **шоистан** ба сурати **шоистӣ** ва **шояд** ба кор рафтааст, ки ба нутқи гӯянда маънои тахминӣ мебахшад: *Чингизхон пайғом дода, ки ақвоми муғул, ки аз мо бегонаанд, ҷумла бо мо дӯст ва мутаффақ гаштаанд, пас шояд, ки мо низ хешонем дӯст ва мутаффақ бошем* [151, с. 272]. *Бойсанқур арус будӣ ва дар русуми муғулӣ нашойистӣ хост* [151, с. 181].

Ҳиссаҷаи **низ** ҳамчун ҳиссаҷаи дорои хусусияти китобӣ [7, с. 227] дар рисолаи Рашидуддин Фазлуллоҳ нисбат ба ҳиссаҷаҳои дигар фаровон ба кор рафтааст: *Ва эшон низ ҳамвора аз ҷумлаи бандагон ва лашқариёни подшоҳи кироят буданд* [151, с. 250]. *Чингизхон таачҷубӯҳо намуда ва гуфта, яке ки аз*

асб бияфтад, чӣ гуна тоқати бархостан ва ҷанг кардан дошта бошад ва агар низ бархезад, чӣ гуна бар савор равад ва музаффар боз гардад [151, с. 135]. Хост то мо низ бо ӯ мувофиқат кунем, мо инкор кардем ва ба сухани ӯ илтифот нанмудем [151, с. 32].

Зимни таҳлилу баррасии мавод маълум гашт, ки дар забони “Ҷомеъ-уттавориҳ” байни ҳиссаҳои ёвари нутқ ҳиссаҷаҳо аз лиҳози доираи истеъмол ва мавқеи корбурдашон мақоми чашмрасро соҳибанд.

Мушоҳидаҳо нишон дод, ки дар асар ҳиссаҷаҳои **мабодо, бале, маҳз, магар** ба кор рафтаанд. Ҳиссаҷаҳои **мабодо, бале, маҳз, магар** имрӯз асосан ба забони адабӣ хос мебошанд

4.4. Хусусиятҳои морфологии нидо. Нидо гурӯҳи калимаҳоеанд, ки аз маънои луғавӣ маҳрум буда, эҳсоси ботиниву зоҳирии гӯяндаро нисбат ба нутқи ҳамсухбат ва ашёю ҳодисаи ҳаёти воқеӣ ифода намуда, ҳаяҷону ҳиссиёти гуногун ва изҳори иродаро мефаҳмонад. Нидо ба имою ишора ва талаффуз алоқаманд аст. Дар забоншиносии тоҷик нидоҳоро аз рӯи маъно ба ду гурӯҳи калон чудо намудаанд: нидоҳои ифодакунандаи ҳиссиёту ҳаяҷон (эмотсионалӣ) ва нидоҳои ифодакунандаи ирода (амрӣ ё ин ки императивӣ) [7, с. 336].

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ нидо ҳамчун ҳиссаи муҳим нутқи соф фардиро ташкил карда, таассуроту ҳиссиёт, хашму ғазаб ва ҳаяҷони бевоситаро ифода менамояд ва таъсири забони интеллектуалиро равшан акс менамояд ва аз ин вачҳ ба ҳиссаи нутқ наздик аст. Муҳаққиқон бар он андешаанд, ки “нидо бо хусусиятҳои хоси худ ва бо калимаҳои дигар надоштани алоқаи синтаксисӣ гурӯҳи алоҳидаро ташкил медиҳад” [17, с. 7].

Баъд аз баррасии мавод маълум гашт, ки дар забони “Ҷомеъ-уттавориҳ” нидоҳо дар қиёс ба дигар ҳиссаҳои нутқ доираи истеъмолашон маҳдуд аст.

Дар забоншиносӣ назарияҳои низ ҷой доранд, ки гӯё ибтидои пайдоиши ҳамагуна калимаҳо аз нидои инсонӣ ва калимоти тақлидӣ овозӣ

сарчашма гирифта бошанд [7], аммо минбаъд дар марҳилаҳои инкишофи забони аксар калимаҳо маъноӣ мушаххас пайдо намудаву аз шакли аввали пайдоишиашон тамоман дур рафтаанд, ки дар баъзе маврид зимни барқароркунии шакли аввалияи он ҳам наметавон шакли аввалии онҳоро муайян намуд.

Нидои *эй* мувофиқи гурӯҳбандие, ки дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” сурат гирифтааст, ба гурӯҳи нидоҳои амрӣ мансуб доништа шудааст [17, с. 343]. Дар забони “Ҷомеъ-ут-таворих” нидои “эй” вазифаи даъватро ифода намудааст. *Эй, додгустаре, ки дар айёми адли ту [151, с. 3]. Чунон дидӣ, ки он бача бо вай гуфтӣ, ки: -Эй, модар, агар худонараст шавӣ ва муҳибби Худо гардӣ, шири ту бихӯрам [151, с. 30].*

Нидои мазкур дар забони адабии имрӯз низ мустаъмал аст.

Нидо дар забони адабии муосири тоҷикӣ мавриди пажӯҳиши ҷурра қарор нагирифтааст, аз ин рӯ, оид ба таърихи пайдоиш ва ташаккули он маълумоти кофӣ нест.

Пас аз таҳлили хусусиятҳои сарфӣ ва доираи қорбурди нидо дар “Ҷомеъ-ут-таворих” маълум гашт, ки доираи истифодаи он нисбат ба ҳиссаҳои дигари ёридиҳанда маҳдуд мебошад.

ХУЛОСАИ БОБИ Ш

Пас аз таҳлил ва муқоисаи хусусиятҳои сарфӣ ҳиссаҳои ёвар дар “Ҷомеъ-ут-таворих” муайн шуд, ки ин гурӯҳи ҳиссаҳои нутқ бо хусусиятҳои хоси худ аз осори хаттии дигар ва забони адабии муосир фарқ мекунанд.

1. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” истеъмоли пешояндҳо аслан барои ифодаи муносибати наҳвии байни калимаҳо хизмат намудаанд. Муаллиф дар мавриди қорбурди пешояндҳо ба меъёри забони адабӣ риоя намудааст.

2. Тафовути “Ҷомеъ-ут-таворих” аз осори дигар асосан дар истифодаи нагардидани пешояндҳои арабии “мин”, “фи”, “ба”, “маа”, “ми” ва пешояндҳои нисбатан қадимаи “фаро” ва “андар” зоҳир мешавад.

3. Аз таҳлили хусусиятҳои морфологии пасояндҳо маълум гашт, ки дар матни “Чомеъ-ут-таворих” пасоянди –ро серистеъмол буда, пасояндҳои қатӣ, **барин** корбаст нашудаанд. Чунонки ба мушоҳида расид, пасоянди –ро дар матни асар асосан баъд аз исм, шумора ва ҷонишин омадааст.

4. Дар матни рисола пайвандаки пайваस्तкунандаи паиҳами **ва** аз рӯи вазифа ва маъно бештар барои таъмини алоқаи байни калимаҳои ҷида, алоқамандии ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаб омадааст. Пайвандаки **ва** ҳамчунин дар оғози ҷумла меояд, ки қолиби мазкур бозмонда аз осори классикии даврони пешин аст.

5. Пайвандаки тобеъкунандаи **ки** чун воситаи алоқаи тобеъ байни сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав бештар ба шакли пайвандакҳои таркибӣ омадааст. Пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибии **вақте ки, ба мӯчибе ки, ба ғояте ки, то вақте ки, ба вачҳе ки, дар ҳоле ки** нисбат ба дигар пайвандакҳои ин гурӯҳ серистеъмоланд.

6. Ҳиссаҳои дар матни “Чомеъ-ут-таворих” истифодашуда аз рӯи вазифаву маъно ба забони адабии муосири тоҷикӣ мувофиқат доранд.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия:

Пас аз таҳлилу баррасии хусусиятҳои сарфии “Ҷомеъ-ут-таворих”-и Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ маълум гардид, ки асари мазкур барои шинохти вазъи амалкарди забони тоҷикӣ-форсӣ дар садаҳои миёна сарчашмаи муътамаде ба ҳисоб меравад.

Баъд аз баррасии хусусиятҳои сарфии асар ба чунин хулоса омадем:

1. Маводи диссертатсия маҳсули асрҳои XIII-XIV буда, баёнгари тамоми таҳаввулотҳои забони адабии форсӣ-дарӣ дар муҳити даврони худ мебошанд. Яке аз барҷастатарин вижагиҳои забони тоҷикӣ-форсии асрҳои мазкур дар он аст, ки шумораи зиёди луғоти туркӣ-муғулӣ ба таркиби луғавии он роҳ ёфтааст.

2. Маҳдудияти баъзе аз воситаҳои грамматикии ифодагари шакли ҷамъи исмҳо. Қорбасти шакли ҷамъи ифодаи як исм бо ду роҳ ва ё исмҳои ҷомеъро дубора ҷамъ бастанд, ки ба ин метавон шакли ҷамъи калимаҳои турк, **гала** ва **мардум**-ро мисол овард: **туркон– атрок; мардум+он ва гала+ҳо.**

3. Рисола дар мавриди қорбурди калимаҳои сифатӣ ва хусусиятҳои сарфии онҳо, аз осори намояндагони дигари ин марҳила тафовут дошта, сабки ниғоришаш ба забони адабӣ наздик аст. Роҳи морфологии ифодаи дараҷаи сифат василаи асосии инъикоси муқоисаи аломати байни ашёи олами ҳастӣ дар асар маҳсуб меёбад.

4. Оид ба қорбурди шумора дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ҳаминро метавон зикр намуд, ки ду навъи ифодаи шумора ба назар мерасад, яке ба воситаи калимаҳои ифодакунандаи шумора, дигаре бо ададҳо ва маҳз ҳамин роҳҳои ифодаи шумора дар осори хаттии даврони пасин то ба имрӯз идома ёфтааст. Ҳамчунин хусусияти дигари забони асар дар мавриди қорбурди шумораҳои арабист.

5. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” аз байни ҳиссаҳои дигари номии нутқ ҷонишинҳо ҷойгоҳи махсусро ишғол менамоянд, хусусияти барҷастаи онҳо дар он аст, ки дар аксар маврид ё ба ҷойи ашъе истифода мегарданд ё ба ашъву ҳодисаҳои ҷаҳони моддӣ ишорат мекунанд .

6. Хусусияти муҳимми феъл дар забони асар он аст, ки шаклҳои классикии феълҳои забони адабиро дар худ нигоҳ доштааст. *Наҳангеро ҳамемонад, ки гардунро биёварад. ... чунин подшоҳи пири зиракро чаро куштед, зинда мебоист овардан [151,291].*

7. Баъд аз таҳлилу баррасии хусусиятҳои морфологӣ зарф дар “Ҷомеъ-ут-таворих” маълум гашт, ки доираи истеъмоли зарф нисбат ба дигар ҳиссаҳои мустақили нутқ дар қиёс бо забони адабии муосири тоҷикӣ маҳдуд аст. Чунки зарф дар забони тоҷикӣ нисбат ба дигар ҳиссаҳои мустақили нутқ дертар ва асосан дар заминаи онҳо ба вучуд омадааст.

8. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” истеъмоли пешояндҳо аслан барои ифодаи муносибати наҳвии байни калимаҳо хизмат намудаанд. Муаллиф дар мавриди корбурди пешояндҳо ба меъёри забони адабӣ риоя намудааст. Бо баробари ин, аз лиҳози доираи корбурд ва дараҷаи истеъмоли пешояндҳо дар асар баъзе тафовутҳо ба назар мерасад.

9. Оид ба ҳиссаҳои ёвар ҳаминро метавон қайд кард, ки дар асар баъзе аз онҳо (ҳиссача, нидо) камистеъмол буда, асосан ба меъёрҳои дастурии забони адабӣ мувофиқанд.

Баъд аз баррасии мавзӯи мазкур, хулоса карда гуфтани ҳастем, ки “Ҷомеъ-ут-таворих” бо сабки махсусаш аз осори дигари ҳамзамону ҳамзабонаш фарқи кулӣ дошта, намунаи беҳтарини насри асрҳои миёна маҳсуб меёбад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо;

Ҳамин тариқ, пас аз баррасии хусусиятҳои сарфӣ “Ҷомеъ-ут-таворих” метавон ба натиҷа расид, ки омӯзиши масъалаи мазкур барои муайян

намудани хусусиёти сарфии забони тоҷикӣ-форсӣ, ки яке аз марҳилаҳои нисбатан норӯшани барои забони тоҷикӣ-форсӣ мебошад, дорои арзиши бузурги илмӣ маҳсуб меёбад. Тавассути таҳлили хусусиятҳои сарфии асари мазкур метавон оид ба низоми ҳиссаҳои нутқ маълумоти ҳамаҷониба пайдо кард.

Матолиби рисола дар оянда барои таҳқиқоти гузардаи масоили забони адабии тоҷикӣ дар садаҳои XIII-XIV имкон фароҳам оварда, тавоноии забони тоҷикиро нишон медиҳанд.

Ҳангоми таҳқиқи хусусиятҳои дастурии таърихи забони адабии классикии тоҷикӣ ва муқоисаи он бо забони муосири тоҷикӣ, таълифи грамматикаҳои тасвириву таърихӣ натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур метавонад мавриди истифода қарор дода шавад.

Маводи диссертатсия дар пажӯҳишоти масъалаҳои дастурӣ, барои тайёр намудани монографияҳои соҳавӣ ва таҳияи луғатномаҳои забони тоҷикӣ заминаи муфид ба ҳисоб меравад.

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТ

I. Адабиёти илмӣ

А) Ба забони тоҷикӣ

- [1]. Бердиева Т. Назарияи иқтибос / Т. Бердиева. – Душанбе: ТГУ, 1991. – 127 с.
- [2]. Бехбудӣ Н. Мулоҳизаҳо оид ба осори Рудакӣ / Н. Бехбудӣ // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1964. – С. 116-138.
- [3]. Бобомуродов Ш. Луғати мухтасари калимасозии забони тоҷикӣ / Ш. Бобомуродов, А. Муминов. – Душанбе, 1983.-120 с.
- [4]. Бозидов Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Н. Бозидов – Душанбе: Маориф, 1985. -102 с.
- [5]. Ваҳҳобов Т. Вазъи амалкарди забони тоҷикии адабӣ (Пеш аз Инқилоби Октябр) / Т. Ваҳҳобов. – Хучанд: Ношир, 2013.-112 с.
- [6]. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. /Прспект/. –Душанбе: Дониш, 1977. – 187 с.
- [7]. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 358 с.
- [8]. Гулзода Н. Ифодаи соҳибият дар забони тоҷикӣ. Дисс. н.и.ф. - Душанбе, 2009. -195 с.
- [9]. Гулназарова Ж. Таснифоти маъноии феъл дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе: Шучоиён, 2011. – 168 с.
- [10]. Ғаниева С. Таркиби ономасиологии калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ / С. Ғаниева. – Хучанд: Нури маърифат, 2016, – 188 с.
- [11]. Ғафуров Б. Тоҷикон. (китоби якум) / Б. Ғафуров. – Душанбе, Ирфон, 1983, –700 с.
- [12]. Ғафуров Б., Прохоров Н. Тоҷикон ва талошҳои таърихии онҳо барои озодии ватан. (Очеркҳо аз таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон) / Б. Ғафуров, Н. Прохоров. – Душанбе: Адиб, 2012. – 252 с.

- [13]. Давронов А. Чамъбандии исмҳо дар “Қобуснома” / А. Давронов // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: 1978. – С. 109-114
- [14]. Додихудоев Р. Х. Таърихи забони тоҷикӣ. /Р. Х. Додихудоев, Л. Г. Герценберг. – Душанбе: Маориф, 1988. – 215 с.
- [15]. Ёрмирзоева М. Омӯзиши исмҳои ҷомеъ дар забоншиносии тоҷик. М. Ёрмирзоева // Номаи донишгоҳ. – 2011. – № 4 (28). – С. 50-58.
- [16]. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология. Фонетика. Морфология. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 450 с.
- [17]. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология. Фонетика. Морфология. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 462 с.
- [18]. Зехнӣ Т. Сарфи забони тоҷикӣ / Т. Зехнӣ, Л. Бақозода. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 150 с.
- [19]. Зоҳидов А. Таъсири забони русӣ ба калимасозии забони адабии тоҷик / А. Зоҳидов.– Хучанд: Ношир, 2009. – 160 с.
- [20]. Исмоилов И. Зарф дар забони адабии ҳозираи тоҷик / И. Исмоилов. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 86 с.
- [21]. Исмоилов И. Мавқеи суффикси -она дар калимасозии зарф / И. Исмоилов // Мактаби советӣ. – 1964. - № 12. – С. 19-22.
- [22]. Камолова Г. Хусусиятҳои грамматикӣ забони насри асри XVI /дар асоси материали “Маҷмаъ-ут-тавориҳ”. Дисс. н.и.ф. – Душанбе, 1973. – 175 с.
- [23]. Камолова Г. Хусусиятҳои морфологӣ забони “Маҷмӯъ-ут-тавориҳ” / Г. Камолова. – Душанбе: Дониш, 1984. – 92 с.
- [24]. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ / А. Каримов. –Душанбе: Матбааи УДТ, 1978. – 146 с.
- [25]. Каримов Ҳ. Дар бораи баъзе хусусиятҳои калимаи “як” / Ҳ. Каримов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1967. – 168 с.
- [26]. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X) Ҷилди 1. / М. Н. Қосимова. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2012. – 568 с.

- [27]. Маликушшуаро Баҳор. Сабкшиносӣ (талхиси Сайидабӯтолиби Миробидинӣ) / Баҳор Маликушшуаро. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
- [28]. Маҳмудов М., Мирзозода С., Номҳои русуми тоҷикӣ бо пасванди –он / М. Маҳмудов, С. Мирзозода // Номаи пажӯҳишгоҳ. – 2005, – № 7, – С. 165-195.
- [29]. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2. / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1980.
- [30]. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 370 с.
- [31]. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. / А. Мирбобоев. – Душанбе, Матбааи ДДОТ, 2015. – 342 с.
- [32]. Мирзоев А. Ибораҳои феълӣ замони дар забони адабии тоҷик / А. Мирзоев. – Душанбе, 1979. – 252 с.
- [33]. Мирзозода С. Таҳаввули таърихии баъзе феълҳои забони яғнобӣ / С. Мирзозода // Номаи пажӯҳишгоҳ (маҷмӯаи мақолот). – 2002, – № 2. – С. 95-103.
- [34]. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ / З. Мухторов. – Душанбе: Хумо, 2003. – 152 с.
- [35]. Муҳаммадиев М. Оид ба исмҳои ҷомеъ ва хусусиятҳои морфологияи онҳо / Муҳаммадиев М. // Мактаби советӣ. – 1966. - № 1. – С. 8-10.
- [36]. Муҳаммадиев Ш. Ба исми ҷинс гузаштани исмҳои хос / Ш. Муҳаммадиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, – 2009. – № 2. – С. 16.
- [37]. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ / Ш. Ниёзӣ. – Сталинобод: Нашриёти АУ Тоҷикистон, 1954. –
- [38]. Ниёзӣ Ш. Калимасозӣ дар исм / Ш. Ниёзӣ // Мактаби советӣ. – 1949. – № 1. – С. 12-19.
- [39]. Ниёзмӯхаммадов Б. Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик / Б. Ниёзмӯхаммадов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 92 с.

- [40]. Ниёзмуҳаммадов Б. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ. Фонетика ва морфология. Иборат аз 2 қисм / Б. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, Л. Бузургзода. Қ.1. – Сталинобод: Нашриёти давлатии адабиёти таълимӣ-педагогии Тоҷикистон, 1959. – 108 с.
- [41]. Ниёзмуҳаммадов Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Қ.1. / Б. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Ниёзӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии адабиёти таълимӣ-педагогии Тоҷикистон, 1961. – 107 с.
- [42]. Ниёзмуҳаммадов Б. Дар бораи зарф. / Б. Ниёзмуҳаммадов // Мактаби советӣ. – 1969. – № 4. – С. 8-14.
- [43]. Ниёзмуҳаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб / Б. Ниёзмуҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970, – С. 33-35.
- [44]. Ниёзмуҳаммадов Б. Зарфҳои ифодакунандаи муҳиту шароити амал / Б. Ниёзмуҳаммадов // Мактаби советӣ. – 1969. – № 7. – С. 20-25.
- [45]. Ниёзмуҳаммадов Б. Морфологияи забони тоҷикӣ. / Б. Ниёзмуҳаммадов, Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1941. – 66 с.
- [46]. Ниёзмуҳаммадов Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик / Б. Ниёзмуҳаммадов. – Сталинобод, 1960. – 102 с.
- [47]. Ниёзмуҳаммадов Б., Ниёзӣ Ш., Бузургзода Л. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва морфология. Барои синфҳои 5-6-уми мактабҳои ҳафтсола ва миёна. Қисми I. / Б. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, Л. Бузургзода. – Сталинобод: Нашриёти давлатии адабиёти таълимӣ-педагогии Тоҷикистон, 1959.– 108 с.
- [48]. Низомова С. Ф. Калимасозии сарфӣ дар “Хамса”-и Низомии Ганҷавӣ / С. Ф. Низомова. – Душанбе, 2002. – 180 с.
- [49]. Низомова С. Ф. Калимасозии сарфӣ дар “Хамса”-и Низомии Ганҷавӣ. Дисс. н.и.ф. – Душанбе, 2002. -180 с.
- [50]. Раҳматова С. Ҷонишинҳо дар вазифаи калимаҳои хулосакунанда // Мактаби советӣ. – 1969. - № 1. – С. 14-19.

- [51]. Раҳматуллозода С. Калимасозии исм (дар асоси маводи шеваҳои чанубӣ ва чанубӣ шарқии забони тоҷикӣ) / С. Раҳматуллозода. – Душанбе, МН “Дониш”, 2019. – 226 с.
- [52]. Раҳмонов Б. Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикии феъл / Б. Раҳмонов – Душанбе: Донишварон, 2017. – 187 с.
- [53]. Рустамов Ш. Оид ба калимасозӣ ва ҳусни суҳан / Ш. Рустамов // Садои Шарқ. – 1971. -№ 6. – С. 114-124.
- [54]. Рустамов Ш. Ба исм гузаштани сифат / Ш. Рустамов // Мактаби советӣ. – 1970. – № 3. – С. 25-27.
- [55]. Рустамов Ш. Калимасозӣ дар исм / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1989. -71 с.
- [56]. Рустамов Ш. Масъалаҳои забоншиносӣ (Маҷмуи мақолаҳо). Як қолаби калимасозии исм / Ш. Рустамов – Душанбе: Дониш, 1975. – 49 с.
- [57]. Рустамов Ш. Мулоҳизаҳо дар хусуси калимаи “гоҳ” / Ш. Рустамов // Маориф ва маданият. – 1969. –12 июн.
- [58]. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 92 с.
- [59]. Рустамов Ш. Як навъи калимасозии исмҳои мураккаб /Ш. Рустамов // Мактаби советӣ. – 1971. – №5. – С. 24-25.
- [60]. Рустамов Ш. Як усули васлшавии калимаҳо / Масъалаҳои забоншиносӣ (Маҷмуи мақолаҳо) / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1983. – 87с.
- [61]. Рустамов Ш. Исм / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 219 с.
- [62]. Саймиддинов Д. Форсии бостон / С. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2008. – 190 с.
- [63]. Самарқандӣ С. А. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ / С. А. Самарқандӣ. – Самарқанд, 1926. – 91с.
- [64]. Сафарова Х. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба вижагиҳои сарфии “Дастур-улмулк”-и Хоҷа Самандари Тирмизӣ / Х. Сафарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2015. – № 4-4. – С. 91-94.

- [65]. Сиёев Б. Аз таърихи чамъбандии исмҳо дар забони тоҷикӣ / Б. Сиёев // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976, – 170с.
- [66]. Сиёев Б. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба хусусиятҳои ҷонишинҳо / Сиёев Б. // Мактаби советӣ. – 1966. – № 4. – С. 8-12.
- [67]. Сиёев Б. Вазифаҳои суффикси –он / Б. Сиёев // Мактаби советӣ. – 1971. – №4. – С. 34-36.
- [68]. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони тоҷикӣ / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1968. – 163 с.
- [69]. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1972. – 235 с.
- [70]. Тоҷиев Д. Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик / Д. Тоҷиев. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 51 с.
- [71]. Тоҷиев Д. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. / Д. Тоҷиев. – Душанбе: Дониш, 1981. – 218 с.
- [72]. Турсунов М. Ба сифат гузаштани исм. / М. Турсунов // Мактаби советӣ. – 1979. – № 9. – С. 24.
- [73]. Халилов А. Вазифаҳои грамматикӣ бандҳои изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Халилов. – Душанбе: Дониш, 1969. – 118 с.
- [74]. Халилов А. Калимасозӣ бо изофат / А. Халилов // Мактаби Советӣ. – 1960. – № 5. – С. 26-30.
- [75]. Халилов А. Ҳиссаҷаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Халилов. – Душанбе: Дониш, 1977. – 117 с.
- [76]. Хоҷамиров М. Қабатҳои лексикӣ луғати “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашидуддин Фазлуллоҳ / М. Хоҷамиров // Паёми Донишгоҳи донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2019. – № 3 (80). – С. 43-45.
- [77]. Хоҷамиров М. Номи қавмҳо дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” / М. Хоҷамиров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон . – 2017. – № 4-4. — С.73-76.
- [78]. Ҳалимиён С. Феъл (Куниш) /С. Ҳалимиён. – Душанбе, 2013. – 126 с.

- [79]. Ҳалимов С. Вазифаи грамматикӣ як феъл // Адаб. – 1993. – № 7-8. – С. 2-7.
- [80]. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик. (асрҳои XI-XII) Дастури таълимӣ / С. Ҳалимов. – Душанбе, 2002.-91с.
- [81]. Ҳасанов А. А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвӣ осори садаҳои X-XIII дар ғӯишҳои шимолӣ (Фарғонаи Ғарбӣ) / А. А. Ҳасанов. – Хучанд, 2003. – 256 с.
- [82]. Ҳусейнов Х. Суффикси “ҳо” ва вазифаҳои он / Х. Ҳусейнов // Мактаби советӣ. – 1970. – № 9. – С. 16-17.
- [83]. Ҳочиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX / Ҳочиев С. – Душанбе: Дониш, 1987. – 167 с.
- [84]. Ҷалолов О. Ҷ. Категорияи ҷамъ ва баъзе масъалаҳои забони ҳозираи тоҷик / О. Ҷ. Ҷалолов. – Сталинобод: Нашриёти Академияи Фанҳои РСС Тоҷикистон, 1961. – 187 с.
- [85]. Шарифов Б. Хусусияти морфологии “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Восифӣ / Б. Шарифов. – Душанбе: Дониш, 1985. – 160 с.
- [86]. Шарифова Ф. Х. Хусусиятҳои вожагонии “Кашф-ул-махҷуб”-и Ҳуҷвирӣ / Ф. Х. Шарифова. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 140 с.
- [87]. Шодиев Р. Феъл дар “Шоҳнома” / Р. Шодиев. – Душанбе: “Эр-граф”, 2014. – 152 с.
- [88]. Шоев Э. Омоморфемаи –й. / Э. Шоев // Мактаби советӣ. – 1980. – №5. – С. 20-22.
- [89]. Шукурова М. Калимасозии такрори исм / М. Шукурова // Мактаби советӣ. – 1973. – №6. – С. 13-15.
- [90]. Шукӯҳи маърифат (мачмӯаи мақолаҳо). – Хучанд: Ношир, 2013. – 360 с.
- [91]. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат / Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
- [92]. Юсупов А. И. Истилоҳоти тиббии “Ҳидоят-улмутааллимин фи-тиб”-и Ахвайни Бухорӣ. Дис. н.и.ф. – Душанбе, 2004. – 232 с.

Б) Ба забони русӣ

- [93]. Аламшоев М. М. Система местоимений шугнанского языка (в сравнении с другими языками шугнано-рушанской группы памирских языков). Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 1992. – 24 с.
- [94]. Алиев Б. Т. Глагольная лексика в “Гаршоспноме” Асадии Туси. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Душанбе, 1999. – 23 с.
- [95]. Алиев О. Язык таджикского эпоса “Гуругли”. Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Москва, 1985. – 15 с.
- [96]. Арсланбеков А.И. Категория залога в современном персидском языке дари Афганистана: (Опыт сопоставит. Анализа грамMAT. категории в двух близкородств. Яз.). Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Москва, 1980. – 19 с.
- [97]. Бобомуродов Ш.М. Морфологические особенности языка нормативно-правовой документации сферы образования. Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 2011. – 24 с.
- [98]. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка / Р. А. Будагов. – М.: Наука, 1977.
- [99]. Бухоризода А. Л. Функции местоименных суффиксов в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Сталинабад, 1954. – 16 с.
- [100]. Виноградов В. В. О языке художественной литературы /В. В. Виноградов. – Москва, 1980. – 385 с.
- [101]. Джавов А. Г. Структурные типы глагола современного языка дари (в сопоставлении современным персидском языком). Автореф. канд. дис. – М., 1988.

- [102]. Джураев Р. Грамматическое описание языка “Asrar ut-tavhid” таджикско-персидского памятника XII века. Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Ленинград, 1964. – 19 с.
- [103]. Динь Тхань Гие. Предлог в системе современного вьетнамского языка. /Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Москва, 1980. – 24 с.
- [104]. Дыбовский А.С. Междометия в современном японском языке. Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Москва, 1981. – 22 с.
- [105]. Ибрагимов С. Языковые особенности прозы произведения Кары Рахматулло Возеха. Автореф. канд. дисс. – Душанбе, 1974. – 24 с.
- [106]. Исакова Ф.С. Имя прилагательное в современном персидском языке. Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Москва, 1956. – 14 с.
- [107]. Исмоилов И. Наречие в современном таджикском языке / Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 1975. – 29 с.
- [108]. Камолова Г. Грамматические особенности языка прозы XVI века (На материале «Маджма‘-ут-таворих»). Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 1973. – 26 с.
- [109]. Кенджаев Ю. Лексические и словообразовательные особенности “Таърихи Байхаки” Абулфазла Байхаки. Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Хучанд, 2004. – 30 с.
- [110]. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
- [111]. Майтинская К.Е. Местоимение в языках разных систем. /К. Е. Майтинская. – Москва: Наука, 1969, – 307 с.
- [112]. Мухаммад Х. Я. Грамматические особенности “Худуд-ал-алам” / Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 1991. – 20 с.
- [113]. Набиева Р. Язык “Таърихи салотини мангития” Мирзо Абдулазима Соми. Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 1973. – 37 с.
- [114]. Нахангова М. Местоимения в современном таджикском языке. Автореф. канд. дисс. – Душанбе, 1971. – 18 с.

- [115]. Неменова Л.Р. Предлоги в таджикском языке. “Очерки по грамматике тадж. языка”. Вып. 6. – Сталинлбод: Издательства Академия Наук Тадж. ССР, 1954. – 35 с.
- [116]. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. / [В. С. Расторгуева, И. М. Оранский, С. Н. Соколова, В. И. Абаев; Редкол.: В. С. Расторгуева (отв.ред.) и др.] – М.: Наука, 1979. – 387 с.
- [117]. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: вост. группа / [А. Л. Гюнберг, М. И. Исаев, Т. Н. Пахалина и др.]; Отв. ред. В. С. Расторгуева; АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1987. – 718 с.
- [118]. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: группа прикасп. яз. / [В. С. Расторгуева, В. А. Ефимов, Е. Н. Шарова и др.]; Отв. ред. В.С.Расторгуева; АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1982. – 571 с.
- [119]. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: северо-западная группа: [в 2 ч. / В. В. Мошкало, Л. А. Пирейко, Т. Н. Пахалина и др.; Отв. ред. В.С.Расторгуева; АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1991. – 718 с.
- [120]. Расторгуева В. С., Керимова А. А. Система таджикского глагола / В. С. Расторгуева, А. А. Керимова. – Москва: Наука, 1964. – 290 с.
- [121]. Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык / В. С. Расторгуева. – М.: Наука, 1966. – 160с.
- [122]. Раупов Х. Р. Лексические и грамматические особенности заимствованных арабизмов “Наводир-ул-вакое” Ахмада Дониша. Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Хучанд, 2006. – 26 с.
- [123]. Розенфельд А. З. Очерки по грамматике современного таджикского языка. Глагол. / А. З. Розенфельд. – Сталинабад: Издательство Академии наук Таджикской ССР, 1954. – 78 с.

- [124]. Рубинчик Ю. А. К характеристике персидских имен существительных кас и чиз /Ю. А. Рубинчик // Краткие сообщения Ин-та Народов Азии. – Москва, 1961. – С. 32-35 с.
- [125]. Рубинчик Ю. А. Грамматика современного персидского литературного языка / Ю. А. Рубинчик. – Москва: Восточная литература, 2001. – 600 с.
- [126]. Русская грамматика: /В 2 т.//АН СССР, Ин-т рус.яз.; /Редкол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др./Т. 1. – М.; Наука, 1982. – 754 с.
- [127]. Русские местоимения: семантика и грамматика. Межвузовский сборник научных трудов. – Владимир: ВГПИ, 1989. – 149 с.
- [128]. Сияев Б. Глагольные особенности таджикско-персидского литературного языка 1X-X вв. (на материале “Та‘рихи Табари” Бал‘ами). Автореф. канд. дисс. – Душанбе, 1964. – 26 с.
- [129]. Сияев Б. Формирование местоимений в таджикском языке. Автореф. дисс. док. фил. наук. – Душанбе, 2003. – 58 с.
- [130]. Смирнова Л. П. Язык Та‘рих-и Систан. (Грамматическое описание). /Л. П. Смирнова. – Сталинабад: ПМК Тадж. ССР, 1959. – 142 с.
- [131]. Сулейманов О. Ш. Морфологические особенности “Таърихи Байхаки” Абулфазла Байхаки. Автореф. дисс. канд. фил. наук. – Худжанд, 2006. – 25 с.
- [132]. Султонов Р. С. Особенности языка Саади по его “Голестану”, Автореф. канд. дисс. 1949.
- [133]. Суник О.П. Общая теория частей речи / О. П.Суник. – Л.: Наука, 1966. – 130 с.
- [134]. Табаров Х. Н. Лексико-морфологические особенности языка поэзии Хаджи Хусайна Кангурти. Дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 2011. – 168 с.
- [135]. Хоркашев С. Р. Роль суффикса –от/-ёт в таджикском языке / С. Р. Хоркашев // Вестник педагогического университета. (Научный журнал). Серия филология. – 2014, – № 3 (58-1). – С. 341-356.

В) Бо забони англисӣ

[136]. Lazard G.. La Langue des plus anciens monuments de prose persane. / G. Lazard. – Paris, 1963. – 535 p.

Г) Ба забони форсӣ

- [137]. پرويز نائل خانلری. دستور زبان فارسی. انتشارات توس، خیابان دانشگاه، 1372. 367ص.
- [138]. عبدالعظیم قریب، ملک الشعراء بهار، بدیع الزمان فروزانفر، جلال همایی، رشید یاسمی. دوره کامل دستور زبان فارسی پنج استاد. تهران، 1371. -331ص.
- [139]. محسن ابوالقاسمی. ماده های فعلهای فارسی دری. -تهران: ققنوس، 1373. صفحه 20
- [140]. مشکوّر محمد جواد. دستورنامه در سرف و نحو زبان پارسی.. چاپ سوم. با اصلاحات و اضافات. - تهران از انتشارات مؤسسه مطبوعاتی شرق، 1342 345 ص
- [141]. عزتی پرور احمد. راهنمای زبان فارسی، چاپ اول / احمد عزتی پرور. -تهران: شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران، 1381.

Ғ) Ба забони ўзбекӣ

[142]. Иброҳимов С. И. Ўзбек тилининг имло луғати (65 000 дан ортиқ сўз, ЎзССР фанлар академияси академиги Ш. Ш. Абдурахмонов таҳрири остида) /С. И. Иброҳимов, Э. А. Бегматов, А. А. Аҳмедов. - Тошкент: “Фан” нашриёти, 1976. - 632 бет.

II. Фарҳангҳо

А) Ба забонҳои тоҷикӣ – форсӣ

- [143]. Бурҳон Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотей. / Муҳаммадхусайн, Бурҳон. – Душанбе: Адиб, 2014. – 400 с.
- [144]. Муин Муҳаммад. Фарҳанги форсии Муин. Иборат аз 6 ҷилд/ Муҳаммад, Муин. – Теҳрон: Сухан, 1389.
- [145]. Муҳаммад Ҳ. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ. Ҷилди 1. / Ҳ. Муҳаммад.– Теҳрон: Нашри осор 1393. – 787 с.
- [146]. Муҳаммади Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ, ҷилди дувум. – Теҳрон: Нашри осор, 1393.

- [147]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд /Ҷилди 1./дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. – Москва: “Советская энтсиклопедия”, 1969. – 952 с.
- [148]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд /Ҷилди 2. /дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. – Москва: “Советская энтсиклопедия”, 1969. – 950 с.
- [149]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд/ Ҷилди 1. / Зери назари С. Назарзода (раис), А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – 950 с.
- [149]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд/ Ҷилди 2. / Зери назари С. Назарзода (раис), А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – 945 с.

III. Манбаъ

- [151]. Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъ-ут-тавориҳ / Ҳамадонӣ, Рашидуддин Фазлуллоҳ. – Техрон: Иқбол, 1338. – 790 с.
- [152]. Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъ-ут-тавориҳ / Ҳамадонӣ, Рашидуддин Фазлуллоҳ. – Техрон: Иқбол, 1338. – 690 с.

**Мундариҷа ва натиҷаҳои асосии тадқиқоти диссертатсионӣ дар
интишороти мазкур ба таъб расидаанд:**

А) Мақолаҳои илмие, ки дар нашрияҳои тақризии бонуфузи тавсияшудаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати маориф ва илми Федератсияи Русия ба таъб расидаанд:

[1-М]. Юсупов Ш. Р. Хусусиятҳои луғавию семантикии шумора дар “Ҷомеъ-ут-таворих” / Ш. Юсупов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон . – 2017. – № 4. – С. 53- 55.

[2-М]. Юсупов Ш. Р. Ҷамъбандии исм ва роҳҳои ифодаи он дар “Ҷомеъ-ут-таворих” / Ш. Юсупов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2018. – № 1. – С. 88 – 93.

[3-М]. Юсупов Ш. Р. Мавқеи истифодаи ҷонишинҳои шахсӣ дар “Ҷомеъ-ут-таворих” / Ш. Юсупов // Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. – 2018. – № 1. – С. 50-55.

[4-М]. Юсупов Ш. Р. Хусусиятҳои морфологии пешояндҳо дар “Ҷомеъ-ут-таворих” / Ш. Юсупов // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. – № 1. – С. 175-180.

[5-М]. Юсупов Ш. Р. Хусусиятҳои корбурди сифат дар “Ҷомеъ-ут-таворих” / Ш. Юсупов // Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. – 2019. – № 3. – С. 56-59.

Б) Мақолаҳои илмӣ, ки дар нашрияҳо ва маҷаллаҳои илмӣ ба таъб расидаанд:

[6-М]. Юсупов Ш. Р. Ифодаи категорияи муайяниву номуайянии исм дар “Ҷомеъ-ут-таворих” / Ш. Юсупов // Муҳаққиқ. – 2016. – № 15 (15) – С. 74-78.

[7-М]. Юсупов Ш. Р. Категорияи муайяниву номуайянии исм дар “Ҷомеъ-ут-таворих” / Ш. Юсупов // Паёми Донишқадаи ҳарбӣ. – 2016. – № 4 (10) – С. 35-37.

- [8-М]. Юсупов Ш. Р. Хусусиятҳои сарфии шумора дар “Ҷомеъ-ут-таворих” / Ш. Юсупов // Забон-рукни тоат. – Мҷаллаи илмӣ – назариявӣ. Китоби даҳум. – Душанбе: Балоғат, 2017. – С. 155-164.
- [9-М]. Юсупов Ш.Р. Хусусиятҳои сарфии сифат дар “Ҷомеъ-ут-таворих” / Ш. Юсупов // Забон-ҳастии миллат. (маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ “ Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими онҳо”) – Душанбе: Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2019. – С. 123-129 с.